वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।
चतुरुक्तवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम् ॥ ४ ॥
आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यद्दृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषदक्षराणामुपघ्नम् ।
आभक्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियार्थं,
तातं यज्ञेश्वरार्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥ ५ ॥
यज्वा 'रङ्गेश'पुरी-'पर्यन्त' ग्रामवास्तव्यः * ।
विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् † ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवतकाण्ड-रूपेण त्रिविधं गवादि-देवपत्न्यन्तं निर्ब्रुवता नैगम-दैवतकाण्ड-पठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपारे अन्तानामेकचत्वारिंशच्छतद्वयाधिकसहस्रं ‡ सामान्येन 'एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि ; अन्यानि तु ग्रन्थविस्तर-

* वाक्यकारी। 'वहिश्चात कर्तरि क्विप्'—इति पा० ३. १. ६९ वा०।

† यदि च काण्डत्रयात्मकस्य समस्तस्य 'निघण्टु'—इति प्रसिद्धस्य निरुक्तग्रन्थस्य व्याख्यानं कर्त्तव्यमस्ति, तथापि विशेषतो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थमेवैषारम्भ इति सूचयितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि।

‡ तथाहि—प्रथमाध्यायीय-सप्तदशखण्डेषु 'गौः'—इत्यादि 'सत्यम्'—इत्यन्तम् पञ्चदशोत्तरचतुःशतम् (४१५), ततः द्वितीयाध्यायीय-द्वाविंशति-खण्डेषु 'अपः'—इत्यादि 'इनः'—इत्यन्तं षोडशाधिकचतुःशतम् (४१६), ततश्च तृतीयाध्यायीय त्रिंशत् खण्डेषु 'तत्'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यन्तं दशोत्तरचतुःशतम् (४१०), एवं सङ्कलनया अवधृतम् (१२४१)।

भीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुशक्यानीत्यभिप्रायेण चोपेक्षितानि। स्कन्दस्वामी च तत्तएव निरुक्तमनुजगाम।

तत्र तु 'दिवसादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'—'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'अपित्वे अभीके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात् * प्रकरणश एव निरुक्तानि †, स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि ‡। अतोऽन्येषां § यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमध्ययनादेवावगन्तव्यम् ‖। तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत्। ततश्च कोशएव ¶ शरणमासीत्। तेषु च केषुचिदर्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकान्यासन्, अन्येषु च कानिचिन्न्यूनानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विपर्यस्तानि अक्षराणि च विपर्यस्तानि। एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात् नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमासीत्।

---

* तत्र च बहूनि वक्तव्यानीति धियेति यावत्।

† प्रकरणानुगत यथाक्रम प्रतिपदमुखार्थेन। अत्र च भाष्यकारेणेत्यस्य निघण्टुभाष्यकारेण यास्केनेत्यर्थो बोध्यः।

‡ अतएवैषां स्वरूपादिनिर्णयाय न मे श्रमः कश्चनेत्याशयः।

§ 'अत' एव स्कन्दस्वामिनिरुक्तादिव्याख्यातपदेभ्य, 'अन्येषां' सर्वेषामेव पदानाम्।

‖ अध्ययनञ्चात्र पुस्तकाक्षरज्ञानविहीनवैदिकानां सम्प्रदायमिव गुरुपरम्परागत बोध्यम्।

¶ कोषपुस्तकमेवेदम्।

तत्र पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तत्रत्यानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं *,—स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य, नैगम दैवतकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां, प्रक्रियोन्मीलयितव्यम् †; बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमस्मत्परिश्रमः।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतेष्वेव पदेष्वर्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि। तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव गुप्ता। अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कृते समाम्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतो नामानुक्रमण्याः आख्यातानुक्रमण्याः-स्वरानुक्रमण्याः-निपातानुक्रमण्याः-निर्वचनानुक्रमण्याः-तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,-बहुदेशसमानीतात् बहुकोशनिरीक्षणाच्च पाठः संशोधितः। निर्वचनञ्च-निरुक्तं,(१) स्कन्दस्वामिकृतां

---

* प्रदर्शयितुम्—इत्यस्य कर्त्तव्योऽयमस्मत्परिश्रमः—इत्यनेन सम्बन्धः। एतेनैव नैघण्टुककाण्ड-प्रकरणत्रयस्योक्ता। तत्रापि [illegible] न समर्पितः? प्रस्तुत [illegible] नैगमादिव्याख्याने [illegible] [illegible] स्वरादीनीत्यादि तदुन्मीलयितु मिच्छन्ति।

† अत्र पदे,-इह प्रकृतिः, अत्र प्रत्ययः, इमानि च तद्धादीनि साधनानि —इत्येवं प्रक्रियोन्मीलनमित्यर्थः।

निरुक्तटीकां,(२) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहदेव(ग)-श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)* -उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(छ)-भरतस्वाम्यादि(ज)-विरचितानि वेदभाष्याणि(३) पाणिनीयं व्याकरणं,(४) विशेषत उणादि(क) तद्वृत्ति,(ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृता निघण्टुव्याख्या,(५) भोजराजीय व्याकरणं,(६) कमलनयनीय-निखिलपदसंस्कारान्(७) निरीक्ष्य क्रियते। तत्र च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय तदेवात्मप्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लिख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते।

निगमश्च † दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्यमानस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च पदानां निगमा अन्वेष्याः ‡ ।

— अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु § ॥

---

* सायणमाधवात् प्राचीनोऽयं माधवः, 'रक्षोऽपि अक्षाणि, सत्त्ववद्दे— इत्यादिसङ्ख्यावरणपूर्वविवरणग्रन्थकारः' ।

† निगमः —उदाहरणरूपा वैदिकमन्त्रादि ।

‡ एतेन तेषामपि स्थितिसम्भावना लक्षिता ।

§ यथा, यकाः कीराः यानि कान्यपि वचनानि भाषन्ते, तानि सर्वाण्येव यथा श्रुतानि, न तु स्वबुद्ध्यादिप्रयुक्तानि तथैवास्माकमुक्तयश्च सत्या एव ग्रन्थान्तरादि लब्धा, न स्वकपोलकल्पिता —अतोऽत्र विश्वासं स्थापयन्तु विपश्चित इति भावः ।

अथ प्रथमाध्यायः।

'अथातोऽनुक्रमिष्यामः'—इत्यादि (२,५) निरुक्ते तस्य टीकायाञ्च यन्नैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदितएकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः[१]। ग्मा[२]। ज्मा[३]। क्ष्मा[४]। क्षा[५]। क्षमा[६]। क्षोणिः[७]। क्षितिः[८]। अवनिः[९]। उर्वी[१०]। पृथ्वी[११]। मही[१२]। रिपः[१३]। अदितिः[१४]। इळा[१५]। निर्ऋतिः[१६]। भूः[१७]। भूमिः[१८]। पूषा[१९]। गातुः[२०]। गोत्रे[२१] त्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि * ॥ १ ॥

---

(६) "क्षम." ख। "क्षामा"—इति C. D. E. ग ; अस्य च निगमाः—ऋ० सं० ६, १४, ५. ८, ८५, ११ १०, १२, १। "क्षाम."—इत्यपि पाठो भवितुमर्हति, तथापि निगमदर्शनात् ऋ० सं० २, ३८, ७ ६, ५, ६. ८, ७०, ५ १०, १०६, १०। "क्षाम"—इत्यपि ऋक्संहितायां दृश्यते (३, ५, १६ ;—३८, ५. ६, ३१, ११. १०, ४५, ३ —१०६, १।

(७) "क्षोणी"—इति कतिपयेषु सर्वत्र, अमात्राभ्यतया टीकाकारस्तथ।

(१३) "रिपः"—इति च दृश्यते ऋक्संहितायाम्—२, २४, ४. ७, १२, १२ ;—६०, ८ ;—१०४, १८।

(१८) "भूमिः" ख, अप्पर्येतद्विति वृत्ती।

(२१) "गावा" क, शुद्धाक्षरप्रमादवशात् निदानमिति गम्यते।

* "इति पृथिव्याः" ग।

(१) गौः * । 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' अस्मात् 'गमेर्डोस् (उ० २, ६२)'—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः । गातेर्वा स्तुत्यर्थात् (अदा० प०) बाहुलकोक्तेः (३, ३, ११३) कर्म्मण्यधिकरणे वा । 'गोतोणित् (७, १, ९०)'—इति च णिद्भावात् वृद्धिः । अत्र भाष्यम्—'गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः (निरु० २, ५)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणाकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहारः'। अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोपदेशः । प्रत्ययोपात्तकर्त्रर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते, 'तक्षा' 'परिव्राजकः' इति यथा † । यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । घो वार्थे । गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । (अदा० प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः । उदाहरणम्—'गोपदसि (?)'—इति । गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदनात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वन्निश्चितमिति । एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेयं प्रदर्शनीयं निश्चित्य तत्तदर्थाभिधायित्वम् । "व्रजं गच्छ गोष्ठानम् (य० वा० सं० १, २५—

---

* प०—४.५ ११ २, १८ ७, १ ५, ३ । निरु० २, ५ १४. ४, २२. ६, २ १२, ७ ।

† अयमभिप्रायः—यथा तक्षणं कुर्वन्त्यनेकएव पर तक्षेत्युक्ते योगरूढ्या वर्द्धकिजात्युत्पन्नः कश्चिदेव प्रतीयते, एवं परिव्रजन्ति बहवएव पर परिव्राजक इत्युक्ते योगरूढ्या भिक्षुरेव गृह्यते, एवमत्रापि ।

२६)"—"गौर्जगार यद्ध पृच्छान् (ऋ० सं० १०, ३१, १०)"*—"अभवत् पूर्व्या भूमना गौः (ऋ० सं० १०, ३१, ६)"†—इति निगमाः ॥

(२) ग्मा गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषितक्षि (उ० १, १५४)'—इत्यादिना विहितः कनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। 'गम-हन-जन-खन-घसां लोपः क्ङित्यनङि (६,४, ९८)'—इत्युपधालोपः, औणादिकेन 'मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३, ३, १) टिलोपः, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)। अर्थः पूर्ववदेव। 'ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीतीयम्'—इति माधवः। "दिवश्च ग्मश्चापाश्च जन्तवः (ऋ० सं० १०, ४९, २)" ‡—"दिवश्च ग्मश्च मर्त्यम् (ऋ० सं० १०, १२, ६)" §—इति च निगमौ ‖। ग्म इत्यत्र छान्दसत्वाद्रूपसिद्धिः ॥

(३) ज्मा ¶। जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १०) 'जमु अदने (सू० प०)'-जनी प्रादुर्भावे '(दि० आ०)'-'अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षण-

---

* 'गौः पृथिवी ० ० तां यमौ ० ० जगार उद्गिरति'—इति सा० भा०।

† 'गौ दिवान् प्रति कन्यौ'—इत्यादि सा० भा०।

‡ 'दिवो द्युलोकस्य ग्मा पृथिव्याः ऽन्तरिक्षस्यैतेषु'—इत्यादि सा० भा०।

§ 'दिवश्च द्युलोकाच, ग्मश्च भूलोकाच, मर्त्यं मनुष्यम्'—इति सा० भा०।

‖ अन्यत्रोऽपि निगमाः ; यथा हि—ऋ० सं० १, ३३, १०, १०, ६. ५, १८, २। एवं पूर्वत्र दृश्य च सर्वत्र बोध्यम्।

¶ निरु० १२, ३३।

क्रान्ति-गतिषु (क० प०)', क्षरणं सेचनमिति तद्वृत्तिः। एतेभ्यः 'श्वन्नुक्षन् पूषन् प्लीहन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना परिज्मन्निति कनिवन्तं सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात् (३, ३, १) निरुपसर्गमपि भवति। निपातनादेव कारक-विशेषसिद्धिः। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)'। गतौ पूर्ववदर्थः। अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्, जायन्ते वास्या ओषधयः। तथा चोपनिषत्-'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः (तै० उ० २, १)'—इति। अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी; 'तिस्रो मही-रुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका (ऋ० सं० ३,५६,२)' —इति च श्रुतिः। अक्ता सिक्ता भवति हवेण; 'तस्माद-सावियां हव्याभ्युनक्त्यभिजिघ्रति (ऐ० ब्रा० १, २, १)'—इति ब्राह्मणम्। "ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः (ऋ० सं० ६, ५२, १५)"*—"अभिक्रत्वेन्द्रभूरधज्मन् (ऋ० सं० ७, २१, ६)"†—"ज्मया अत्र वसवोरन्त देवाः (ऋ० सं० ७, ३९, ३)"‡—"अधज्मो अधवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)"§—इति च निगमाः॥

---

* ज्मा पृथिवीनामैतत्, पृथिव्यां जज्ञिरे—इति सा० भा०।

† 'हे इन्द्र! त्वं क्रत्वा कर्मणा ज्मन् पृथिव्यां वर्त्तमानान् शत्रून् वाभिभू अभ्यभू'—इति सा० भा०।

‡ 'वसवो वसुमुख्यका देवा अत्र अस्मिन् यज्ञे ज्मया पृथिव्या रन्त रमयन्ताम्'—इति सा० भा०।

§ 'जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी, तस्याः सकाशादध'—इति सा० भा०।

(४) क्ष्मा *। 'चि चये' भूवादिः (प०), 'चि निवासगत्योः' तुदादिः (प०), 'चि हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०), चै, जै, सै, क्षये '(भू० प०)', 'क्षमूष् सहने (दि० प०)', 'क्ष्मायी विधूनने (भू०आ०)' ;—एतेभ्यः औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। डापि गतार्थवत्त्वम्। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, चायन्ति अवयवं गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापसत्त्वा इति वा, क्षमते वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकोपकाले। "पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः (ऋ० सं० १०, ६१, ७) †"— "क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः (ऋ० सं० ७, ४६, ३)" ‡ —इति च निगमौ॥

(५) गा §। निरूपिताएव धातवः ‖। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति सोपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, 'अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः' ¶—इत्युक्ते निरुप-

---

* निरु० १०, ७।

† 'पिता प्रजापतिः यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वाभिध्यायन् अभ्यस्कन्दत् तदानीमेव क्ष्मया पृथिव्या सह'—इत्यादि सा० भा०। एतन्मूलकमेव प्रजापते-र्दुहितृकामित्वं पुराणादौ प्रसिद्धम्।

‡ 'क्ष्मया पृथिव्या पितरौ वा चरति वर्तते सा दिद्युत्, नोऽस्मान् परिवृणक्तु परित्यजतु'—इति सा० भा०। एवं सर्वत्रैव भाष्यं द्रष्टव्यं निगमस्य सौकार्यम्।

§ निरु० २, ६।

‖ इतः पूर्वं चोक्तमेव।

¶ एवमिह पाणिनिमहाभाष्यकारस्य [illegible] इति बोध्यम्।

पदेभ्योऽपि भवति । ग्मायस्तु छान्दसत्वान्मकारलोपः । अर्थः पूर्वोक्तएव । "जातस्य च जायमानस्य च चाम् (ऋ० सं० १, ९६, ७)"—इति निगमः ॥

(६) क्ष्मा । निरूपिताएव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वोक्तएव । 'क्षमूष् सहने (दि० प०)'—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)"—इति निगमः ॥

(७) क्षोणिः *। 'टुक्षु रुक्षु शब्दे' अदादिः (प०) 'वीज्याज्वरिभ्योनिः (उ० ४, ४८)'—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, गुणः णत्वम् । क्षूयते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानीति वा । क्षोणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा 'कृदिकारादक्तिनो वा ङीष् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । "नवन्त क्षोणयो यथा † (ऋ० सं० १०, २२, ९)"—"य क्षोणीरनुचक्रदे (ऋ० सं० ८, ३, १०)"—इति निगमौ ॥

(८) क्षितिः ‡। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू० प०)' 'क्षि हिंसायां (स्वा० क्र्या० प०)'—एतेभ्योऽपि

---

* प० १, १० ।

† 'नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति । क्षोणय मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीय स्वामिन सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत्'—इति सा० भाष्य चिन्त्यम् ।

‡ प० १ १ । निरु० ३, २९ ।

'वसेस्ति (उ० ४, १७९)'—इति विहितक्ति-प्रत्ययो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति, गुणाभावश्च। अथवा 'स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ९४)' कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ९३) वा भवति। अर्थस्तु क्षेत्य-वोक्तः। "क्षेति क्षितोः सुभगो नाम पुष्यन् (ऋ० सं० ५, ३७, ४)"—"योहि स्वस्ति सुचितिं दिवः (ऋ० सं० ६,२,११)" —इति निगमौ॥

(९) अवनिः *। 'अव रक्षण-गति-कान्ति-प्रीति-तृप्त्य-वगम-प्रवेश-श्रवण स्वाम्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दीप्त्य-वाप्त्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-दानभाग-वृद्धिषु (भू० प०)' अस्मात् 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्य-वितृभ्योऽनिः (उ० २, ९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः। अवति प्रजाः अश्यन्ते वा भूपैः। एतावत्स्वर्थेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः। "आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान् (ऋ० सं० १, १८१, ३)"—"यस्मीं महीमवनिं माभि मर्मृशत् (ऋ० सं० १, १४०, ५)"—इति च निगमौ॥

(१०) उर्वी †। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—अस्मात् 'महति ह्रस्वश्च (उ० १, ३०)'—इति उ-प्रत्ययो ण-लोपोह्रस्वश्च, उरुः। 'वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीप्। ऊर्णोति आच्छादयति उर्वी। महत्त्वादाच्छादयित्री भूमिः स्वस्मिन् स्थितानां वा पदार्थानाम्। वृणोतेर्वा (स्वा० उ०) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) रूपसिद्धिः। 'छादनार्थं विशिष्टम्'

---

* प० १२ ९. ३। नि० २, ९।

† प० १२ ३ १,—२०। नि० २, २६।

– इति स्कन्दस्वामी। छ्णोतेराच्छादनार्थस्येऽनुवादश्च। 'मा सीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा (ऋ० स० ८८०,८)'–इति निगम॥

। (११) पृथ्वी *। प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)'— प्रथि म्रदि भ्रस्जां सम्प्रसारण सलोपश्च (उ० १, २७)'—इति कु-प्रत्यय सम्प्रसारणश्च। प्रथतेऽसाविति पृथु। पूर्ववद् (४, १, ४४) ङीप्। पृथ्वी विस्तीर्णेत्यर्थ। पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति पृथिवी। यद्वा, अन्तर्भावितण्यर्थात् प्रथते उणादयो बहुलम् (३, ३, १), भूतेऽपिदृश्यन्ते (३, ३, २) – इति वचनात् भूते कु प्रत्यय। ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थ। 'तत्पुष्करपर्णे ऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम (य० ब्रा० ११, १८ १३, २)'— इति हि ब्राह्मणम। पृथुना राज्ञा अवतारिता पृथ्वी — इति चीरस्वामी। 'स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीम् (ऋ० स० १०, ३१, ८)'—इति निगम। 'यत्रैकार्थाना पदाना सन्निपात, तत्रैक तस्य वाचक भवति, अन्येषा निरुक्त्यायोजन कर्त्तव्यम्'— इति मर्यादा †, अतोऽत्र चामित्यस्य निरुक्त्या योजनम्॥

(१२) मही ‡। 'मह पूजायाम्' भ्वादि प०)। इन् सर्वधातुभ्य (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्यय। क्रदिकारात् (४, १, ४५ वा०) —इति ङीप्। मह्यते प्रजाभि, महति वा देवता स्वभारावतरणाय। अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन

---

* प० ३ १०। निरु० १ १२ १४।

† व्याख्यातृणां व्याख्याननियम।

‡ प० ११२ ११ २ २०। निरु० ४ २१ ५ २२।

स्वस्मादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मस्तो। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) निर्वाहः। "था नो महीमरमतिं सजोषा (ऋ० सं० ५, ४३, ६)'—इति निगमः॥

(१३) रिपः। 'रेङ् गतौ (भू० आ०/', 'क्विब्वचिप्रच्छायतस्तुकटप्रुजुश्रीणाम् (३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात् इष्टसिद्धिः'—इति वचनात् ह्रस्वे रिपः। गौरित्यनेन समानार्थः। यद्वा; 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु' तुदादिः परस्मैपदी। क्विपि, फकारस्य पकारो व्यत्ययेन (३,१, ८५)। कत्थन-युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः। यद्वा; 'लिप उपदेहे (तु० उ०)', लिप्। गोमयादिना आलिप्यते इति लिप्। रलयोरभेदः। तथाच माधवीयनिर्वचनाशुक्रमख्यां 'लेपनाद्रेपणादपि'—इति। यद्वा; 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)', 'रपेरिच्चोपधायाः (उ० १, २५)'—इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्वं बाहुलकादन्यत्रापि भवति। आलपन्त्यस्यां प्राणिनः इति रिप्, जसि रिपः; एवंरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात् यथादृष्टं पाठः। "रिरिक्वांस रिप उपस्थे अन्तः (ऋ० सं० १०, ७९, ३)"—"पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः (ऋ० सं० ३, ५, ५)"—इति च निगमौ॥

(१४) अदितिः *। 'दीङ् क्षये (दि० आ०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि क्तिनि छान्दसं ह्रस्वत्वम्, नञ्समासः। अदितिः सकलप्रपञ्चधारयेष्वदीना न खिद्यते

* प० ११.९, ११.३, ३०.३, १.४, ५। निरु० ४, २२ ११, २२।

इत्यर्थः । अदितिरदीना (निरु० ४, २२)'—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—'यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतेः क्तिनि 'द्यति-स्यति-मा-स्थाम् (७, ४, ४०)'—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च 'दीङ् क्षये (दि० आ०)' इत्यस्यैवेदं छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—'न संस्कारमाद्रियेत अर्थोनित्यः परीक्षेत (म० भा०)'—इति । "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० १०, ११०, ४)"—"तमंश्वत्तम वाजिनंसुपस्थे अदितेरधि (ऋ० सं० ९, २६, १)"—इति निगमौ ।

(१५) इळा* । 'ईड स्तुतौ (अदा० आ०)', 'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)' । अनयोः 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) ईडेर्ह्रस्वत्वम्, इन्धेर्नकारलोपो धकारस्य डकारो गुणाभावश्च । ईड्यते स्तूयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां श्रीभिः । यद्वा ; 'इण गतौ (अदा० प०)', 'क्षादिभ्यः कित् (उ० १, ११२)' —इत्यस्मिन् सूत्रे 'बहुलानुवृत्तेः अजमस्मादपि भवति'—इति वचनात् ड-प्रत्ययः, कित्त्वाद्गुणाभाव. । गवा समानार्थः । यद्वा 'इल स्वप्नक्षेपणयोः (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'इगुपधा-ज्ञा-प्री-किरः कः (३, १, १३५)'—इति क-प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति अधिकरणे भवति । क्षिप्यन्तेऽस्यां भावः, स्वपन्तेऽस्यामिति वा ; ड-लयोरेकत्वस्मरणात् डत्वम् । यद्वा ; 'इला' —इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २, ७.—२, ११), इला-अस्ति

---

* प० ११ २, ७, ११ ३, ३। निरु० ११, ३८।

गौर्वा अश्वामस्तीत्यर्थं आदित्वात् (५ २, १२७) अच् ; अन्नवती गोमती वा इड़ा। बह्वृचानान्तु 'दयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः (प्राति०)'—इति ळलम् इळा, ऋग्वेद-दृष्ट पाठः इळे ति। "इळायास्त्वा पदे वयं (ऋ० सं० ३, २९, ४)"—"अया होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद० (ऋ० सं० ६, १, २)" ['इळस्थान्दसत्वादाकारलोपः' —इति स्कन्दस्वामी]—"इळस्पदे समिध्यसे (ऋ० सं० १०, १९१, १)"—इति निगमाः॥

(१६) निर्ऋतिः *। निर्ऋतिनिरमणात्' (२, ७)-इति निरुक्तम्। अस्य स्कन्दस्वामी—'निरमणात्=नियतत्वेनावस्थानात्-इत्यर्थः ; रमन्ते चास्यां भूतानि'—इति। तत्र निर्-पूर्वाद्रमेः (भू० प०) 'क्तल्युटौबहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३, ९४) अनुनासिकलोपः, 'ऋमैतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इत्यत्र बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। भाष्येऽर्थे निर्णियत्वमाह नानवस्थानम् उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते मिः। वैयाकरणपक्षेऽत्र तु निरुपपदादृत्तेः क्तिनि निर्ऋतिः निःक्रान्ताऋतेर्गमनात् नियतत्वदवतिष्ठते इत्यर्थः। "बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश (ऋ० सं० १, १६४, ३२)"—"अधा मर्यते निर्ऋतेरुपस्थे (ऋ० सं० १०, ९५, १४)"—इति च निगमौ॥

(१७) भूः †। भू सत्तायां (भू० प०) सम्पदादित्वात् भावे

* निरु० १, १७ २, ७० ७, ३।

† प० २१ निरु० ७, २७ २८।

क्विप् (३, २, ८४ वा॰)। भवत्यस्यां सर्वमिति भूः। "मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ॰ सं॰ १०, ८८, ६)'—इति निगमः। रेफान्तं व्यत्ययम्, यथा—"भूर्भुवः स्वः (य॰ वा॰ स॰ ३६, ३)" —इति॥

(१८) भूमिः। 'भुवः कित् (उ॰ ४, ४५)'—इति भवतेः मिप्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। अथवा भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३,२)' —इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः। 'अभूतभूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्'—इति श्रुतिः। "व्यङ्कुताभासन्वेति भूमिम् (ऋ॰ सं॰ १०, २७, १३)"—"भूमिर्भूमिमगात्"—इति च निगमौ॥

(१९) पूषा *। 'पुष पुष्टौ' (भू॰ दि॰ क्र्या॰ प॰)। 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ॰ १, १५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधायादीर्घः। पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति वार्थैः प्रजाः। 'सर्वार्थपोषणात् पूषा' इति भट्टभास्करमिश्रः। तथा 'पृथिवी व्यवर्त्तयत् सौषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्' इति श्रुतिः। यद्वा; 'पुष धारणे (चु॰ प॰)'— इति धातुः। धारयति सर्वाणि भूतानि पोषयत्याभरणानीति यद्वा। "आ पूषञ्चित्रबर्हिषम् (ऋ॰ सं॰ १, २३, १३)"— इत्यत्र माधवः—'पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्यक्षं रूपम्'। "पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य (ऋ॰ स॰ १०, ८५, २६)"—इति, "सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा (य॰ वा॰ सं॰ ४, ८)"—इति निगमः॥

---

* प॰ ३, ६। नि॰ ६, ११ १२, १६।

(२०) गातुः * । 'गाङ् स्तुतौ' छन्दसि जुहोत्यादिः (भू॰ प॰), 'गाङ् गतौ (भू॰ आ॰)', 'कै गै शब्दे' भ्वादिः (प॰)। 'कमि मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ॰ १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः। गीयते स्तूयतेऽसौ, स्तुवन्ति यस्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भूमानीति वा, गायन्ति यस्यां स्थिता गायना इति। यद्वा; गम्यतेऽनेनेति गातुर्मार्गः, 'सुमकारेकाररेफाश्चेति वक्तव्यम् (४, ४, १२८ वा॰ २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। गातुः मार्गवती हि भूमिः। "इन्द्राय गातुरुशतीव येमे (ऋ॰ सं॰ ५, ३१, १०)"—"यद्यपि गातु दर्वे वरीयसी (ऋ॰ सं॰ १, ११६, २)"—इति निगमौ॥

(२१) गोत्रा। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू॰ आ॰)'। 'गु-द्रु-धी-पचि-वचि-यमि-[मनि-तनि†]-सदि-क्षदिभ्यस्त्रः (उ॰ ४, १६२)'—इति त्रप्रत्ययः। गुणः। मृगपक्ष्यादयोऽस्यामव्यक्त-शब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा। यद्वा; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् अर्शआदित्वात् (५, २, १२७) अच्। यद्वा; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'त्रैङ् पालने (भू॰ आ॰)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। टाप् (४, १, ४)। गास्त्रायते रक्षति यव-सोदकवत्तया। यद्वा; गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन त्रायते रक्ष्यते इति, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। यद्वा; गोशब्दात् 'तस्य समूहः

* प॰ ७, १। निरु॰ ४, २१; २१।
† सिद्धान्तकौमुद्यां नैषौ धातू स्तः इत्यवेह।

(४, २, ३७)—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)' —इत्यनुवृत्तौ 'इनि-त्र-कट्यचश्च'(४, २, ५१)'—इति त्र-प्रत्ययः। गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थीयोऽकारः। गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा। निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि ॥ "उवाच मे वरुणो मेधिराय (ऋ० सं० ७, ८७, ४)"—इत्यत्र माधवः—'उवाच वरुणो मेधाविने'-इति स तत्रैकविंशतिनामानि कानिचित् गोविंभर्त्तीति पृथिवीमाह तस्याहि यास्कपठितान्येकविंशतिनामानीति ॥ १ ॥

हेम[१]। चन्द्रम्[२]। रुक्मम्[३]। अयः[४]। हिरण्यम्[५]। पेशः[६]। कृशनम्[७]। लोहम्[८]। कनकम्[९]। काञ्चनम्[१०]। भर्म[११]। अमृतम्[१२]। मरुत्[१३]। दत्रम्[१४]। जातरूपम्[१५]। इति पञ्चदश हिरण्यनामानि + ॥ २ ॥

---

* बहुमन्ये तु पुस्तके 'गौर्या'-पदम्, पर न तत् क्वापि पृथिवीपर्यायमिति भाति। एवञ्च गोविन्दस्य पृथिवीनामसु पाठः [illegible] युक्तः? गोविन्दस्य माधवादि-व्याख्यातृनामेव तत्र तत्र मन्त्रेषु व्याख्यातं दृश्यमुपलभ्यते, तथा च न सर्वत्रैव गोविन्दस्य निघण्टावेव पाठः क्वचित् क्वचित् पृथिवीवाचकत्वेनापि तस्य दृष्ट्वा तदा तत्पाठस्य निघण्टावश्यकता इति प्रतिभाति।

(१) "हेमा"—इति ख। 'हेमा'—इति ग।

+ "इति हिरण्यस्य" ग।

(१) हेम *। 'हि गतौ वृद्धौ च (स्वा० प०)'। अस्मा-द्धातोः 'नामन्-सीमन्-सोमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-व्योमन्-विधर्मन्-पाप्मन् † (उ० ४, १४६)'—इति मनिन्नन्तं निपात्यते। हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम्; हिनोति वाणिज्या-दिना प्रतिदिनं वर्द्धते; 'ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्द्धते'—इति सुबोधिनी ‡। अथवा हितमापद्दि निहितं वा भूम्यादौ दधाते-र्हिरादेशो निपातनात्। हेम। "अस्य ग्रेवा हेमना पूयमानः (ऋ० सं० ८, ८७, १)"—"अश्वो न स्वे दम आ हेम्यावान् (ऋ० सं० ४, २, ८)"—इति च निगमौ §। हेम्यावान्—हिरण्मयकक्ष्यया युक्तः॥

(२) चन्द्रम् ‖। 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भू० प०)' अस्मात् 'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-क्षुदि (उ० २, १२)'—इत्या-दिना रक्। चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा।स्वयं तैजसत्वात्। यद्वा; णिजन्ताच्चदेर्बाहुलकात् णिलोपः, दीप-यति धारयितृन्,—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा। कान्त्यर्थो वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः (निरु ११,५)'—इत्युक्तेः।

* पं० १९।

† सिद्धान्तकौमुदीधृतपाठस्तु 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्'—इत्येव।

‡ सर्वादिदर्पणि।

§ ऋक्संहितायां नापरो दृश्यते निगमः।

‖ निरु० ११, ५।

काम्यते सर्वैः इति चन्द्रम्। "ये वध्वश्चन्द्रं वहन्तु (ऋ० सं० १०, ८५, ३१)"—"दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम् (ऋ० सं० १०, १०७, ७)"—इति च निगमौ॥

(३) रुक्मम्। 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)। 'युजि-रुचि-तिजां कुश्च (उ० १, १४३)'—इति मक् प्रत्ययः कुत्वं च। रोचते सदतिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम्। "आ रुक्मैरायुधा नरः— (ऋ० सं० ५, ५२, ६)"—"एष रुक्मिभिरीयते (ऋ० सं० ८, १५, ५)"—इति च निगमौ॥

(४) अयः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४) एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, क्रय-क्रय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादि-नेति वा। "अयः शोर्षा मदेरघः (ऋ० सं० ८, १०१, ३)"—इति निगमः॥

(५) हिरण्यम्। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)। अस्मात् 'हर्यतेः कन्यन् हिर च (उ० ५, ४५)'—इति विधीयमानः कन्यन् प्रत्ययो हिरादेशश्च बाहुलकाद् भवतः। तथाच अन्यन्नित्यधि-कृत्य 'हृञ् हश्च'—इति भोजसूत्रम्। ह्रियते जनाज्जनमिति वा संव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्रावस्थायित्वं तस्य। अथवा हिधातुज रूपम्,—हिनोतेः रमतेश्च धातुद्वयात् समु-दितात् कन्यन् प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च; हितश्च तत् आपदि दुर्भिक्षादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति। अथवा हर्यतेः प्रेप्साकर्मणः (निरु० २, १०);—हर्यतेः कन्यन् हिरण्

क्रियतेऽर्थ्यमानं रूपम्। सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमिष्यते। 'हर्यति स्वप्रभया दीप्यते'—इति सुबोधिनीकारः। "हिरण्य-रूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २, ३५, १०)"—इति निगमः॥

(६) पेशः *। 'पिश गतौ (तु० प०)'। असुन्। पयइत्यनेन समानार्थम्। "विचन्मुरेषं विततं सुपेशसा (ऋ० सं० १, ४७, २)"—इति निगमः। "हिरण्ययेन रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)"—हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २८)"—इत्यादौ पश्विनोरथस्य हिरण्यकेश्युक्तेः पेशोऽत्र हिरण्यम्। बृहदारण्यके—'तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रा मपादायान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते (४, ४, ४)'—इति। यथा। वाजसनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१८, ८३)"—इत्यत्र 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युवटेन व्याख्यातम्॥

(७) कृशनम् †। 'कृश तनूकरणे (दि० प०)'। कृ-पृ-वृजि-मन्दिनि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति विधीयमानः क्युर्बाहुलकाद् भवति। कृश्यति तनूकरोति यम्। अत्र माधवस्तु—'कृशिर्दीप्त्यर्थः। कृशति स्वप्रभया दीप्यते; अपि वा कर्षयति संसृष्टं, कृशमेव वा भवति संध्यानतो रजतात्'—इति। "अहिंसयः कृशनिनो निरेके (ऋ० सं० ७, १८, २३)" —"अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)"

* प० १, ७। निरु० ८, ११।
† प० १ ७।

—"अभिष्टेतं कर्मनेर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, २१, ४)"—इति निगमाः॥

(८) लोहम्। 'लुह कात्यनादौ (भू० प०)'। घञ् (३, ३, २१)। कत्यते श्लाघतेऽनेनाऽऽत्मा,—त्रिवर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा। 'लूलोह:—इति तु श्रीभोजदेवः। लुनाति छिनत्ति पापसर्व्वं पात्रे दीयमानम्। निगमोऽन्वेषणीयः *॥

(९) कनकम्। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)। 'कृञादिभ्यः सञ्ज्ञायाम् (उ० ५, ३६)'—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि। एकादिवदर्थोऽनुसन्धेयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) काञ्चनम्। अत्र सुबोधिनी—'कचि दीप्तिबन्धनयोः (भू० आ०)। काञ्चते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति 'युच् बहुलम् (३, ३, ११०)'—इति युच् प्रत्ययः। दीर्घोऽत्र बाहुलकात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) भर्म †। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)। मनिन् ३, २, ७५)। भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्थमिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा। हरतेर्वा (भू०उ०) मनिनि 'हग्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)'—इति भकारः। हिरण्येन हरति-धातुर्जन समानार्थम्। "सुवीरा-भिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ० सं ८, १९, ३०)"—"अरिष्ट-भर्मनागहि (ऋ० सं० ८, १८, ४)"—इति च निगमौ। 'वाज-

---

* यजुषे तु लोह पद यजुर्वाजसनेये—"लोहर्च मे सीसंच मे (१०, १३)" —इति। 'लोह कांस्य रजत कनक वा'—इति च तद्व्याख्याने महीधरः।

† निघ० ७, २५।

रोचयति ; भातेः पूर्वार्द्धं, रोतेर्वोत्तरार्द्धम् ; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधु । हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो ऽमितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते ; अर्थिभ्योदीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषित-श्लोकः—'शृणु पार्थिव ! त्वयि न्यस्तं कियत्काञ्चनादि कङ्कणम् । इदमेवार्थिहस्तस्थं राव-यति च रोचते' । यद्वा ; मृड्डो हतिः,—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) हतिप्रत्यये रूपम् । म्रियन्तेऽनेन पुरुषा इति मवत्, —एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१४) दत्रम् । 'डु दाञ् दाने (जु० उ०)' । 'अमि-चिमि-मिदि-शंसिभ्यः क्त्रः (उ० ४, १५९)'—इति विधीयमानः क्त्रो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति । 'दो दद् घोः (७, ४, ४६)'—इति दद्भावः । दीयते पात्रे दत्रम्† । "इन्द्र ! यत्ते माहिनं दत्रमस्त्य° (ऋ० सं० १, ३६, ८)"—इति निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । निष्ठा-तकारः । 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वम् । जातः । 'रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०)' । 'खष्प-शिल्प-शष्प-वाष्प-रूप-पर्प-तल्पाः (उ० ३, २८)'—इति प-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपा-

---

* मत्स्यपुराणादौ बहवो गाथाः श्रूयन्ते, यत्र तेषु हिरण्यकारिण एव मरतोऽन्वेषणप्रयास श्लोकस्य इति भावः ।

† क्त्र-प्रत्यये तद्भावे दत्त्रमिति द्वितकारात्मकरूपं स्यात् परं न तदोप-लभ्यते क्वचिदपि ।

तनादुकारस्य दीर्घयकारलोपश्च। रोचते रूपम्। अनादार्यतया जातं रूपमस्य जातरूपम्। तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—'इह हैमवते भागे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम्'—इत्यतः 'परिनिक्षिप्तमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम्। सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम्। जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र! हुताशनसमप्रभम्'—इति (बा० का०)। जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा जातरूपम्। "जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चति (ऐ० ब्रा० ८, १८)"—इति निगमः॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि॥ २॥

अम्बरम्[1]। वियत्[2]। व्योम[3]। बर्हिः[4]। धन्व[5]। अन्तरिक्षम्[6]। आकाशम्[7]। आपः[8]। पृथिवी[9]। भूः[10]। स्वयम्भूः[11]। अध्वा[12]। पुष्करम्[13]। सगरः[14]। समुद्रः[15]। अध्वरम्[16]। इति षोडशान्तरिक्षनामानि *॥ ३॥

(१) अम्बरम् †। 'अबिड् शब्दे (भू० पा०)'। 'सृद-

(१) "धन्वा" ख।

(११) "स्वयम्भू"—इत्यपि दृष्टं देवराजेन क्वचित्।

(१२) "अध्वरम्" क. C. D. F. ङ। ऋ० सं० १०, ८८, ७. ब्रा० भा०।

* "इति अन्तरिक्षनामानि" ख। "अन्तरिक्ष" ग।

† ऋ० ५, १६।

रादयश्च (उ० ५, ४२)'—इति असच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । अम्यन्ते शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्यते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिसंसर्गात् ,—आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अतें-र्धातोः 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १, २६)'—इति अमतेर्विधीयमान उ-प्रत्ययोबुगागमश्च बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति ; तस्मिन् , गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारश्च ; अम्बु । अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो बुगागमश्च । उभयथापि गच्छति देशाद्देशान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम् । तद्राति ददातीत्यम्बरो मेघः । 'आतो-ऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) उका-रस्याकारः । तद्दाकाशमप्यम्बरम् । 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बुशब्दे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति दृशिग्रहणात् डः ; अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थ-सिद्धिः । अथवा अम्बुवद्राजते स्वस्थस्तिमितसाराम्बुवदवभासते । कल्पितोपमानश्चैतत् , तद्यथा-'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति मतङ्गजः । सर शरत्प्रसन्नाश्रोनभःखण्डमिवोज्झितम् ॥' पर-मार्थतः स्वरूपमवकाशः । अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्व-र्थीयः ; पूर्ववदुकारस्याकारः ; अन्तरिक्षं हि वर्षोदकेन तद्वत् । "यन्नासत्या परावति यद्वास्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ८, ८, १४)" —इति निगमः ॥

(२) वियत्। 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणादिके क्विपि, 'गमः क्वौ (६, ४, ४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६, १, ७१)'। विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत्;—अन्तरिक्षं हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न क्वचित् उपरतम्। 'वियच्छति न विरमति'—इति क्षीरस्वामी। यद्वा; विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् क्विप्। विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(३) व्योम †। विपूर्वादवतेर्व्याप्त्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)'—इत्यूठि गुणः। व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत्। यद्वा; अवतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १२८),—ओम; अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते। यद्वा; रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन। उणादौ तु 'नामन्-सीमन्-व्योमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उत्वं निपात्यते। दीयते तद्वायुना व्योम। तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः

---

* ऋक्संहितायामपि 'वियतम्' (७, १८, ४) पद तत्र सायणेन 'नियमितम्'—इत्यर्थं कृतः।

† प० ६,२२। निरु० ११,४०।

परिवीतो वायुना (२, ८)'—इति । इदं निर्वचनमेतत्पद-कारयोः शाकल्यालेवयोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवग्रहीतत्वात् । "स-हस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)"—"सत्या-साशिर पूर्व्ये व्योमनि (ऋ० सं० ९, ७०, १)"—इति च निगमौ ॥

(४) बर्हिः * । बृहि वृद्धौ (भू० प०) । 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसि-प्रत्ययः । 'बृंहति वर्धतेऽनेन प्राणि जातम्,—सर्वं हि प्राणिम आकाशे वर्धन्ते ; परिबृढं वा स्वयं विभुत्वात् । "यस्य त्रिधात्वबृहतं बर्हिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)" —इति निगमः ॥

(५) धन्व † । 'धवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' । इदित्वान्नुम् (७, १, ५८) । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रति-दिवः (उ० १, १५४)'—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति यस्मादापः । यद्वा ; 'धन धान्ये (दि० आ०)', धनेकार्य-त्वादर्थनार्थः । क्वनिप् । धन्यते अर्थ्यते ऽवकाशप्रदानाय, देवता-त्वात् स्व स्वमभीष्ट वा । "यः परस्याः परावतस्तिरोधन्वा-तिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)"—इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम् ‡ । 'अन्तरिक्षं कस्मात् ? (निरु० २, १०)'—इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—

---

* प० १२ ५ १ । निरु० ८, ८ ।

† प० ४, २, । निरु० ५, ५ ९, १८ ।

‡ निरु० २ १० ।

'अन्तरामध्ये सर्वभूतानां क्षान्तं निःक्रियं वा क्षान्तमव्यूहं विष्कम्भ-स्थानात्मकत्वात्। अन्तरा इमे रोदसी क्षियतीति वा। अन्तरेमे क्षोण्याविति वा। एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम्। पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा; अन्तः शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वप्यविनाशीत्यर्थः'—इति। सर्वत्र, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधु। न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८९, ६)"—इति निगमः॥

(७) आकाशम्। आङ् पूर्वात् 'काशृ दीप्तौ (दि० आ०)'—इत्यस्मात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः। आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र। यद्वा; नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञश्छान्दसो (६, ३, १३६) दीर्घः। न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात्। तथाच श्रुतिः—'तिस्रो मह्वीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका (ऋ० सं० १, ५६, २)'—इति। 'तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यति'—इति च। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै० उ० २, १)"—इति निगमः॥

(८) आपः*। 'आप्लृ व्याप्तौ (भू० प०)'। 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च (उ० २, ५५)'—इति क्विप्-प्रत्ययः उपधाह्रस्वश्च। अपि 'अप्तृन्तृच्स्वसृ (६, ४, ११)'—इत्यादिना दीर्घः। व्याप्नोति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः। अप्-शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः। * * *।

* प० १२. ६, १। निरु० ६, २६।

"तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं० १०, ४५)"—इति निगमः ॥

(९) पृथिवी *। प्रथ प्रख्याने (भू० आ०) । 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च (उ० १, पा०)'। 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीष्। प्रथते पृथिवी। "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)"—"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ० सं० १०, १२१, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भूः †। भवतेः (भू० प०) क्विप्। भवत्यस्माद् वृक्षादिः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः। स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद् वादिनां पक्षे नित्यं ह्याकाशम्। स्वयम्भिवत्युकारान्तं क्वचित्। तदा 'मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६)' कुः। निगमस्यादर्शनात् ‡ उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनान्निर्णयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा। 'अद भक्षणे (अदा० प०)'। 'अदेर्ध च (उ० ४, ११२)'—इति क्वनिप् धकारश्चान्तादेशः। अदनं खस्तिगच्छतां पथ्यादीनां विषमस्थानाभावात्। यद्वा; अधिगत्यर्थः कश्चिद्धातुः, बाहुलकात् पूर्वेण क्वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इत्यध्वा। 'अधेर्गतिक्रियात्'-इति माधवः। यद्वा; अध्वा

---

* प० ३, २ ५ ६। निरु० १, १२ ८, २१ ११, २६. १२, ३०।

† ऊ० १।

‡ अनतिप्रयोजकत्वेन स्वयम्भूशब्दस्य सायणादिभिर्व्याख्यातत्वादित्येव मात्र, स्वयम्भूपदघटितमन्त्रस्तु दृश्यते एव स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० १०, ८३, ४)—इति ।

मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपयादयः। 'अतधंय'—इति भोजसूत्रम्। 'अत सातत्यगमने (भू॰ प॰)'। सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादयस्त्वध्वा। "भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते (ऋ॰ सं॰ ६, ५०, ५)"—"असमने अध्वनि वृजिने पथि (ऋ॰ सं॰ ६, ४७, १३)"—इति निगमौ॥

(१३) पुष्करम् *। 'पुष पुष्टौ (क्या॰ प॰)'। 'पुषः कित् (उ॰ ४, ४)'—इति करन् प्रत्ययः। पुषिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः, पोषयति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च। 'पुष्क' आरि राति पुष्करम्'—इति क्षीरस्वामी। पुषिरन्तर्णीतण्यर्थात् 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कित् (?)'—इति विहित. करन् प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। 'इण्दक्षशुषीचीपुषिमुषिमृड्गृभ्यः कित्' —इति कच: श्रीभोजदेवः। पोषयति भूतानीति। पुष्कोपपदाद्राति: 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। यद्वा; वपुरित्युदकनाम (निघ॰ १, १२), तत्करं शोभमस्येति 'कश्रो ऐरुताण्डी-त्यानुलोम्येषु (२, २, २०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; पृषोदरादिः। "विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ॰ सं॰ ७, ३३, ११)"—इति निगमः॥

(१४) सगरः। सहशब्दपूर्वात् 'गॄ निगरणे (तु॰ प॰)'—इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)', सहस्य सभावः (६, ३, ७८) सह गिरस्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः। सह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा। यद्वा;

* निरु॰ १, १०।

गीर्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्त्तते इति सगरः। तथाच 'रक्षथ देवा गरगिरः'—इत्यत्र स्क(रा)ह्देवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृतवान्। यद्वा; 'गॄ शब्दे (क्रा० प्या० प०)'—इत्यादि। गीर्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्त्तते इति सगरः; —आकाशोहि स्वगुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्त्तते। "अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०, ८९, ४)"—इति निगमः॥

(१५) समुद्रः *। समुद्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापोरश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम्। समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादाने ड-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम्। यद्वा; संहता अभिद्रवन्त्येन मापो भौमरसमन्वणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः। अत्र उदित्येष उपसर्गो ऽभीत्यर्थे वर्त्तते; कर्मणि ड प्रत्यय इति विशेषः। सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा। सम्पूर्वात् 'मुद हर्षे (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम्। यद्वा; 'सम्'-इत्येकीभावे, उदकात् उच्छब्दः, रो मत्वर्थीयः। एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदकशब्दस्योऽश्चायञ्छान्दसः। यद्वा; सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये किंत्वा-

---

* प० ५, ६। निरु० २, १० १०, १२ ११, ४१, १२, ३१।

सलोपे च समुद्रः। समुनत्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः। "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—इति निगमः॥

(१६) अध्वरम्*। अध्वा व्याख्यातः (३१पृ० १४प०)। अध्वानं मार्गं राति ददाति (अदा० प०) यस्मिन् गच्छतां पश्वादीनां। यद्वा; अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम्। रो मत्वर्थीयः। यद्वा; ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १८), तत्प्रतिषेधः। अध्वर्य्यं न हिंस्यमित्यर्थः। नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (२, ३, ११८)'—इति घः। "यिग्मू ओळन्तौ परि यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, ९, २३, ३)"—इति निगमः। 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति; तदा निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति षोड़शान्तरिक्षनामानि॥ ३॥

स्वः(१)। पृश्निः(२)। नाकः(३)। गौः(४)। विष्टप्(५)। नभः(६)। इति षट् साधारणानि॥ ४॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च ज्ञातव्याख्यानानीति नास्माभिरव्याख्यन्ते॥ ४॥

---

* प० २, १७। निरु० १, ८. ६, ११, १०, १८।
(१) प० १२। निरु० २, १४. ३, ३. १८. ११, ७।
(२) निरु० २, १४। (३) "नाका." ख, ग। निरु० २, १४।
(४) पु० १, ११ ६पृ० ७प०। (५) निरु० २, १४. ३, ३०।
(६) प० १, १९. २, १०। निरु० २, १४।

खेदयः(१) । किरणाः(२) । गावः(३) । रश्मयः(४) । अभीशवः(५) । दीधितयः(६) । गभस्तयः(७) । वनम्(८) । उस्राः(९) । वसवः(१०) । मरीचिपाः(११) । मयूखाः(१२) । सप्तऋषयः(१३) । साध्याः(१४) । सुपर्णाः(१५) । इति पञ्चदश रश्मिनामानि * ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः (नि २, १५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामान्यनन्तरमश्वरश्मीनाञ्च निर्वचन प्रदर्श्यंते' । 'खिद दैन्ये' दिवादिः रुधादिश्च आत्मनेपदी, 'खिद परिघाते तुदादिर्मुचादिः परस्मैपदी । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । खिद्यते खिन्ते माऽनया, लोको घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा ; परिघ्नयन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते अनया लोका आदित्येन, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा ; अनेकार्थत्वात् धातूनां खिदिः खेदने वर्त्तते । तथाच 'खेदनं छेदनम्'—इति माधवः । अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) खेदति छिनत्ति नाशयति तमः । तथाहि 'दोषच्छिन्न †'—इत्यादौ छिदिर्नाशने दृष्टः ; यच्च छिद्यते-

(४) "रश्म्य" ग, ङ । (६) "दिधीतय" च, छ ।

(१२) "मयुखा" ख । इह स्वराद्यङ्कितपाठेऽपि अपपाठ ।

(१३) "सप्तर्षय" च ।

* "इति रश्मीनाम्" ग ।

† लौकिकव्यवहारएव ।

ऽश्वोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः। तृतीयैकवचनान्तस्य पाठो यथा-दृष्टः। "खेदया निहृतो दिवः (ऋ० सं० ६, ५, १५, २)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः * ॥

(२) किरणाः। 'कॄ विक्षेपे' तुदादिः (प०), 'कॄञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०)। 'कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति क्यु-प्रत्ययः। किरन्ति तापम् ; एकशीर्षेण, इतरत्र बन्धनेन। कीर्यन्ते वा ; आदित्येन दिङ्मुखेषु, अश्वपालेनाश्वग्रीवादिषु। यद्वा ; कृणन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्यन्ते एभिरश्वकिरणाः। "भिया हस्तार्थः † किरणा नैर्जन् (ऋ० सं० १, ५, ४, १)"-इति निगमः आदित्यरश्मेः। "रेणुं देरिंहत् किरणं ददश्वान् (ऋ० सं० २, ७, १२, १)"—इत्यश्वरश्मेः॥

(३) गावः ‡। व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १)। गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तुं, भौमं रसं वा हर्तुं, गीयन्ते स्तूयन्ते स्वाभिमतसाधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा

---

* अन्वेषमाणस्य—"खेदा"—इत्यस्य रश्मिपर्यायस्य "खेदयः"—इति कथं पठितम् ? निगमदृश्यथापाठावलम्बनमेव इष्टमस्चेत् "खेदया"—इति पाठेन भवितव्यम्। अधिकमाश्चर्यमेतत्—यट्टीकाकारेण 'खेदयः'—इति प्रतीकमवलम्ब्यैव 'खेदा'—इति व्याख्याय 'खेदया'—इत्युदाहृत्य च निरस्तमिति। ऋक्संहितायामपरावपि द्वौ निगमौ,—'परा एव खेदया (६, २, २८, ३)—इति, 'खेदामत्सुता देवस्य (८, ६, २०, ४)'—इति च। १०, १०, ४, ८ परं 'खेदयः'—इत्येवं पदं न दृश्यते क्वापि।

† 'हकारस्तामिति स एव चास्य डकारः सम्प्रथमा सम्प्रयुक्तः'—इति प्रातिशाख्यम्।

‡ पृ० १, ३। § भू० १ प०।

अयासः (ऋ॰ सं॰ २, २, २४, ६)"—"को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य (१, ६, ८, १)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । अश्वरश्मेरन्वेषणीय. ॥

(४) रश्मयः * 'रश्मिर्यमनार्थो धातुः (सौ॰)' । 'नियोमिः (उ॰ ४, ४३)'-इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रश्मिः, भरत्यादिवत् , न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः । बध्नन्त्युदकमयया बध्यते तैरुदकमश्नीया । यद्वा ; 'अशू व्याप्तौ (स्वा॰ पा॰)' । अश्नेरश्च (उ॰ ४, ४६ †)'—इति मि-प्रत्ययोरशादेशश्च । अश्नुवते सर्वं जगत् अश्वग्रीवादि वा रश्मयः । "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो (ऋ॰ सं॰ ७, २, २२, १)"—"विरश्मयो जनाँ अनु (ऋ॰ सं॰ १, ४, ७, २)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । "मनः पश्चादनु' यच्छन्ति रश्मयः (ऋ॰ सं॰ ५, १, २०, १)"—"ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः (ऋ॰ सं॰ १, ६, १२, ६)"—इति अश्वरश्मेः ॥

(५) अभीशवः ‡ । अभिपूर्वात् 'अशू व्याप्तौ (स्वा॰ पा॰)'—इत्यस्मात् 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उ. (उ॰ १, ७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्याकारस्येकारश्च । जस् । अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्वग्रीवां वा । यद्वा ; अभिपूर्वात् 'ईश ऐश्वर्ये (अदा॰ पा॰)'—इत्यस्मात् पूर्ववदु-

---

* निरु॰ २. १५ । † 'अश्नोतेरश्च'—इति भि॰ को॰ पाठः ।

‡ पं॰ २, ५, १ १, २१ निरु॰ १ ८ ८, १५ ।

प्रत्ययः। ईट्टे सूर्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं यद्वत्। "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः। आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः॥

(६) दीधितयः *। एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव। 'दीधिङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'। 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिचि पृषोदरादित्वादेव (६, ३, १०९) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरूह्या। धीयन्ते विधीयन्ते प्रेर्यन्ते रसाहरणादिकर्मस्वादित्येन, धार्यन्ते वा वर्षार्थमुदकमेभिरादित्येन तथा। 'अथास्य कर्मरसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १०)'—इति निरुक्तम्। 'न वा म हतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्'—इति श्रीरामायणम्। "शुचो दीधयन्दीधितिमुक्थ्यशासः (ऋ० सं० ३, ४, १८, १)"—इति निगमः। 'दीधितिं रश्मिमित्यर्थः'—इति (१८,१८) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषत॥

(७) गभस्तयः†। गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् 'भस भर्त्सन-दीप्त्योः (जु० प०)'—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्तिचोऽभावे च पृषोदरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः। गां भूमिञ्च भासयन्ति दीपयन्ति। यद्वा; गवि संसर्गे दीप्यते। यद्वा; बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८०)। गामुदकं भौमरसमत्तयर्था बभसति अदन्ति। यद्वा; 'भसेर्गट् च'—इति भोज-सूत्रेण ति-प्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः। 'गृहे-

* दे० २, ५। निरु० ५, १०।   † दे० २, ५, ६।

गभस्तिः'—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-प्रत्यये धातोरसुगागमः, 'ह्वग्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३ आ०)'—इति निर्वाहः, रहन्ति भौमं रसं। "गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो (ऋ० सं० ७, १, १८, ४)"—"सूर्यो भ्राज्याभ्यां गभस्तिपूतः (य० वा० सं० ७, १)"—इति च निगमौ॥

(८) वनम् *। 'वन षण सम्भक्तौ' भ्वादिः परस्मैपदी। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। वन्यते सेव्यते शीतादिनिवारणाय। अथ वा वनतिर्हिंसार्थः (भू० प०)। वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः। यद्वा; 'वनु याचने' तनादिरात्मनेभाषा। वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय। यद्वा; 'वन शब्दे' भ्वादिः परस्मैपदी। वन्यते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः। "बुध्ने राजा वरुणो वनस्य (ऋ० सं० १, २, १४, २)"— इति निगमः। 'वननीयस्य तेजसः' –इति माधवः॥

(९) उस्राः †। 'वस निवासे (भू० प०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, यजादित्वात् सम्प्रसारणं बाहुलकात्, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वाभावः। वसत्येषु परतेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा। यद्वा; उत्पूर्वात् 'सु गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, उदोऽन्त्यलोपश्च। उत्स्रवन्ति एभ्यो रसाः। "उस्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः॥

---

* ऋ० १, १२। निरु० १०. ८, १। † ऋ० ३ ११। निरु० ॥ १४ ६, ११।

(१०) वसवः *। 'वस निवासे (भू० प०)', 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः। वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् द्युत्या, विवासयति वा तमः। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति णि-लुक्। वासयितारो वा लोकानां द्युत्यादिप्रदानेन। "अया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"-"सुगावो देवाः सदना अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः। जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८ †)',-"हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनाम् (ऋ० सं० २, ३, १८, ५)"—इति च निगमाः॥

(११) मरीचिपाः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'। 'मृकणिभ्यामीचिः (उ० ४, ७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः। म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः। अत्र मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्य उच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् माहचर्याद् भाव्यते, मरीचिमत्सूर्यमण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)"—इति निगमः॥

(१२) मयूखाः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)'। अस्मात् 'मुहेः खो मयूट् च (उ० ४, २२ ‡)'-इति विधीयमानः ख-

* ध० १, ७ २, १०. ३, ६। निरु० ३, १९ ८. ३२. १२, ४१।

† शाखान्तरपाठोऽयम्।

‡ 'माङ्याङोमय च। उ० ३, ९१'—इत्येतत् इह क्षिप्॥

प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति ; डयूडागमश्च प्रत्ययस्य बाहुलकादेव । भिन्दन्ति तमः मयूखाः । ख-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरूट् च'-इति श्रीभोजदेवः । मयतिर्गत्यर्थः (भू० आ०)। गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । "दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)"—"इमे मयूखा उपसेदुरु सदः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ ॥

(१३) सप्तऋषयः * । 'सप्त सृप्ता सङ्ख्या (निरु० ४, २६)'—इत्युक्तेः सृपेर्गत्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति सर्वैर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद् भवति ऋकारस्याकारश्च । षड्भ्यः सकाशात् सृप्ता सङ्ख्या सप्त । 'ऋष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्धातूनां दर्शनार्थः । 'इगुपधात् (उ० ४, ११९)'—इति इन् प्रत्ययः । ऋषयः द्रष्टारः । सप्तसङ्ख्याकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तऋषयः । 'ऋत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'-इति वदन्ति नैरुक्ताः । यद्वा ; 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च । समवेताः सप्त ; ऋषिरपि गत्यर्थ एव प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिव्यस्थानि सप्तर्षयः । "यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)"—सप्त ऋषयः प्रति-

---

* ए० ५, ८ । निरु० ४, २६. १०, २६, २८ ।

ष्ठिताः शरीरे (य० वा० सं० ३४, ५५)"—"अवासृत ऋषयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः *। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)'–इति ण्यत् प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति। 'रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साधुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति क्षीरस्वामी; अत्र यथा-प्राप्तोण्यत्। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)"—इति निगमः॥

(१५) सुपर्णाः †। सुपसृष्टात् 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प्रारा० व्या० प०)'—इत्यस्मात् 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः। 'पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टाष्टकपञ्चाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् न-प्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च। प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः। शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्; अथवा पूरयन्ति वा हव्या; शोभनं पतनं गमनं येषामिति वा; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णाः। यद्वा; सुर्मल्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः। पतनादिमन्तः सुपर्णाः। तथाच—'बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं०

---

* प० ५, ६। निरु० १२, ४०।

† प० ११, १७, ३, ४। निरु० २, १२, ३, २, ७, २४, ७, ११, ८ १८, १०, ३५।

१, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १,७)'। अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याणपर्णं वा'—इति चेति सुमत्यर्थे बहुशो-दृष्टः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)"—इति च निगमौ। रश्मिना प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभिप्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि। एवं दिङ्नाम-स्वपि(१) द्रष्टव्यम्॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि॥ ५॥

आताः(१)। आशाः(२)। उपराः(३)। आष्ठाः(४)। काष्ठाः(५)। व्योम(६)। ककुभः(७)। हरितः(८)। इत्यष्टौ दिङ्नामानि *॥ ६॥

(१) आताः। आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भू० प०) 'अक-र्त्तरि च कारके (३, ३, १९)'—इति घञ्। आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं तं कार्यं प्रति। यद्वा; आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बहुलवचनाद् भवति। आतताः आताः। "ऋष्टयस्याताः सुस-मृष्टासो (ऋ० सं० २, २, ७, ६)"—"उदातैर्जिहते बृहद्वारो (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)"—इति निगमौ॥

---

(१) "काष्ठा"— ।   * "इति दिशाम्" ग।

(२) आशाः *। आङ्पूर्वात् 'अदृल्ल आतने (भू॰ प॰)' —इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। पूर्ववड्डः। तं तमर्थं प्रत्यागमनात्। यद्वा; आ इत्येषोऽभीत्यस्यार्थे वर्त्तते। 'अशू व्याप्तौ (स्वा॰ आ॰)'—इत्यस्मात् घञि रूपम्। आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परा'दिभिः संव्याप्तेः। 'आ अश्नुवते आशाः'—इति क्षीरस्वामी। अत्र पचाद्यच् (३, १, १३४)। "इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ॰ सं॰ २, ८, ८, २)" - इति निगमः॥

(३) उपराः †। उपरमन्ते आस्वभ्रान्त्वा प्राणिनो वा स्व-स्व व्यापारेभ्यः। पूर्ववत् डः। "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वत् (ऋ॰ सं॰ १, ५, २, १)"—इति निगमः। "तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि (ऋ॰ सं॰ २, १, १२, ५)"—इत्यत्र दिग्वाची नेति चिन्त्यम्॥

(४) आष्ठाः। आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भ्वा॰ प॰) धातोर्घञर्थे कविधानम्। 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् (३, ३, ५८ वा॰ भा॰)'—इति क-प्रत्ययः। सुषामादित्वात् (८, ३, ९८) षत्वम्। आ समन्तात् स्थीयते आभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) काष्ठाः ‡। 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु॰ २, १५)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतोऽत्र स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे। अव्यतिरेकेऽपि तदेव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थितायेति। उपदिशोऽप्येवमेव। व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया

* प॰ ४, २। निरु॰ ९, १। † प॰ १०। निरु॰ ९, २२।
‡ निरु॰ २, ९; २, १५; ९, २३।

परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति' । काष्ठा-शब्दात् पूर्वार्द्धं स्थिता शब्दादुत्तरार्द्धमित्यर्थः । पृषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)' । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २, २)'—इति क्थन् प्रत्ययः । 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७, २, ९)'—इति इड़भावः । काशन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः । "नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)" —इति निगमः ॥

(६) व्योम * । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(२) । स एवार्थोऽत्रापि । परिवीता वायुना । 'पवमानो हरित आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)'—इति श्रुतिः । यद्वा ; विविधमोममस्मिन् विद्यतइति व्योम । 'व्योमानेमापो मानुषीरमृक्तम् (ऋ० सं० ४, ८, ९, २)'—इत्यत्र 'पक्षेर्वा व्योमन्'—इति माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः † । 'ककुभाति विस्तारयतीति ककुप्'—इति क्षीरस्वामी । 'ककुप् कुभेरच्छ्रयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः'—इति माधवः । केन प्रजापतिना विस्तारिता इति वा । सर्वत्र 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु (३, २, १७८ वा०)'-इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (म० भा०)' —इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिः । "य ककुभो निधारयं (ऋ० सं० ६, २, २६, ४)"—इति निगमः ॥

---

* पु० १, २ । १८ पृ० १० प० ।

† निरु० ७, १२ ।

(८) हरितः * 'हृञ् हरणे' भ्वादिः (उ०), 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः (प०)। 'हृसृरुहियुषिभ्य: (इतिः) (उ० ३, ९०)'—इति इतिः। हरन्ति जहति वा आसु स्थिताश्चौरादयो धनादिकम्। 'हरन्त्याभिः'—इति चीरस्वामी। "पवमानो हरित आविवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)"—इति निगमः॥ 'वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टे'—इत्युपनिषत् (ऐ० आ० २, १)॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि॥ ६॥

श्यावी[1]। क्षपा[2]। शर्वरी[3]। अक्तुः[4]। ऊर्म्या[5]। राम्या[6]। यम्या[7]। नम्या[8]। दोषा[9]। नक्ता[10]। तमः[11]। रजः[12]। असिक्नी[13]। पयस्वती[14]। तमस्वती[15]। घृताची[16]। शिरिणा[17]। मोकी[18]। शोकी[19]। ऊधः[20]। पयः[21]। हिमा[22]। वस्वी[23]। इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि †॥ ७॥

---

* ऋ० १०. ९५. ९. ३। निरु० ४, ११।

(६) "रम्या" C. D. F. ग, ङ। ख-पुस्तके नष्टः।

(१३) "असिक्नि"
(१४) "पयस्वति"
(१५) "तमस्वति" } ख।

(१६) "घृताची" ख।

(१७) "शोषा" C. D. F. ग, ङ।

(१८) "मोकि"
(१९) "शोकि"
(२०) "ऊधा"
(२२) "हिम" } ख।

(२३) "वस्विति" ग. ङ पु० ३। "वस्वेति" ग. C. D. F.। "वस्वी"—इति रोथ्-ह्वाइटहनयोः देवराजयज्वपुस्तकयोः पाठः।

† "इति रात्रेः" ग।

(१) श्यावी *। श्यैङ् गतौ (भू० आ०)'। 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति। श्यावो धूसरारुणो वर्णः; तमः सम्ध्यादिकम्मात् श्याववर्णा रात्रिः श्यावी, 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)। "श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ (ऋ० सं० २, २, १०, १)—इति निगमः॥

(२) क्षपा। 'क्षप्यते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी। 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्त्याम्'-इति कथादिषु पठितोऽपि बहुलमेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते। 'क्षपिः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्'-इति दैवम्। 'क्षपः क्षपयतेर्निशा'—इति च माधवः। क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम, आद्युदात्तस्तु क्षपणवचनः। "नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति निगमः। "त्वमिदसि क्षपावान् (ऋ० सं ६, ५, ११, २)"—इति क्षपणवचनः॥

(३) शर्वरी। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प०)'। 'कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (उ० २, ११४)'। टिड्ढात् (४, १, १५) ङीप्। शृणाति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः; शीर्यन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तञ्चरैः। "अति ष्यन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० सं० ४, ३, ८, ३)"—इति निगमः॥

(४) अक्तुः †। 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (रु० प०)'। 'पः कित्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः कित्त्वञ्च

* १० १६।   † निघ० ३, २८, १२, २१ ।

बाहुलकाद् भवति । 'पाष्णिनृभ्यः क्नुः'—इति क्नुरिति श्रीभोज-देवः । 'अनिदिताम् (६, ४, २४)' - इति न-लोपः । अज्यते सिच्यतेऽस्यामवश्यायेन जगत् , गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्तुः । "विश्वामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)"—इति निगमः ॥

(५) ऊर्म्या । 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)' । 'अर्त्तेर्णि-र्णिलोपश्च (उ० १, २८ ?)'—इति मि-प्रत्ययः' इति इति केचित् । 'अर्त्तेरूच (उ० ४, ४४)'—इति मि-प्रत्ययः'—इति कमलनयनः । ऊर्मिः तमः-सङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य । तमर्हति (५, १, ६३)', 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् प्रत्ययः । "इन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः (ऋ० सं० ६, ६, १२, १)" —इति निगमः ॥

(६) राम्या । 'रमु क्रीड़ायाम् (भू० आ०)' । अन्तर्णीतण्य-र्थात् प्रेपार्थविशिष्टादस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'पोरदुपधात् (३, १, ९८)' - इति यतं बाधित्वा 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)' भवति, 'अचोञ्णिति (७, २, ११५)' —इति वृद्धिः । प्ररमयति भूतानि नक्तचराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः । माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति । तथाच कौषीतकिः—'ये वै के चानन्ता अत्रे पाने मिथुने रात्रा एव ते सन्तता अवच्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः'—इति । 'अघोरामः सावित्रः (य० वा० सं० २९, ५८)'—इत्यत्र 'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम् । 'रामयारी सितेऽसिते'—इति

वैजयन्ती । तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्यायः * । स्वाश्रये रमते रामः 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३, १, १४०) । 'तदर्हति (५, १, ६३)', 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् । 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)'—इति श्रुतिः * * * । यद्वा ; रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत् । "सद्‌ध्वान उषसो राम्या अतु (ऋ० सं० २, ५, २१,३)"—इति, "आविर्वेनर् चक्षणोद्राम्याणाम् (ऋ० सं० ३,२,१५, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७) यम्या । 'यम उपरमे (भू० प०) । 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः । अथवा 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३, १, १००)'—इति यत् कर्त्तरि बाहुलकेन । यद्वा ; यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारिणेति यथाप्राप्तो यत् निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(८) नम्या । (९) दोषा । (१०) नक्ता । (११) तमः । (१२) रजः । (१३) असिक्नी ‡ ॥

---

* अतएव "रामभेसात् (ऋ० सं० ७, ३, ११, २)"—इति व्याख्यावसरे उक्तं सायणेन—'राम कृष्ण भासरं तमोऽभवसात्'—इति ।

† ऋक्संहितायान्तु अन्यत्रापि दृश्यते 'यम्या'—इति । तत्रैव (१, १, २०, ११) 'यम्या यमस्य मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेति'—इति, अपरत्र (८, २ १,५) 'यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा'—इति, अन्यत्र 'यम्या युगलभूते'—इति व्याख्यातवान् सायणः ।

(९) निघ० १, १६ ।

(१०) निघ० ८, १० ।

(११) निघ० ९, १६ ।

(१२) प० ३, ३० ॥ १ । निघ० २, २१ १४, ८ १०, ३४ १२, ७ ;—११ ।

(१३) निघ० ९ २६ ।

‡ अयतेमानि पदानि व्याख्यातानि भाष्ये दृश्यन्ते ।

(१४) पयस्वती* । पयोऽस्या अस्तीति । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१)' । 'बहुलं छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युत्तो मतुपि वत्वे च 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप् । 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधानात् रुत्वं न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमस्वती । ताम्यन्त्यनेनेति (दि० प०) तमोऽन्धकारं तेन तद्वती । पूर्ववत् प्रक्रिया । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताची । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प०)', 'घृ सेचने (भू० प०)' । 'अग्निहृपिभ्यः क्तः (उ० ३, ८९)' । सेचयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, क्षरति मेघात् दीप्तं वा स्वेन तेजसा दैवतत्वादिति घृतमक्षायमग्राह्यलक्षणं जलम् , तदञ्चति । 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ३, २, ५९)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भू० प०) क्विनि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपे, 'अचः (६, ४, १३८ '—इत्यकारलोपे, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे, 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) शिरिणा । शीङ् (अदा० आ०) अन्तर्णीतण्यर्थात् 'बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । शाययति प्राणिनः शिरिणा । शाययेन्निशेति माधवः । "शिरिणायां चिदक्तुना महोभिः (ऋ० सं० २, ६, २, ३)" —इति निगमः ॥

---

* प० १९। निरु० ५, २।

(१८) मोकी। 'मुच्लृ मोचने (तु० उ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इनि बाहुलकात् कुत्वम्। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। मुच्यत्यस्यामवस्थायं मध्यम, मुञ्चन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात् मोक्। तदस्याअस्तीति 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीय ईकार-प्रत्ययः, व्यत्ययेन (३, १, ८५) हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८)। "ऋतुव्रतं सवितुर्मोक्यागात् (ऋ० सं० २, ८, २, ६)"—इति निगमः॥

(१९) शोकी। 'शुच् शोके (भू० प०)', ज्वलति-कर्मा (निघ० १, १७) वा। पूर्ववत् प्रक्रिया। शोचन्त्यस्यां विरहिणः, शोकस्तेजोऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती'—इति ब्राह्मणम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) ऊधः *। रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते। गोरूध उद्धततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति। यद्वा; उपोन्नद्धमुपरि सृष्टमूर्द्धमिव केनचित्। तत् क्लेदं रसानुप्रदानसामान्याद् रात्रिमूध उच्यते। यद्वा; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। असुनि (उ० ४, १८४)', बाहुलकान्नलोपे दकारस्य धत्वे दीर्घे च रूपम्। उनत्त्यवश्यायेन भूतानि। 'उनत्त्यूधः'—इति क्षीरस्वामी। "यो अंसो अंस उत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)"—"ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं ५, ७, १९, १२)"

* निरु० ६, १९।

—इति च निगमौ। आधमीत्यत्र छान्दसत्वादनङ् (५, ४, १२१ ;—१४२)॥

(२१) पयः *। व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) हिमा। 'हन्तेर्हि च (उ० १, १४४)'—इति मक्-प्रत्ययो हिरादेशश्च। हन्ति (अदा० प०) पद्मानीति हिमम्, अर्श-आदित्वादच् (५, २, १२७)। "शं भानुना शं हिमा शं घृणेन (ऋ० सं० ७, ८, १२, ४)"—इति निगमः॥

(२३) वस्रौ। 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः। वस्ते आच्छादयते लोकमिति अवश्यायभ्रमो वा, तद्वतो वसुः। 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति ईकारः, 'हयादीनाञ्च (६, १, १०२)'—इत्याद्युदात्तत्वम्। यद्वा ; प्रशस्त-वचनाद् वसुशब्दात् 'वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीष्, सर्वभूत-रमणत्वाद्रात्र्याः प्राशस्त्यम्। निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

---

* प० १२. २, ७। निरु० २, ६।

† एतस्य निगमोऽस्य भवितुमर्हति—'वस्रो हु मं करिष्ये'—इति (ऋ० सं० ६, ६, २, ६)। तत्र 'वस्रोवु पापनयनकारण सूर्यतु'—इति सायणीय-व्याख्या, परं 'वस्रो। हुं'—इति पदत्वविरोधादुपेक्षैव वा। एवमुपेक्षिते एतत्वादिके सर्वत्रैव निगमः दृश्यतः यद्यपि चौयम्।

विभावरी[१]। सूनरी[२]। भास्वती[३]। ओदती[४]। चित्रामघा[५]। अर्जुनी[६]। वाजिनी[७]। वाजिनीवती[८]। सुम्नावरी[९]। अहना[१०]। द्योतना[११]। श्वित्या[१२]। अरुषी[१३]। सूनृता[१४]। सूनृतावती[१५]। सूनृतावरी[१६]। इति षोडशोषोनामानि * ॥ ८ ॥

(१) विभावरी। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' विपूर्वः। 'आतो-मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३, २, ७४)'—इति वनिप्। 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रेफौ। विशेषेण भाति दीप्यते आदित्य-किरणसम्बन्धात्। "आपप्रुषी विभावरि (ऋ० सं० १, ८, ३, ६)"—इति निगमः॥

(२) सूनरी। शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन इलुप्यादिलोपः। अथवा बहुव्रीहिः, पिप्पल्यादेराकृति-गणत्वादीकारः। नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानीं शोभनत्वम्। तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् यामिनी-यामात् प्रसादमिव चेतना'—इति। यद्वा; सूनरी शोभनं नयति कालम्। 'नॄ नये (क्र्या० प०)', सुपूर्वात् 'अच इः (उ० ४, १३४)', 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्। सूनरी सुधना। यद्वा; 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः।

---

(८) "वाजिनिवती" ख, ग। (१२) "अरुषी" ख, ग। (१४) 'सूनृत'—इति ग।
(१५) "सूनृतावति" ख। * "उषसः" ग।

'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। व्यत्ययेनाव-धारणान्नावष्टभ्यते। "ज्योतिष्कृणोति सूनरी' (ऋ० सं० ५, ६, १, १)"—इति निगमः॥

(३) भास्वती *। 'भासृ दीप्तौ (भ्वा० आ०)', क्विप्। भासत-इति भासः प्रकाशः। भासा, मतुपो भास्वती 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञया पदत्वाभावे रुत्वं न भवति भा-स्वती। "भास्वती नेत्री सूनृतानाम् (ऋ० सं० १, ८, १, ४)"—इति निगमः॥

(४) चोदती। 'चन्दी ह्लादने (भ्वा० प०)'। चन्देर्लटः शतरि 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति शतुरार्द्धधातुकत्वेन विक-रणाभावः, सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति ङिद्वद्भावात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, व्यत्ययेन गुणः, 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्। उणत्ययव्यत्ययेन चोदती। * * *। "पदं न वेत्योदती (१, ४, ४, १)"—इति निगमः॥

(५) चित्रामघा। 'चित्र् चयने (स्वा० उ०)'। 'अमिचि-मिमिदिशसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)'—इति क्त-प्रत्ययः, चित्रम्। मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे क विधानमित्यत्र परि-गणनस्योपलक्षणार्थत्वात् क-प्रत्यये 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न लोपः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) घत्वम्। मह्यते दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाश्चर्यभूतं धनं यस्या इति

---

* प० १२।

चित्रामघा, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—दीर्घः। "वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"—इति निगमः॥

(६) अर्जुनी *। 'अर्ज षर्ज अर्जने (चु० प०)'। अर्जेर्णिलुकि उनन्-प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति। यद्वा; 'अर्ज गतिस्थानार्जनेषु (भु० प०)'। बाहुलकादुनन्। गम्यते तदर्थिभिः तिष्ठति स्थाप्यते। अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तच्चादित्यरश्मिसम्बन्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)'। यद्वा; अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन इन्प्रत्ययादिलोपः; "या गोमतीरुषसः सर्ववीरा (ऋ० सं० १, ८, ४, ७)"—इति श्रुतिः। "द्विपाच्चतुष्पादर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)"—इति निगमः॥

(७) वाजिनी †। वाज इत्यन्ननाम (निघ० २, ७), वाजो हविर्लक्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)'—'ऋन्नेभ्यो ङीप् (४, १, ५)'। यजमानेभ्यो यानि देयान्यन्नानि तैस्तद्वती वा। "वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, ३, ५)"—इति निगमः॥

(८) वाजिनीवती ‡। वाजो बलं वेगो वा तेन तद्वती वाजिनी, कामी उषसः स्वभूता तेन तद्वती वाजिनीवती। यद्वा; वाजो

---

* निघ० १, १२। प० १, ७।

† प० १, १३। ६, ६। निघ० २, २८। ३, २०, ३०। १०, २८,—११, १२, १३।

‡ निघ० १, ८। ११, २६। १२, ६।

हविर्लक्षणम् यत्रायस्या अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः ; तद्वती वाजिनीवती । यद्वा ; वाजमन्नं तद्वती वा वाजिनी, कार्यो अवयवभूतेनान्नेन तद्वती अन्न संहतिः, तया अन्नसंहत्या तद्वती वाजिनीवती । यद्वा ; द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेणातितरो-मत्वर्थीयः अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विया हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति माधवः । 'सञ्ज्ञायाम् (८, २, ११)'—इति वा 'छन्दसीरः (८, २, १५)' —इति वा मतुपोवत्वम् । "व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति ऋ० सं० ६, २, २२, ३)"—"अस्मभ्यं वाजिनीवति (ऋ० सं० ३, ८, ७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) सुम्नावरी । सुपूर्वात् 'म्ना माने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २,९९)'—इति अनेविधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । सुष्ठु आम्नायते अभ्यस्यते इति सुम्नं सुखं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते । तथाच-'सुखं सुम्नातेः, प्रजा वै पशवः सुम्नम्'—इति माधवः । तदस्या अस्ति । 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—'वनो र च '४, १, ७)'—इति ङीप्, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३, १३७)' —इति दीर्घः । सुम्नावतीत्यर्थः । "सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—इति निगमः ॥

(१०) अह्ना । 'अहि गतौ', भ्वादिरात्मनेपदी ; 'अश व्याप्तौ', स्वादिः परस्मैपदी । 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्-प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्ववत् नकारलोपः । अहनो गच्छत्यावायै प्रतिदिनं स्वयं गच्छतीति वा । व्याप्नोति स्वभासा ;लोकं

व्याप्यते वादित्यरश्मिभिः । "रुद्रं रुद्रेष्वरुहना यात्यच्छा (ऋ० सं० २, १, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(११) द्योतना । अस्मात् 'द्युत दीप्तौ (भू० धा०)'—इत्यस्मात् 'ण्यासश्रन्थो युच् (३, ३, १०७)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि युच्, 'णेरनिटि (६, ४, ५१)'—इति णि-लोपः । द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा; केवलाद् 'अनुदात्तेतश्च हलादेः (३, २, १४९)'—इति युच् । द्योतते स्वयं द्योतना । "सिषक्ति सूनृता द्योतना शश्वदागात् (ऋ० सं० २, १, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(१२) श्वैत्या * । 'श्विता वर्णे (भू० धा०)' । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । श्वैतते श्वैत्या । 'श्विता वर्णे' इति वर्णसामान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्णेऽपि श्वैत्ये पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उषसि तथा दर्शनात् । "रुशद्वत्सा रुशती श्वैत्यागात् (ऋ० सं० १, ८, १, २)"—इति निगमः ॥

(१३) अरुषी † । 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः (प०), 'ऋ गतिप्रापणयोः' भ्वादिः (प०) । 'ऋतनिभ्यामुषन् (उ० ४, ७४) ‡', षिद्गौरादेराकृतिगणत्वादीकारः § । इयर्त्ति गच्छति वादित्योदयेनास्तं प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतॄन् ऐश्वर्यादि । यद्वा; आङ्पूर्वात् 'रुच दीप्तौ (भू० धा०)'—इत्यस्मात् बाहुल-

---

* निघ० २, २० । † ऋ० १, ७ । निघ० ११, ७ ।

‡ 'ऋतनिभ्यामुषन्'—इति मुद्रितपाठः । एवमाकरेष्वपि [illegible] पाठम् । 'अर्त्तिस्तुसु [illegible] (उ० १, १४०)—इत्यनेन 'अरुस्'—इति [illegible] [illegible]।

§ षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१), ईकारः [illegible] ।

कात् ङुपच् , टिलोपः, शाङ्गेष्ट्रवय ; आरोचते अरुषी । यद्वा ; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), सामर्थ्याद्व शुक्लविषयम् , शुक्लवर्णा अरुषी । 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)' । "अश्वेव चित्रारुषी (ऋ० सं० ३, ८, २, २)"—इति च निगमः ॥

(१४) सूनृता *। (१५) सूनृतावती। (१६) सूनृतावरी। सुष्ठु ऊन्यते अप्रियैरिति सून्। सुपूर्वात् 'ऊन परिहाणे (दि० भा०)'—इत्यस्मात् क्विप्। ऋतमिति सत्यनाम (निघ० ४, १८)। सूनं तदृतञ्च सूनृतम् , पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) न-लोपाभावः। प्रियञ्च सत्यञ्च। पूर्वे मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरत्र मतुप्, अन्यत्र 'छन्दसीवनिपौ च (५,२, १२२ वा०)'—इति वनिप् , मतौ वत्वरत्वौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। यद्वा ; प्रियसत्यरूपा वाचः सूनृता उच्यन्ते। "सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—"उदीरय प्रति मा सूनृता उषः (ऋ० सं० १, ४, ३, २)"—इत्यादि दर्शनात् तद्वत्यः सूनृतादयः। दीर्घो मापेक्षणीयः। यद्वा ; सूनृतेत्यन्ननामसु (निघ० २, ७) पाठादेवम्। सूनृता धननाम (?) माधवपक्षेण अन्नवत्यो धनवत्यो वा सूनृतादयः। "रेवत् स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती (ऋ० सं० २, १, ८, ५)"—"रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति (ऋ० सं० १, ६, २६, ४)"—"चिकित्वित् सूनृतावरि (ऋ० सं० ३. ८, ३, ४)"—इति च निगमाः क्रमेण ॥

इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

* च० १. ७।

वस्तोः(१) । द्यौः(२) । भानुः(३) । वासरम्(४) । स्वसराणि(५) । घ्रंसः(६) । घर्मः(७) । घृणः(८) । दिनम्(९) । दिवा(१०) । दिवेदिवे(११) । द्यविद्यवि(१२) । इति द्वादशाहर्नामानि * ॥ ९ ॥

(१) वस्तोः † । अत्र स्कन्दस्वामी—'वस्तोरितीदमपीदं नाम, न विभक्त्यन्तरम्, "दोषावस्तोर्हविष्मती घृताची (ऋ० सं० ५, १, २४, १)"—"दोषावस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे (ऋ० सं० १, ७, १८, १)"—इति समस्तस्यापि दर्शनात्। वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योततइति द्यौः। एवं सर्वत्र'—इति। वस्ते (अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः। व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३, ४, १३)। "कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमः। कुह क्वेति सप्तमीसामानाधिकरण्यात् दोषावस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगध्यवसितः ॥

(२) द्यौः ‡ । 'द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ०)', बाहुलकात् डो-प्रत्ययः (उ० २, ६४)। द्योतते किरणसम्बन्धात्। यद्वा; 'द्यु

(२) "द्यु"—कातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव टीकाकृता चाप्यनेन स्वीकृतम्।

(८) "घृणि" C D F. ग, क। प० १७ २, ११।

(१२) "द्यविद्यवि"—इति क।

* "द्वादश" ग।

† निरु० ४, १४ ८, ९।

‡ निरु० ३ ६ २, १०. ६ १ ८, ११ १०, ११ ,—१०।

अभिगमने (भ्वा० प०)' ; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः। अभिगच्छत्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः। 'गोतोणित् (७, १, ८०)'—इति वृद्धिः। "मर्त्यं भारोधने दिवः (१, ७, २२, १)"—इति निगमः॥ केचित् द्युरिति पठन्ति। तदा 'डिव' —इत्यधिकारे 'द्युद्रुभ्यां च'—इति भोजसूत्रेण ड-प्रत्ययः। 'द्यु अभिगमने (भ्वा० प०)' द्युतेरेव वा 'भय्वादयश्च (उ० ५, ३०)' —इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः। उभयत्र पूर्वोक्त एवार्थः। "द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मान् (ऋ० सं० १, ७, ३०, ५)"—"त्वमग्ने द्युभिः स्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७,१)" —इति निगमौ॥

(३) भानुः। 'भा दीप्तौ (भ्वा० प०)' ; 'भादाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)। भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव। "उद्देया उषसो भानुरर्त्त (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः। रश्मि-र्भानुरिति माधवोऽत्रमहर्भवितुमर्हति॥

(४) वासरम् *। 'वस निवासे (भ्वा० प०)' ; णिजन्तः एषोऽपि वि-पूर्वस्तार्थे वर्त्तते। 'चर्त्तिकमिभ्रमिदिविवर्सिवा-सिभ्यचित् (उ० ३, १२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः। विवासयति अप-नयति शीतादिकम्। यद्वा ; वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरच्। वसत्यस्मिन् सुखेनेति वासरम्। यद्वा ; 'वास दीप्तौ (दि०चा०)' ; पूर्वस्मादेव सूत्रादरच् दीप्यते वासरम्। यद्वा ; विपूर्वात् सर्त्तेर्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्येकारस्याकारः पृषोदरादित्वात् ; दिविधं

---

* निघ० १, ९।

सराणि सृतानि विस्तीर्णानीत्यर्थः। 'वासराणि वैसराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'वैसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः। साहश्येन चात्र वर्त्तते। यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वजात्या गर्द्दभत्वजात्या सम्बद्ध। एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन सम्बन्धाद् वैसरसहशत्वाद् वासरम्'—इति। "अहानीव सूर्यो वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)"। अहानीत्यनेन पौनरुक्त्याद्न्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः॥

५) स्वसराणि *। स्वशब्दे उपपदे सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, १३४)। स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति। अपि च, स्वरित्यादित्यनाम (निरु० २, १४)। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'। अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र सर्त्तिः। स्वरित्येतस्य रेफलोपः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। आदित्येन सार्यते। स हि स्वोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति। यद्वा; सुपूर्वात् 'असु क्षेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् अदरादित्वादरन् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः। सुठु असस्ते क्षिप्यन्ते सूर्येण स्वोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वसरदहेत्युपक्रष्टात्'—इति माधवः। "उस्राइव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)" इति निगमः॥

(६) घ्रंसः †। 'ग्रस उपादाने (का० उ०)' अस्मात् घञि पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गकारस्य घकारस्य घकारो

* प० १, ३ ४, २। निरु० ५, ४। † निरु० ६, ४ ;—१२,—१६।

नुगागमः हकारस्य घकारः। घ्नन्त्येऽस्मिन् रसा घर्मच्छाया धादित्येन। "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, २)"—इति निगमः ॥

(७) घर्मः *। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प० ?)'; 'घर्मः (उ० १, १४६)'—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः। जिघर्त्ति दीप्यते रश्मिसम्बन्धात्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) घृणः। जिघर्त्ति (जु० प० ?) 'इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। पूर्ववदर्थः। "घृणा वयोऽवयासः परि त्मन् (ऋ० सं० ३, ७, १८, ६)"—इति निगमः † । * * *॥

(९) दिनम्। 'दो अवखण्डने (दि० प०)'; पूर्ववदौणादिके नक्-प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६); 'द्यतिस्यतिमास्थाम् (७, ४, ४०)'—इतीत्वम्। द्यतितमः दिनम्। "अधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् (ऋ० सं० ५, २, २८, १)"—इति निगमः ॥

(१०) दिवा ‡। द्योतनात्। अव्ययमिदम्। "दिवा भिपित्वेऽवसा गमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १०, २)"—"दिवा नक्त मर्धसा मन्तमिम (ऋ० सं० ४, २, १७, १)"—इति निगमौ ॥

(११) दिवेदिवे §। 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युति-

---

* प० १, १०। निरु० ६, ११ ११, ४२,—४१।

† इभिरिति पाठान्तरपक्षेऽप्ययं निगमः—'घृणौ वञ्चायाम्'—इति 'घृणे'व च्छायां यथा [illegible]—इति तथोक्तं [illegible] २. ७, १०, १।

‡ [illegible]   § निरु० ७, १८।

सुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (दि० प०)। 'दिवेर्डिविः (१ –)'
— इत्यधिकरणे डिविप्रत्ययः। दिश्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः। दिव्-
शब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपांसुलुक् (७, १, ३९)'—
इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र न
भवति। चतुर्थी वा व्यत्ययेन। ततो वीप्सादिः (८, १, ४),
दिवसेदिवसे इत्यर्थः। यथादृष्टं पठितमिदं नाम। "उपत्वाग्ने
दिवेदिवे (१, १, २, २)"—"दिवेदिवे सामम्मर्थ्यं सावीः (ऋ०
सं० ५, १, १५, ६)"—इति च निगमौ॥

(१२) द्यविद्यवि। द्योशब्दो व्याख्यात (२)। सप्तम्येकवचनं,
वीप्सादि पूर्ववत्, "मिमीमसि द्यविद्यवि (ऋ० सं० १, २, १६,
१)"—इति निगमः॥

इति द्वादशाहर्नामानि॥ ८॥

अद्रिः(१)। ग्रावा(२)। गोत्रः(३)। वलः(४)। अश्नः(५)।
पुरुभोजाः(६)। बलिशानः(७)। अश्मा(८)। पर्वतः(९)।
गिरिः(१०)। व्रजः(११)। चरुः(१२)। वराहः(१३)। शम्बरः(१४)।
रौहिणः(१५)। रैवतः(१६)। फलिगः(१७)। उपरः(१८)।

---

(७) "बलिशान" क, ख। "पर्वात" C. D न चयमेव पाठो युक्ततर इति गम्यते चर्च्चैव निगम-दर्शनात्। ऋक् सं० १ ७, १, ३. १, ८ २६, ३ ६, १, ४९, ६। "पचान" F। च पुस्तके तु चवापि पच पूर्व्वम्।

(८) "चनुमा" च। बहुमेशकेन लिखितत्वादादर्शपाठे भ्रममूलकेषा लिपि-रित्यनुमीमे मामराचर-लिखित 'श्मा'—इत्यस्य 'नुमा' पाठभ्रमसम्भवात्।

उपलः(१८) । चमसः(२०) । अहिः(२१) । अभ्रम्(२२) । बलाहकः(२३) । मेघः(२४) । दृतिः(२५) । ओदनः(२६) । वृषन्धिः(२७) । वृत्रः(२८) । असुरः(२९) । कोशः(३०) । इति त्रिंशन्मेघनामानि * ॥ १० ॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)'—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरुच्य प्रदर्श्यते।

(१) अद्रिः †। 'अद भक्षणे (अदा० प०)'। 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४ पा०)'—इति क्रिन्-प्रत्ययः। अत्ति हि मेघो वर्षार्थमादित्यरश्मिभिराहृतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तत्पोषयति, अदन्त्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा। यद्वा; नञ्पूर्वात् 'दृ विदारणे (क्रया० प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टिलोपश्च। अदरणीय इत्यद्रिः पर्वतः। "वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेः" (१, ८, १६, १)"—इति मेघस्य निगमः। "भास्वतिरिव नाद्रयः सोमो' अस्ताः (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)"—इति पर्वतस्य॥

(२) ग्रावा: ‡। हन्तेः (अदा० प०) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

(२२) "अभ्रम्" ग. C. D. F। प० १२. १, २ ।

(२३) "बलाहकः" इत्येव कातिरिक-सर्वपुस्तकेषु, पर टीकाविरोधादुपेक्षा:।

(२५) "दृतिः" घ।

(२६) "ओदनम्" ग. C. D. F ।

(२७) "विवन्धि."—इत्यपि टीकाकारमतम्। * "इति मेघानाम्" ख।

† निरु० ४, ४. ६, २ । ‡ प० ४, १। निरु० ९, ८—९ ।

(३, २, ७५)'—इति क्वनिप्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) धातोर्ग्रादेशः। हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहन्नहिम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)'—इति श्रूयते। हन्यतेऽनेन सोमः। यद्वा; 'गॄ निगरणे (तु० प०)', 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)', गृणातिस्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५) ; एभ्यः पूर्ववत् क्वनिपि अडागमः। दृशिग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम्। गिरत्युदकं वर्षितुम्। अत्र गिरति तत्पूर्वस्यार्थे वर्त्तते, समुद्गिरति जलं वृष्टिसमये, समुद्गीर्णं इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति ग्रावा मेघः। पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेद-समये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गिरति निर्झरजलम्, समुद्गीर्णं इव वा गुहादिगतसिंहादिशब्देन, शब्दकारो, स्तूयते च पदार्थ-बाहुल्यात् प्राणिभिस्तदार्थिभिरिति ग्रावा। "इन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४, १, २९, ५)"—इति मेघस्य निगमः। "ग्रावाणो अपं दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८, ८, २३, २)"—"ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते (ऋ० सं० ८,८,२३,३)" —इति पर्वतस्य निगमो ॥

(३) गौरः। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्वा० आ०)'। 'गुध्वी-पचिवचि यमि [मनितनि*] सदिचदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'—इति त्र-प्रत्ययः। मेघोगर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति, गूयते शब्द्यते वा,—'अहो! अयमतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः' —इति। यद्वा; गामुदकं रश्मिभिराहृतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु त्रायते पालयति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। शरदादिषु हि

* मानयो पाठो हस्तने मूले।

मेघेषु घनीभूताश्लिष्टव्यापः। गां पशुजीतिं भायते वा हृष्या पानीयप्रदानात्। पर्वतोऽपि निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु धारणाद् रक्षति च, गोत्र सुयवसवत्तया गोत्राः। "गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्वने (ऋ० सं० ८, १, ५, २)"—"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)"—"उद्गोत्राणि सहजी दंसनावाम् (ऋ० सं० २, २, २५, ४)"—इति च मेघनिगमाः। "गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८, ५, २२, ६)"—इति पर्वतस्य॥

(४) वलः *। 'वृ आवरणे (स्वा० उ०)'। 'वृषदद्दनिषि-भमश्च (१, ३, ५८)'—इत्यप् । अपि लकारादित्वात् लत्वम्। यद्वा; 'वल संवरणे (भू०आ०), अस्मात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घः। व्रियतेऽनेन दिश आकाशश्च मेघः पर्वतेनापि स्वशरीरेण भूमिराकाशश्च संव्रियते। "अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"—इति निगमो मेघस्य। "इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानाम् (ऋ० सं० ८, २, १५, ६)"—इति पर्वतस्य॥

(५) अश्नः †। 'अशू व्याप्तौ स्वा० आ०)', 'अश भोजने (क्रा० प०)'; आभ्याम् 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इति विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, षुत्वं च न भवति 'शात् (८, ४, ४४)'—इति प्रतिषेधात्। उभावपि व्याप्नुत आकाशमश्नोतयोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोऽष्टम्। अश्ननेन

* निरु० ६, २।   † निरु० ३, २९. १०, १२।

चात्र तत्स्थत्व लक्ष्यते । "अग्नापिनद्ध मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८, २, १८, ७)"—इति मेघस्य । निगमोऽन्वेषणीयो वा ॥

(६) पुरुभोजा । 'भुज पालनाभ्यवहारयो (रु० प०)'—इत्यस्मात् विदिभुजिभ्या विश्वे (उ० ४, २३१)'—इति विश्वशब्द उपपदे विहितोऽसु-प्रत्यय पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति । पुरु बहु प्राणिजात भुनक्ति पालयति वृष्टिप्रदानेन मेघ, पर्वतो हि दुर्भिक्षादेरवति । 'समुद्र पर्वतो राजा नव दुर्भिक्षनाशका'—इत्युक्ते । पुरु अभ्यवहरति सामर्थ्याज्जलमन्न विशेषम्, एको वमितव्यमपरो हि द्रष्टमिति विशेष । बहुभि र्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्रियते वा । मेघस्य खिन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितार, पर्वतस्य तत्तद्देशाधिपतय । मेघ स्वहुव्युदकद्वारेण अभ्यवह्रियते । द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ * ॥

(७) वलिशान । वल सवरणे (भू० आ०), औणादिक क्विप् । ईश ऐश्वर्ये अदादिक (आ०) । लट शानच् । सह स्वश्नाकाशमीष्टे वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाश सह स्वश्नोष्टे दुर्भिक्षादेर्मनुष्यादीन्नक्षितुम् वलीयान इति, लोकवेदनिघण्टो दृष्टान्तात् पृषोदरादित्वात् ह्रस्व । निगमावन्वेषणीयौ † ॥

---

* ऋकसहित ग्रामय दृश्यते उभयोरपि निगमौ पर तत्र तत्र तत"व्याख्या श्रभिनैश्योर्मुनिमुष्टिर्वेचिसति नीपलब्धा द्रवराजन । पुरुभोजो पर्वो (१ ४ २१ ८)—इति मेघस्य 'गिरि न पुरुभोजसम् (६ ८ ११ '२)—इति पर्वतस्य ।

† "पत्रान "—इति (ग C. D) पठेऽपि भायणादिभार्येऽपिनाम तु न त्वरणप्रयास । तथ हि— यन्द्रोऽसि पर भूतम् (ऋ० म० ६ १ ४८ ६)—इति मेघस्य गिरक्ष व्रह च निरर्थिविनिकन पश्यानामोमन्यम न (ऋ० म० १ ८ २४ ४)—इति तु पर्वतस्य ।

(८) अश्मा *। 'अशू व्याप्तौ (स्वा॰ आ॰)', 'अश भोजने (क्र्या॰ प॰)'। 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ॰ ४, १४४)'—इति मनिन्। अश्न इत्यनेन समानार्थः। "अपांहणोदुरो अश्मव्रजानाम् (ऋ॰ सं॰ ८, ७, २७, ६)"—इति मेघस्य निगमः। "यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान (ऋ॰ सं॰ २, ६, ७, ३)"—इति पर्वतस्य। अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम्॥

(९) पर्वतः †। 'पॄ पालनपूरणयोः (क्र्या॰ प॰)'। 'स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप् (उ॰ ४, १०९)'। पृणन्ति पालयन्ति अवयविनं पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि। यद्वा; प्रीणातेर्बाहुलकात् (२, ३, १) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश्रयमिति। पर्वाण्यवयवाः सन्त्यस्य 'पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः (५, २, १११ वा)'—इति मत्वर्थीयस्तप्-प्रत्ययः। मेघस्य पर्वतस्य च देवतात्मकत्वस्य चैव विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम्। यद्वा; परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम्। यद्वा; 'पर्व, पूरणे (भ्वा॰ प॰)', अस्मात् 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ॰ ३, ११०)'—इत्यतच्-प्रत्ययः। पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झरनदीप्रवाहादिना भूमिस्तोमत्याकाशञ्च पूरयति। "नि पर्वता अद्मसदो न सेदुः (ऋ॰ सं॰ ४, ७, २, ३)"—"वळिर्त्था पर्वतानाम् (ऋ॰ सं॰ ४, ४, २८,१)"

* निरु॰ ६, १. ८, २।
† निरु॰ १, २०. १०, ९. ११, २०।

—इति मेघस्य निगमौ । "यदङ्ग्य पर्वताः साकमाग्नव. (ऋ० सं० ८, ४, २९, १)"—"प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति च पर्वतस्य ॥

(१०) गिरिः * । "गॄ निगरणे (तु० प०)', अथवा 'गॄ शब्दे (क्रा० प०)', गृणातिः स्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५) । किदिति वर्त्तमाने (उ० ४, १३७), 'कॄगॄशॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च इ (उ०४, १३८)'—इति इ-प्रत्यय, 'ऋतइद्धातोः (७, १, १००)'—इतीत्वम् ; गिरिः । ग्रावेत्यनेन समानार्थः । "गिराविभ्यद् गिरेर्भृष्टिनं भ्राजते तुजा शवः (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)"—इति पर्वतस्य । "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (ऋ० स० २, २, २४, २)"—इत्युभयस्य ॥

(११) व्रज. † । 'व्रज गतौ (भ्वा० प०)' । 'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापण निगमाश्च (३, ३, ११९)'—इति निपातनात् घ, करणाधिकरणयोस्तदतिरिक्ते कारकेऽपि घो भवति । व्रजत्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजोमेघ, मेघवाहनोहीन्द्रः पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति । अथवा स्वशरीरेण भूमिमन्तरिक्षञ्च व्रजति । व्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा । "अपं व्रज मूर्णुथः समाश्रम् (ऋ० स० ७, ८, १९, ३)"—इति मेघस्य निगम. । "व्रज गोमन्तमुशिजो वि वव्रु (ऋ० सं० ३, ४, १४, ५)"—इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरु ‡ । 'चर गति-भक्षणयो. (भ्वा० प०)' । 'भृमृ

* निरु० १, १०।		† निरु० ६ २।		‡ निरु० ६, ११ ।

श्वोक्षचरित्सरितनिधनिमिमसृजिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उ-प्रत्ययः। चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघाद्वर्षाकाले, पर्वतानां निर्झरलक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः; चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः। "स नो' वृषन्नमुं चरुम् (ऋ० सं० १,१,१४,१)"—इति मेघस्य निगमः। पर्वतस्यान्वेषणीयः *।

(१२) वराहः †। वृणोतेः (स्वा० प०)। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यकारः (अप्); वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वाद्धरतेः 'कर्मण्यण् (३, २, १)'। वरमुदकमाहरतीति वराहः। वर उदकलक्षण आहारोऽस्येति वा वराहः (निरु० ५, ४) आङ्पूर्वाद्धरतेर्घञ्। 'वरमाहारमाहार्षीः'—इति च ब्राह्मणम्। पृषोदरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः। यद्वा; वरशब्दे उपपदे हरतेः आङ्पूर्वात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति बाहुलकात् ड-प्रत्ययः। वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्त्तते। वरमुत्कृष्टमुदकं वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् 'वृह उद्यमने (तु० प०)' * * *। हन्तेः पूर्ववत् डः। यद्वा; वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थाद् डः। वरमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहारयति प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहारयतीत्युच्यते। वर

---

* काण्वविरोधात्तु ऋग्वेदेष एव निगमः—'प्रेतो मरुत्वन्त सुराधि (८, ८, २१, ३ ऋ० सं०)' नैव सम्यक् व्याख्यातो ह्येव कष्टकल्पना कृता।

† ध० ३, १। निरु० ५, ४।

आहारोऽत्रेति वा। वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा। वरं मूलं वृहत्युद्यच्छत्यस्मादिति वा (निरु० ५, ४)। वरं वरमित्यनेकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः। वरशब्दात् वृहेश्च वराह इत्यर्थः। वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव वा। "विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १, ४, २८, २)"— "वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)"—इति च मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीय॥

(१४) शम्बरः। 'शमु उपशमे (दि० प०)'। अत्रान्तर्णीतण्यर्थः। 'शमेर्बन् (उ० ४, ८१)'—इति बन्-प्रत्ययः। शमयति नाशयति असुरानिति शम्बो वज्रः। यद्वा; शामयतेर्बाहुलकात् बन्-प्रत्यये पृषोदरादित्वात् शमादेशः। शम्बोऽस्य प्रहर्तृत्वेनास्ति। रो मत्वर्थीयः। प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रेरितो मेघात् पर्वतानाञ्च पक्षच्छेदसमये। यद्वा; सम्पूर्वात् वृणोतेः (स्वा० प०) 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यपि सम्बरः सन् वर्णव्यत्ययेन शम्बरः। सं व्रियते मेघेनाकाश, भूमिः पर्वतेन। यद्वा; शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १, १२), मत्वर्थीयस्य लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम्। "उतादर्दर्मन्युना शम्बराणि वि (ऋ० सं० २, ७, १, २)"—"अधूनोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)"—इति मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीय.॥

(१५) रौहिणम्। 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)', भावे घञ् (३, ३, १८) रोहः आरोहणम् आदित्यप्रभादीनामस्मिन्नस्तीति।

'अत इनिठनौ (५, २, ११५)', रोहि अन्तरिक्षम्। 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण् 'इनण्यनपत्ये (६, ४,१६४)'—इति प्रकृतिभावः रौहिणः। अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्चेति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते। यद्वा; 'बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रोहिण इन्द्रः। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण् रौहिणः। आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, 'तुराषाण्मेघवाहनः (अम० को० १, ४७)'—इति तत्पर्यायेषु पठ्यते। अप्सरोभिः सह रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता। यद्वा; उभयथापि छेद्य-छेदकभावेन सम्बन्धः। तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—'प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं हि शिथिरासीत्, तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा दृहदिति'। "अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् (ऋ० सं० १, ७, १६, २)"—"यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः (ऋ० सं० २, ६, ८, २)" - इति निगमौ क्रमेण॥

(१६) रैवतः। रेवत्यो गावः 'पशवो वै रेवतीः'—इति श्रुतेः। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्। मेघो हि सर्वत्र वर्षति यवसं पानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्तद्रक्षया। यद्वा; रयिरस्यास्तीति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्, 'संज्ञायाम् (८, २, ११)'-इति वत्वम्, सर्वस्य धनस्येशित्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः। पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम्। निगमावन्वेषणीयौ॥

(१७) फलिगः। प्रतिफलति तत् फलम्। तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाण पर्वतो हि दृष्टमिति विशेषः। ड-प्रकरणे 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)' —इति गमेर्ड-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः। यद्वा; फलवत्-स्नानपानादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्गच्छतीति पूर्ववत्। माधवस्तु—'फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा'—इति निरवोचत्। तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु ग्रीष्मजन्यं तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, प्रलयकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति भाष्यम्। कपिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते। तथाच कालिदासः—'त्वदायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः'—इति मेघकाव्यम्। पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च। फलवत्स्वदप्यार्थां। फलेर्गमि गम्यादित्वादिन् (?), गमेः पूर्ववत् डः (३, २, १०१) इति च। "वलं दंरोज अलिगं रवेण (ऋ० सं० ३, ७, २६, ५)"—इति निगमः॥

(१८), (१९) उपरः *, उपलः †। 'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभि (निरु० २, २१)'—इत्यादि-भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थः—'आ उपर उपल इति; आङ् अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, विना उपरउपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः। आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रलयोरवि-

---

* ३० ६। † नि० २, २१।

मेघत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोर्येकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपाठत्वं चाङ्गीकृत्याह—'उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २, २१)'— इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पापाणे प्रसिद्धत्वात् 'तेषामुपरः स्थविष्ठो मध्यमः'—इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम्। मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघस्यैवेति। यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते अस्मिन् पक्षाणीति, मेघपक्षे आप इति। अभिविधिपक्षे नेदं निर्वचनम्'—इति। जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो (३, २, ९७) बाहुलकाद्रमेर्भवति (३, ३, १); कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३९) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, २)। 'उपरोजलवापनात्'—इति माधवः। वपेः कृदरादित्वात् (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात्। उपरमिव हि नभस्यभ्रं भूमौ पर्वतश्च'—इति माधवः। अत्र गोभोगः —'पृषिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलच्-प्रत्ययः। श्रुतपाठ्यमवधारणीयावच्छन्ती। मेघनामत्वे तत्र—"एषामुपरा उदीयन् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)"—इति निगमः। पर्वतानां चान्वेषणीयः। "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (ऋ० सं० २, ४, ४, ३)" —इति। अत्र 'उपरा अश्माश्चिह्ला दीर्घाः'—इति माधवः॥

(२०) चमसः ॥। 'चमु अदने (भ्रू० प०)'; 'अत्यविचमि (उ० ३, ११३)'—इत्यादिना असच्॥

(२१) अद्रिः ॥। 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'इन् सार्व-

* निरु० १०, १८, १९, १८।

† ऋ० १२, ३, ३। निरु० १०, ११।

धातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य इकारो व्यत्ययेन। एतल्लारिघे। अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः। यद्वा; 'अहि गतौ' भौवादिकः (भा०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकान्नलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते। इ-प्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पान्नलोपश्च'—इति। यद्वा; 'अह व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अश्नोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा। यद्वा; आङ्पूर्वाद्धन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४, १३३)'—इति इण्-प्रत्ययो डिच्च, आ समन्तात् हन्ति भिनत्ति उष्माभिमुख्येन, हन्ति गच्छत्यन्तरिक्षम्। यद्वा; केवलादेव हन्तेर्बाहुलकादिण् प्रत्ययो डिच्च, हिः हन्ता, न हन्ता अ-हन्ता, अहिः अ-हिंसक इत्यर्थः; सर्वदा लोकस्य वर्षप्रदत्वात्। माधवेन तु—त्वमपामपिधानां वृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिसम्बभूव सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'—इति प्रदर्शितम्। तेन चैतद् युक्तम्। अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः। "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, २६, ४)"—इति। नदीवचनोऽन्तोदात्तः। 'इन्द्रोदस्तं परि आनादहीनाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)"—इति। पचाहि-शब्दमेघनामत्वेनामापयत् स्कन्दस्वामी। "दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, २८, १)"—इति निगमः'॥

(२२) अभ्रम् *। 'अभ्र गतौ (भू० प०)'; पचाद्यच् (१

---

* निरु० ३, ३।

१, १३४), अभ्रन्त्यन्तरिक्षे। आपो रातीति वा अप्शब्दे कर्मण्युपपदे रातेर्दानार्थात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३, १, ८८)। न भ्रंश्यत्यस्मादापो वर्षासमयादन्यत्रेति वा। यदुक्तं—'न भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि मान्यतः'—इति। नञ् पूर्वात् 'भ्रसभ्रंस अधःपतने (भ्वा॰ आ॰)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति ड-प्रत्ययः। न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २, १०१)। "प्र वः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी (ऋ॰ सं॰ ७, १, १, १)"—"उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्ति (ऋ॰ सं॰ ४, ७, १८, २)"—इति च निगमौ॥

(२३) बलाहकः। बलाकाभिर्हीयते गम्यते इति बलाहकः, वारिवाहको वा ; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) वर्णागमादिना साधुः। वराह-शब्दाद्वा 'सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ७५)'; रेफस्य लकारः। उक्तार्थो वराह-शब्दः (१७), विकृतस्यासाधारणार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) मेघः *। 'मिह सेचने (भ्वा॰ प॰)'; पचाद्यच् (३,१, १३४), न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः। "हर्या वा मेघो हर्यथा पीपाय (ऋ॰ सं॰ २, ४, २६, २)"—"अस्मिन् मेघे विद्युत् (?)"—इति च निगमौ॥

(२५) दृतिः। 'दॄ विदारणे (क्र्या॰ प॰)'। 'दृणातेर्ह्रस्वश्च (उ॰ ४, १७८)'—इति ति-प्रत्ययः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न

* निरु॰ २, ३;—२१।

भवति । दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा । 'दृतिं सु कर्षं विषितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)"—"ईशानो विसृजद् दृतिम् (?)'—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः * । उदकशब्दे उपपदे ददातेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट् । ओदनः उदकदातेत्यर्थः । * * * । यद्वा ; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)' ; 'उन्देर्नलोपश्च (उ० २, ७२)'—इति युचप्रत्ययः, गुणः ; उनत्ति वनभूमिम् ओदनः । "धारयत् पक्वमोदनम् (ऋ० सं० ६, ५, १०, १)"—इति निगमः ॥

(२७) वृषन्धिः । 'वृष सेचने (भू० प०)' ; 'कनिन्युवृषीत्यादिना (उ० १, १५४) कनिन्, वृषा । शत्रुजयादिसाधनत्वात् कामानां वर्षिता यज्ञः, सन्निधीयतेऽग्निरिस्त्रेण प्रहारकाले 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ९३)'—इति कि-प्रत्ययः न लोपाभावश्छान्दसः । "विपन्धि."—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, नुगागमश्छान्दसः । निगमदर्शनान्निर्णयः । "वृषा वृषन्धिश्चतुरश्रिमस्यन् (ऋ० सं० २, ६, ७, २)"—इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम् † ॥

(२८) वृत्रः ‡ । वृणोतेराच्छादनार्थात् (स्वा० प०) 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्' ...

* निरु० ६ ३३ ।

† 'वृषन्धि मेघ—मैदगदाश्च सर्वं कर्मन्'—इति तत्सायणीयभाष्यम् ।

‡ प० १, १० । निरु० २, १६ ,—१७ । § 'क्र '—इति मूलपाठ ।

बाहुलकाद् भवति ; आच्छादयति ह्यसौ कृत्स्नं नभः । वर्त्ततेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्प्रत्ययः ; गच्छत्यसौ कृत्स्नं नभः । वर्द्धतेर्वा वृद्ध्यर्थात् (भ्वा० आ०) बाहुलकात् वन् , धकारस्य तकारो व्यत्ययेन ; वर्द्धते हि वर्षासु मेघः । ब्राह्मणोक्ता एवामी त्रयोऽप्यर्थाः—'यदिमांल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् , स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् व्यवर्द्धत'—इति । "वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)" — "अहन्यद् वृत्रतूर्ये विवेषः (ऋ० सं० ८, ८, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(२८) असुरः * । 'असु क्षेपणे (दि० प०)' ; 'असिमसोरुरन् (उ० १, ४२-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः ; अस्यति क्षिपति भूमौ जलम् । यद्वा ; अस्यते क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्थम् । यद्वा ; अस्ति (भू० प०) तिष्ठति 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इत्यादिना उ-प्रत्ययः असुः । शरीरे अस्यतीत्यसुः प्राणः । 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असु-शब्देनात्र जलमुच्यते । तद्राति, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा ; जलवान् प्राणवान् वा । रो मत्वर्थीयः । यद्वा ; 'असु गतिदीप्त्यादानेषु' भौवादिकः स्वरितेत् ; पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन् । असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते रूपम् , आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यद्वा ; 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५), सुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्राद्यपर-

* निघ० १, ८ ।

तन्त इत्यर्थः । "दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"दीर्घा धियोरक्षमाणा असुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)"—इति च निगमौ ॥

(२०) कोशः * । क्रोशतेः शब्दकर्मणः (भू० प०) पचाद्यचि (३, १, १३४) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) रेफलोपः कोशः । मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुष्यतेर्वा हरणार्थात् (दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे षकारस्य शकारः, इत्युमामवर्तितेत्युक्तम्(२८) । कोशतिश्छादनार्थ इति माधवः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ हरद्धं नभः । जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश इत्यन्ये । यद्वा ; 'कु शब्दे (तु० आ०)', 'कुदाधाभ्यः शः'—इति श्रीभोजदेवः ; कौति (अदा ०प०) गर्जितशब्दं करोति कोशः । "दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)"—"महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—इति च निगमौ ॥

इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः[१] । धारा[२] । इळा[३] । गौः[४] । गौरी[५] । गान्धर्वी[६] । गभीरा[७] । गम्भीरा[८] । मन्द्रा[९] । मन्द्राजनी[१०] । वाशी[११] । वाणी[१२] । वाणीची[१३] । वाणः[१४] । पविः[१५] । भारती[१६] । धमनिः[१७] । नाळीः[१८] ।

---

* निरु० ९, २६ ।

(१८) "नाली" क ख, घ । पर क-पुस्तकोदाहृत-निगम-विरोधादुपेक्षित । "नालि" ङ. प, ञ । "नीलि" C D F, ञ ।

मेना[19] । मेळिः[20] । सूर्या[21] । सरस्वती[22]। निवित्[23]। स्वाहा[24]। वग्नुः[25] । उपब्दिः[26]। मायुः[27] । काकुत्[28]। जिह्वा[29]। घोषः[30]। स्वरः[31]। शब्दः[32]। स्वनः[33] । ऋक्[34] । होत्रा[35] । गीः[36] । गाथा[37] । गणः[38] । धेना[39] । ग्नाः[40] । विपा[41] । नना[42] । कशा[43] । धिषणा[44]। नौः[45]। अक्षरम्[46]। मही[47]। अदितिः[48]। शची[49]। वाक्[50]। अनुष्टुप्[51]। धेनुः[52]। वल्गुः[53]। गल्दा[54]। सरः[55]। सुपर्णी[56] । बेकुरा[57]। इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि * ॥ ११ ॥

---

(१९), (२०) कातिरिकेषु सर्वेषेव व्यत्ययपाठः "मेळिः मेना:" इति। "मेनि." ग. iid प० ९, २०।

(२४) "स्वाहा" घ। (२५) "वग्नु" ग. iid, क।

(२८) "काकुप्" ग iid, क। (२९) "जिह्वो" घ।

(३८) 'गणा'—इत्यपि टीकासम्मत: पाठः।

(४०) "ग्ना:"—इति क-D-E-पुस्तकातिरिक्तेषु सर्वेषु, परं क-पुस्तकस्य टीकाकारसम्मतत्वात् ग्राह्यम्।

(४२) "नना"—इत्येव कातिरिक्त सर्वपुस्तकेषु, परं टीकाकृता कैश्चिद्-पुस्तकपाठाभावाद् योतितम्। निरु० ५, ६।

(५१) "अनुष्टुप्"—इति घ। (५३) "वल्गु" ग C. D. F, क।

(५४) "गल्दा" ख E। "गल्द" ग C. F, क। "गल्दद" D, क।

(५५) "रसः" ग. C. F, क। प० १२. २, ७। "रास" D, क।

(५७) "वेकु." घ, क। * "इति वाच." ग।

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः। * *। वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २, २१—२३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्नामानि। उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्नुलक्षणा माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्र्यपि देवता वागिष्यते। सर्वतश्चास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति। स च वाक्-शब्दो 'वचिपरिभाषणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् धातोः 'क्विप् वचि (उ० २, ५४। ३, २, १७८ वा०)'—इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः॥

(१) श्लोकः *। 'श्रु श्रवणे (भू० प०)'; 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३,४३)'—इति कन्-प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति, गुणः, कपिलकादित्वात् लत्वम्; श्रूयते इति श्लोकः। यद्वा; 'श्लोक सङ्घाते (भू० आ०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८); श्लोक्यते पद्यते स्तूयते संहन्यते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यशसि च श्लोक' (३, ३, २)'—इत्यमरसिंहः। "ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)"—"श्लोको न यातामपि वाजो अस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)"—इति निगमौ॥

(२) धारा †। 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'; 'हेतुमति च (३,१, २६)'—इति णिचि 'णेरजण्यन्तानाम् (१,२,५६ भा०)'—इत्यस्याप्रापकत्वादेव 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि

---

* निरु० ८, ९।

† निरु० १३, ६।

भवति। यद्वा ; धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४) ; लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा। "तनसहे सुधारा"—इत्यत्र धारा वाङ्नाम। "धारां सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ६, २४, १)"—"यः ससाद् धारां सुतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३) इळा *। 'इल क्षेपणे (तु० प०)' ; इगुपधेभ्यः (३, १, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति। क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन ; इला। बह्वृचानां लत्वमुक्तं पूर्वमेव(१)। यद्वा ; 'ईड् स्तुतौ (अदा० आ०)'—'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)' ; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), पृषोदरादिः (६, ३, १०९) ; ईडते स्तूयतेऽनया देवता ईड्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति मयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा। यद्वा ; इलेत्यन्ननाम (निघ० २, ७), मत्वर्थीयः ; यजमानानां देवेनाम्नेन हविर्लक्षणेन वा तद्वती इला। "अभि न इळा यूथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(४) गौः †। व्याख्याता पृथिवीनामसु(१)। गच्छति यस्मिन्नाहता, गोयते स्तूयते वा। "अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(५) गौरी ‡। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६)। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्र (उ० २, २०)'—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्ययान्तो गौरशब्दो निपातितः, तस्माद्रुचेर्धातोर्गौभावादेशः, 'षिद्गौरादि-

---

* पु० १।११ पृ० ९ पं०।

१ पु० १। ७पृ० १ पं० ‡ प० ५, ३। निरु० ११, ३८।

भ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीष्। तया दीप्त्या ज्वलति वाग्-देवतात्वात्। यद्वा; 'गूरी उद्यमने (तु॰ आ॰)', अस्मात् इनि पूर्ववन्निपातनादुकारस्यौकारः, 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफ-लोपः, ङीष्; गुरते उद्यच्छति सममिधेयम्; उद्यमनं चात्र प्रकाशनम्। यद्वा; 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्व॰ आ॰)'—इत्यस्मान्नि-पातनादिनि वृद्धिः; गवते गर्जितलक्षणमव्यक्तशब्दं करोतीति गौरी। यद्वा; शुक्लवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्पदां शशिकला-मिन्दुकुन्दावदाताम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशुक्ला सरस्वती'—इति च। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती (ऋ॰ सं॰ २, ३, २२, १)"—सोमो गौरी अधिश्रितः (ऋ॰ सं॰ ६, ७, ३८, १)"—इति च निगमौ॥

(६) गान्धर्वी। गतिगन्ध्यव्ययश्च वः (?)। 'धृञ् धारणे (भ्व॰ उ॰)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवादेशः, गन्धर्वः; गोर्यज्ञस्य धारयितेन्द्रः। भोजस्तु 'गन्धेरत् च'—इति व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च। गन्धयति अर्दयति हिनस्ति दैत्यशत्रूनिति गन्धर्व इन्द्रः। 'गन्ध अर्दने'—इति धातु-श्चुरादिरात्मनेपदी। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, ङीप् (४, १, १५), गान्धर्वी। ऐन्द्रीत्यर्थः। तथाच ब्राह्मणम्—'अथ ऐन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वागैन्द्री (ऐ॰ ब्रा॰ २, ४, २)'—इति। यद्वा; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषा-मियम्। तथाचैतरेयब्राह्मणे-'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् (ऐ॰ ब्रा॰ १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम्।

भवति। यद्वा ; धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४) ; लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा। "तनसहे सुधारा"—इत्यत्र धारा वाङ्नाम। "धारा सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ६, २४, १)"—"यः ससाद धारा सृतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति च निगमौ॥

(३) इळा *। 'इल क्षेपणे (तु० प०)'; इगुपधेभ्यः (३, १, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति। क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन ; इला। बहूचानां लत्वमुक्तं पूर्वमेव(१)। यद्वा ; 'ईड़ स्तुतौ (अदा० आ०)'—'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), पृषोदरादिः (६, ३, १०८) ; ईड़ति स्तूयतेऽनया देवता ईड्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा। यद्वा ; इलेत्यन्ननाम (निघ० २, ७), अकारो मत्वर्थीयः ; यजमानानां देयेनान्नेन हविर्लक्षणेन वा तद्वती इला। "अभि न इळा यूथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)"—इति निगमः॥

(४) गौः †। व्याख्याता पृथिवीनामसु(१)। गच्छति यस्मिन् व्याहृता, गीयते स्तूयते वा। "अयं स शिङ्क्ते येन गौ रभीवृता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"—इति निगमः॥

(५) गौरी ‡। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६)। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्र (उ० २, २७)'—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्ययान्तो गौरशब्दो निपातितः, तस्माद्रुचेर्धातोर्गोवादेशः, 'षिद्गौरादि-

* पृ० १।१२ ष० ८ प०।
१ पृ० ११ * पृ० ६ पं० ‡ प० ६, ३। निरु० ११, ३८।

भ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीष् । स्वया दीप्त्या ज्वलति वाग्-देवतात्वात् । यद्वा ; 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)', अस्मात् इनि पूर्ववन्निपातनादुकारस्योकारः, 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफ-लोपः, ङीष् ; गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम् ; उद्यमनं चात्र प्रकाशनम् । यद्वा ; 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'—इत्यस्मान्नि-पातनादिनि वृद्धिः ; गवते गर्जितलक्षणमव्यक्तशब्दं करोतीति गौरी । यद्वा ; शुक्लवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्पदां शशिकला-मिन्दुकुन्दावदाताम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशुक्ला सरस्वती'—इति च । "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—सोमो गौरी अधिश्रितः (ऋ० सं० ६, ७, ३८, ३)"—इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्धश्यन्यसौ वः (?) । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवादेशः, गन्धर्वः ; गोर्यस्य धारयितेन्द्रः । भोजस्तु 'गन्धेरक् च' —इति व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च । गन्धयति अर्दयति हिनस्ति दैत्यशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध अर्दने'—इति धातु-श्चुरादिरात्मनेपदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण् , ङीप् (४, १, १५), गान्धर्वी । ऐन्द्रीत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्घैन्द्री (ऐ० ब्रा० २, ४, २)'—इति । यद्वा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषा-मियम् । तथाचैतरेयब्राह्मणे-'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् (ऐ० ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

'तां गन्धर्वोऽवदीत् गर्भे अन्तः'– इति श्रुतिः। "अग्निर्गोर्न्धर्वो पथ्या ऋतस्य (ऋ० सं० ८, ३, १५, ६)"—इति निगमः॥

(७) गभीरा *, (८) गम्भीरा †। भीयन्ति (दि० प०) रातीति (अदा० प०) भीरा:। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। गवां भीरा गभीरा गम्भीरा च। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गो–शब्दस्य ग–भावो गम्भावश्च। स्तनयित्नु–लक्षणा हि माध्यमिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति। यद्वा; उणादौ गभीरादि सूत्रेण गमेर्ह्रोतीरीरन्–प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ० ४, ३४)। गच्छति यश्रे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः। यद्वा; 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' भौवादिकः (आ०), अस्य कुत्वं, भयाभ्यादेशः, वा च नुम् निपात्यते। प्रतिष्ठिता स्वस्मिन् स्थाने, लिप्स्यते वा प्राणिभिः, ग्रथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा। उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ॥

(९) मन्द्रा ‡। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भ्वा० आ०)'। गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः। "स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० ५,२,१२,३)"—इति निगमः॥

(१०) मन्द्राजनी। मन्द्रशब्दो व्याख्यातः। 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०)', ल्युट्। मन्द्रं अजनं गमनं क्षेपणं प्रेरणं मुखारणं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम्। (४, १,

---

* प० १२. ३, ३,—१०। † १ प० ३, १०।
‡ निरु० ११, २८,—२९।

४१ ग०) "मन्द्राजनी घोदते अन्तरासनि (ऋ० सं० ७, २, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११) वाशी *। 'वाशृ शब्दे' दैवादिकः (आ०)। 'वसिवपियजिराजिव्रजिषदिहनिकमिवाशिवादिवारिभ्य इञ् (उ० ४, १२१) कर्मणि कारके वा इष्यते, वाशिः। 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्, वाशी। "ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो (१, ६, १२, ६)"—"वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८, ५, १९, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी †। 'वण शब्दे (भू० प०)'। बाहुलकादिञ् (उ० ४, १२१ । ३, ३, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०)। "वाणीः पुपहृतं धमन्तोः (ऋ० सं० १, २, २,१०)"—"अभिवाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत (ऋ० सं० ७, ५, ६, २)"—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीचो। वाणीं स्तुतिरूपां वाचं अञ्चति गच्छतीति विग्रहः 'ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५९) क्विनि न-लोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४,१,६ वा०)—इति ङीप्। "रथे वाणीच्याहिता (ऋ० सं० ४, ४, १५, ४)"—इति निगमः ॥

(१४) वाणः। वण्यते शब्द्यते वाणः। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। यद्वा; वणनं शब्दनं वाणः, भावे घञ् (३, ३, १८), अर्शआदित्वादच् (५, २, १२७)।

---

* ए० ४, ११ निरु० ४, १९,—१९ ।

† निरु० ६ २ ।

स्तुतिमती हि वाक् । "दोना दचा वि दुहन्ति प्र वाणम् (ऋ० सं० २, ६, १२, ४)"— इति निगमः ॥

(१५) पविः * । 'पूञ् पवने (क्रा० उ०)' ; 'अचइः (उ० ४, १३४)'—इति इ-प्रत्ययः । पुनाति हि वाक् । 'पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, २)'—इति मन्त्रः । पूयते वा सङ्कीर्तनादिना, 'वाचं मौरिकयालापप्रसङ्गे पुनीमहे' इत्युक्तेः । पूयतेऽनयेति वा शुद्धिकरणं हि वाक् । 'पवित्रं हि वाग् विदुषाम्'—इति माधवः । "वाणस्यं चोदया पविम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)"—इति निगमः ॥

(१६) भारती † । 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (भू० उ०)'; 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)' । भरतशब्दात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च (५, ४, ३८)'—इति स्वार्थिकोऽण् , ङीप् (४, १, १५) । बिभर्त्ति जगदर्थप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन । अथवा 'अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि बिभर्त्ति'—इति वाजसनेयकम् ; तदीया भारती । तथाच 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १,८) । अथवा 'भरतः (निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङ्नाम ; तदीया, स्तुतिसाधनत्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः सजोषा (ऋ० सं० २, ८, २३, ३)"—इति निगमः ॥

(१७) धमनिः ‡ । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४),

---

* ऋ० २, २०. ४, २ । निरु० ३, ५ १२, ३० ।

† निरु० ८, १३ ।

‡ निरु० ६, २४ ।

'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २,८५)'—इत्यनि-प्रत्ययः। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन। यद्वा; 'धमति'—इति वधकर्मत्वपि पठ्यते (निघ० २, १८)। हन्तेऽनया शापाक्रोशादिरूपयेति। तथाच 'वज्र एव वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २, ३, ३)। वाक्सायका वदनान्निःसरन्ति पौराहताः'—इति च महाभारतम्। "इन्द्रेषिता धमनिं पप्रथन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः॥

(१८) नाळीः। 'नल गन्धे (भू० प०)'; 'वसिवपियजिराजिव्रजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्, अत्ययेन सोर्विसर्जनीयः। 'गन्ध अर्दने (चु० आ०)', 'अर्द हिंसायाम् (भू० प०)'—इति पठ्यते। गन्धनं हिंसात्मकं सूदनम्, सूदयति परमर्माणि। "अ्यमस्य धम्यते नाळीः (ऋ० सं० ८, ७, २१, ७)"—इति निगमः॥

(१९) मेना *। 'मान पूजायाम् (चु० आ०)'—इत्यस्मात् 'बहुलमन्यत्रापि इनच् भवति (उ० २, ४६)'—इति वचनादिनच्, बहुलग्रहणात्र-लोपः। पूज्यतेऽनया गुर्वादिरूपदेशवाक्येन, पूज्यर वा देवतात्वात्। "आम्नेनां सखर्च्युतो मुवद्रीः (ऋ० सं० ८, ६, १०३)"—इति निगमः। 'मेनां गर्जितशब्दम्'—इति माधवः॥

(२०) मेळिः †। सम्पर्कार्थी धातुः (चु० आ०)। पूर्ववत्

* प० ३, २८। निरु० ३, २१। † प० ३, ०।

वाहुलकादिच् । सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक् । तथाच—'वागर्थाविव सम्पृक्तौ'—इति (रघौ १, १) कालिदासः । 'मेळि' मदन्तं पित्रो-रुपस्थे (ऋ० सं० ३, १, २७, ४)"—इति निगमः । मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिन इत्यर्थः । "मेलि. स्यात् व्राणयोजनात्"—इति माधवः * ॥

(२१) सूर्या † । सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भ्वा० प०), सुवतेर्वा प्रेरणार्थात् (तु० प०) 'राजसूय-सूर्य (३, १, ११४)'—इत्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति गच्छति स्तोतृन् प्रति, कर्णशष्कुलिं वा सुवति प्रेरयति नोदनारूपा पुरुषादीनिदं कुर्विति । यद्वा ; सुपूर्वादीरतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)' —इति कर्मणि क्यपि निपातनाद्रूपसिद्धिः । सुष्ठु ईर्य्यते उच्चार्यते इति सूर्या । यद्वा ; 'षु प्रेरणे (भ्वा० प०)', 'सुसूधाग्रृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २१)'—इति क्रन्-प्रत्ययः । ईर्य्यते उच्चारणकाले प्राणिन सूरा 'छन्दसि स्वार्थे (?)'—इति यत् प्रत्यय., सूर्या । यद्वा ; सूरयो मेधाविनः, तानर्हति 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् प्रत्ययः । यद्वा ; सूरिषु साधुः तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) सरस्वती ‡ । सर्त्तेरसुन् (उ० ४, १८४) सरः । गद्यपद्यादिरूपेण प्रसरणमस्यास्तीति 'अस्मायामेधास्रजो विनिः

---

* 'मेलि मेलनं नानाकाङ्क्षावतानां वाक्यानाम् एकाभिप्रायेण सङ्कल(न)स्य वाचा-रम्'—इति माधवः ।

† पं० ३, ६ । निरु० १२, ७ ।

‡ पं० १, ११ ३, ३ । निरु० २, २३. ९, २६- ११, २३ ।

(५,२,१२१), 'बहुलं छन्दसि (५,२,१२२)'—इत्युक्ते मतुपि ङीप् । यद्वा ; सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२ । सर्वेंस्वती ह्यधिदेवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक् । सैव चासीन्नदी सरस्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति (निरु० २, २३ '—इत्यादिना । "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—इति निगमः देवतायाः । "इय शुष्मेभिः (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)"—इत्येषा नद्याः ॥

(२३) निवित् । 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', 'नि-पूर्वः'। 'सत्सू द्विषद्रुहदुह (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् विदिः] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् । "तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम् (ऋ० सं० १, ६, १५, ३)"—इति निगम ॥

(२४) स्वाहा * । यस्य शब्दो यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपेणैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम् —'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा (निरु० ८, २०)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृति-शब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्त्तव्यः,' न ह वै आहुतयो देवान् गच्छन्ति य अवषट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति (शत० ब्रा० ८, ३, ६—१४)'—इतिश्रुति. । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽवश्यभावित्वात् । अयमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा आत्मीया वागाहेति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः ।

---

* प० ८, २० । निरु० ८, २० ।

अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुद्देशेन त्यागात्; तस्य यजमानो स्वीयं प्राहेति स्वाहा; सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य सप्तमेनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना। अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुहुमर्यादया जुहोतीति; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः। इदन्तु जुहोतेरिति। अत्र भास्करमिश्रः—'स्वयं सरस्वती वाह ब्रूते'। 'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'—इति ब्राह्मणम्। स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायान्निपातः स्वाहेति। संस्कारविशेषानवधारणाद्वाभवच्छद्यते। अत्र क्षीरस्वामी—'सुहु आह्वयति स्वाहा'। अत्र स्वाहा-शब्दो नाव्ययम् अग्निजायावाचित्वमित्यर्थः। भाष्ये तु स्वाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तेष्टानि निर्वचनानि लिखितानि; तेषु यथोक्तिरत्नं तद् गृह्णन्तु विद्वांसः। तस्याः वाचः स्रष्टी पृथिवी चाग्निरयेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः श्रूयते। 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ० उ० १, ८)'—इति। तस्मादग्नेर्वाचश्च सम्बन्धात् अग्नायी स्वाहा वागित्युच्यते। वाति वातात्मत्वेन वाशुच्यते इति सन्देहः। निगमः सुलभः स्वाहाकारपदे, अन्यत्रान्वेषणीयः॥

(२५) वग्नुः। 'वच भाषणे (अदा० प०)'; 'वचेर्गश्च (उ० ३, ३२)'—इति नु-प्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च। वग्नुः वाचा समानोऽर्थः। "वग्नुं सिषक्ति यं विदे (ऋ० सं० ६, ८, ४, १)"—"इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ (ऋ० सं० ७, ४, १२, ३)"—इति च निगमौ॥

(२६) उपब्दिः । उप-पूर्वात् पदेर्गत्यर्थात् (दि० आ०) 'इन सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकादुपधालोपः, 'न पदान्तद्विर्वचन (१, १, ५८)'—इत्यनेन जश्‌विधिं प्रति स्थानिसद्भावनिषेधात् 'झलां जश् झशि (८, ४, ५३)'—इति पकारस्य बकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते इति वा । यद्वा ; उ-पूर्वात् ददातेः (जु० उ०), द्यतेः (दि० प०), दयतेः (भू० आ०) वा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (३, ३, ९२)'—इति कि-प्रत्ययः कर्त्तरि भवति बकारोपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलषितम् , प्रयोक्तॄणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति भक्तानिति वा उपब्दिः । "आघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः (ऋ० सं० ८, ४, २९, ४)"—"उपब्दिरिर्यर्त्ति सोमः (ऋ० सं० ७, १, २४, ५)"—"शृण्व आयता मुपब्दि. (ऋ० सं० २, ४, ९, २)"—इति निगमाः ॥

(२७) मायुः * । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्रा० उ०)' । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)', 'मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि च (६, १, ५०)'—इत्यात्वम् , 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)'—इति युक् । चिप्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति हव्युदकं भूमाविति वा । "मिमाति मायुं ध्वसनावधिश्रिता (ऋ० सं० २, ३, १९, ४)"—इति निगमः ॥

(२८) काकुत् † । 'ककि शब्दे (भू० प०)' । सम्पदादि-

---

* निघ० २, ९ ११, ४२ । † प० ४, २ । निघ० १, ११ ।

त्वात् (३, २, ८४ वा०) क्विप्। कानं शब्दनं करोतीति का, मृगय्वादित्वात् कुः, (उ० १, ३६) बाहुलकात् तकार उपजनः। यद्वा ; 'ककवक लौल्ये भू० आ०)', 'मृग्योरुतिन् (उ० १, ८१)' —इत्येव बाहुलकाद् (३, ३, १) अस्माद् भवति णिच्च काकुत्। ककते चपला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतिनिष्ठतीत्यर्थः ; तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः, एकार्थाश्च काकादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति। ककुदमस्यास्ति अस्यास्तीति काकुत्। मत्वर्थीयस्य लुक्, छान्दसो दीर्घः, सर्वथा पृषोदरादिरयं शब्दः। "या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा (ऋ० मं० ४, ७, ११, २)"—इति निगमः॥

(२८) जिह्वा *। 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः'-इति निपाताः। लिह आस्वादने (अदा० उ०)', व-प्रत्यये, आस्वादेर्जकारो निपात्यते। लेढ्यास्वादयत्यनया अन्नविषयावमारात्। यद्वा ; आह्वयते (भू० उ०) जुहोते (जु० प०) वाऽयं यङन्तस्य कः, सम्प्रसारणम् 'अभ्यासस्य च (६, १, ३३)'—इति, सम्प्रसारणे च 'न धातुलोप आर्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिषेधादुवङादेशे रूपम्। जोहुवाति पुनःपुनराह्वयति शब्दं करोति इमान् वादने जुहोत्यस्यामपि, जोहुवा सति ओकारस्येकारादेशे उकारलोपे च जिह्वा। "पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (ऋ० मं० १, ७, २६, १)"—'अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० मं० २, ५, १२, १)" —इति च निगमौ॥

* [illegible]

(३०) घोष: * । 'घुष शब्दार्थ: (भू० प०)' ; 'हलश्च (३, ३, १२१)'—इति घञ् । घुष्यते शब्द्यते घोष: । "उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)"—"इन्द्रे घोषा असृक्षत (ऋ० सं० ६, ४, ४२, १)—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वर: । 'स्वृ शब्दोपतापयो: (भू० प)' ; पुंसि संज्ञायां घ: (३, ३, ११८) । स्वर्यते शब्द्यतेऽनेन देवता उपतप्यतेऽनया मर्मस्पृक्प्रयुक्तयेति वा । स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३, १) । स्वर्यते स्तूयते देवतात्वात् । 'गोचरसञ्चर (३, ३, ११९)'—इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घ: । यद्वा ; स्वरति देवतामिन्द्रादिम् ; पचाद्यच् (३, १, १३४) । "स्वरश्च मे श्लोकश्च मे (य० वा० सं० १८, १)"—इति निगम: ॥

(३२) शब्द: । शपत्याक्रोशे शापयित्वां दानौ । अस्य वृत्तिकार:—'शपते अनेनेति शब्द: संस्कृता वाक् । कर्त्ता तृतीये इति योगविभागात् अचतुर्थेऽपि तृतीयं भवति'—इति । 'शब्दनं शब्द:' —इति क्षीरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । "शब्दो रोगिणो मीमांसा च (?)"—इति निगम: ॥

(३३) स्वन: । 'स्वन शब्दे भू० प०)' ; 'स्वनहसोर्वा (३, ३, ६२)'—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वन: । "सिन्धोरूर्मेरिव स्वन: (ऋ० सं० ७, १, ७, २)"—इति निगम: ॥

(३४) ऋक् † । ऋच्यते (तु० प०) स्तूयतेऽनया । यद्वा ; स्तूयते स्वयं देवतात्वात् । 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)'—इत्यस्मात्

* निघ० ८, ९ । † निघ० १, ८ ।

सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप् । "ऋधा वेनि मान्यं:
(ऋ० सं० ८, ४, २७, ३)"—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा * । 'हु दानादानयोः (जु० प०)' 'हुयामाश्रु-
भसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६८) । हूयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः,
हूयतेऽस्यां प्राणः, हूयते वा प्राणः । तथाच—'वाचि हि प्राणं
जुहुमः प्राणे वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यद्वा ; होत्रेति
यज्ञनाम (निघ० ३, १७), हूयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य वागित्यु-
च्यते तत्साध्यत्वात् । वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम्
(ऐ० ब्रा० ५, ४, ५) । ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे प्रैषे—"वनेम तद्धो-
त्रया चितन्त्या (ऋ० सं० २, १, १७, २)"—इति निगमः, "वीति-
होत्रं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १८, ३)"–इति च निगमः ॥

(३६) गीः † । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), औणा-
दिकः क्विप्, 'ऋत इद्धातो ७, १, १००)', 'र्वोरुपधाया दीर्घ-
इकः (८, २, ७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८),
रेफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गीः । "तमिद्वर्धन्तु नो गिरः
(ऋ० सं० ६, १, १०, ३)"—इति निगमः ॥

(३७) गाथा । 'गै शब्दे (भू० प०)', अर्चतिकर्मा च (निघ०
३, १४) ; 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् (उ० २, ४) । गायतीत्यसौ
देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा । "तं गाथया पुराण्या (ऋ०
सं० ७, ४, २५, ४)"—"युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथया (ऋ० सं०
६, ७, २, ३)"—इति निगमौ ॥

---

* पं० ३, १७ । † निरु० १, १०, ६, ११, १०, ४ ।

(३८) गणः * । 'गण गणने' चुरादिरदन्तः (प०) । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । 'अतोलोपः (६, ४, ४८) । गण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति । गणेति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३९) धेना † । दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं धर्मप्रदानेन लौकिकाय वा । यद्वा ; 'धेट् पाने (भू० प०)' ; धेटश्च (उ० ३, १०)' इति न-प्रत्ययः इकारस्यान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना । पानमत्र स्वीकारः । यद्वा ; आस्वादः । धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना । तथाच—'तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४) । यद्वा ; 'धिवि: प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् न-प्रत्ययो नकार-वकारयोर्लोपश्च, गुण , धेना । प्रीणयति हि वाक् सुष्ठु प्रयुक्ता । 'धेना धाक् प्रीणनाद्वि वा'—इति माधव । "धेना जिगाति दाशुषे' (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—"जनानां धेना अवचाकशद्वृषा (ऋ० सं० ७, ८, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्नाः ‡ । गमेर्धातोः (भू० प०) 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति बाहुलकात् न-प्रत्ययो भवति टि लोपश्च । टाप् (४, १, ४) । गत्यर्था बुध्यर्थाः । जानन्ति काममिति ग्नाः । यद्वा ; गच्छति यज्ञेष्वभूत् । 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१, १, २८, ३)' इत्यत्र छन्दांसि वै ग्नाः'—इति ब्राह्मणम्'—इति

* निरु० ६, १६ । † निरु० ६, १७ । ‡ निरु० ३, २१. १०, ४७. १२, ४६ ।

माधवः। * * * । तथात् छन्दसां गायत्र्यादीनां वाग्रूपत्वात् ग्ना-व्यपदेशः। निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(४१) विपा। 'विप् क्षेपे (चु० प०)'। सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप्। तृतीयैकवचनम्। प्रेर्यते मनसा विपा। 'मनसा वा इषिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—इति ब्राह्मणम्। "वरुणाय विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)"-इति निगमः। गिरेति पदं निरुक्त्या योजनीयम् ॥

(४२) नग्ना। न गच्छति पितृकुलात् बाल्यात्, पतनावस्थापि न गच्छति लज्जामिति वा। 'नग्निकाऽनागतार्त्तवा'—इत्यमरः (२, ६, ८)। नग्ना कन्या। ग्ना शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः, इह न-पूर्वः। नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतो 'न लोपो नञः '६, ३, ७३)'—इति न भवति। * * * । "नना" —इति केचित्। नमतेः नं-प्रत्ययो बाहुलकान्मकारलोपश्च। नमयत्यनयेति नना। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) कशा †। 'काशृ दीप्तौ (भ्‌ू० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थः। पचाद्यच् (३, १, ११४)। आकारस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम्। प्रकाशयत्यर्थान्। यद्वा ; खेशया सती वर्णव्यत्ययादिना कशा ; वाग्धि मुखात् काशते तत उपलब्धेः। यद्वा ; 'कश शब्दे (भू० प०)'। अत्र शब्दायते कशा। यद्वा ; 'कश गतौ (भू०प०)'; अच् (३, १, ११४)। गच्छति गन्तव्यम्। "या वां कशा मधुमती (१, २, ४, ३)"—इति निगमः ॥

---

* एष एव निगमः—'उपमं मना वाक्ये (ऋ० सं० ५, ७, १८, २)'—इति। 'ग्नापि च मना', ग्ना छन्दांसि'—इति तत्र सायणव्याख्या। † निरु० ८, १८।

(४४) धिषणा *। धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्म्मबुद्धिः कर्म वा । सनोति सम्भजते इति सनोतिः (षणु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदह्रस्वत्वे च धिषणा । यद्वा ; 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा० प०)' । 'धृषेर्धिष् च सञ्ज्ञायाम् (उ० २, ८०)' —इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा । प्रगल्भसमर्था रक्षितुं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः । यद्वा ; 'दिधिषामि बिभ्रैः (ऋ० सं० २,७, २२, १२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे' —इत्यस्मात् 'धिष शब्दे †' (जु० प०)'—इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । शब्दायते वा मेघे पधिषिता 'मिमाति मायुं धिषणाधर्षिं श्रिता (ऋ० सं० २, ६, १९, २)'—इति श्रुतिः । "आर्पय मित्रं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १,७,२,१)"—इति निगमः ॥

(४५) नौः ‡। 'णुद प्रेरणे (तु० उ०)' ; 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)'—इति डौ-प्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणेन । नमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (३, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ र्वाग्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)"—इति ब्राह्मणम् , "समितौ नाव्यार्हितम् (ऋ० सं० ८, ६, २२, ४)"—इति च निगमौ ॥

---

* निघ० ८, २ । प० २, २० ।

† 'अथ धारणार्थोऽपि'—इति सायण (ऋ० सं० २, ७, २४, २) ।

‡ निघ० ५, २२ ।

(४६) अक्षरम् *। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; 'अश भोजने (क्र्या० प०)'। अशेः सरन् †, (उ० ३,६७)'—इति सरन्-प्रत्ययः, व्रश्चादिना (८, २, ३६) षत्वम्, 'षढोः कः सि (८,२,४१)'। अश्नुते योतुं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः। अक्षेर्वा (ह० प०) बाहुलकात् सरन् नकार-लोपश्च। 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वम्। अक्षति व्याप्नोति सेचयति वर्षेण भूमिम्। यद्वा; नञ्-पूर्वात् क्षरतेः (भ्वा० प०) पचाद्यच् (३, १, १३४)। न क्षरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः। 'वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति (ऐ० आ० ५, ३, १) ब्राह्मणम्। "अक्षरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)"—इति निगमः। 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थं माधवोऽवादीत्। "उपाक्षरा सहस्रिणी' (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)"—इति च निगमः॥

(४७) मही ‡। व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १२)। मह्यते पूज्यतेऽनया देवता इति वा। "अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मही (ऋ० सं० १, ७, १५, २)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते॥

(४८) अदितिः §। व्युत्पादिता पृथिवी नामसु (१, १४)। अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः। "अनागसो अदितये स्याम (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—इति निगमः॥

(४९) शची ‖। अत्र क्षीरस्वामी—'शच श्वच गतौ'। शच-

---

* प० १९। निरु० ११, ४१। † 'सरः'—इति मूलपाठः। ‡ निरु० ११, ८। § प० १, ११. १, २०. ३, १. ५, ५। निरु० ४, २२. ११, २२। ‖ प० १, १. १, ८। निरु० १, ११. १२, २७।

तीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । 'शच व्यक्तायां वाचि (भ्वा०)'; 'इन् सर्वधातुभ्य (उ० ४ पा० ११४)। 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । शचते गच्छति यज्ञम् , शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचति व्यक्तां वाचं करोतीति वा। "शची॑भिर्दन्ते उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम (निरु० १,११)" —इति निगमः ॥

(५०) वाक् * । निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ८१)। "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)"—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् † । स्तोभतिर्वृद्धार्थः (भ्वा०)। क्विप्। अनुपूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्व्यज्यमाना वर्द्धते । तथाचोपनिषत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी' इति । तथाच 'विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः'—इति संक्षिप्तकाशे वामनदत्तः । 'ध्वनि वर्णं पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः सूक्ष्मादिरूपेण वाग्देवीं तां मुपास्महे'—इति श्रीभोजदेवः ‡ । चतिसृतिषु चत्वारि वाक् परिमितानि पदानि (निरु० १३, ९)'—इत्यत्र निरुक्त्या एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यद्वा ; पूर्वं पश्चाप्रदक्षरात्मना ततो गद्यपद्यादिरूपेण वर्द्धते । तथाहि—'परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचोगतिं माप्नुवन्ति'—इति भगवानाश्वलायनः । यद्वा ; स्तोभति रर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४)। आनुपूर्व्येण स्तौति

* प० ५ ५ । निरु० २, २३ ८, ११ ११, २७ ।

† निरु० ७, १२ ।

‡ भोजराजीय-व्याकरणस्य मङ्गलाचरणमिदम् ।

देवताः। "अनुष्टुभमनु च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)"—इति निगमः ॥

(५२) धेनुः *। 'धेट् पाने (भू० प०)'। 'धेट इच्च (उ० ३, ३३)'—इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः। धयति ता मिति धेनुः, पीयते हि वा तत्प्रहस्तस्तच्छिद्रद्वारेण, धेनुवद्दोग्ध्री सर्वकामान् इति वा। 'अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् (ऋ० सं० ८, २, २३, ५)'—इति श्रुतिः। "गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः'—इति दण्डी। तथाचागमः—'एक शब्दः सम्यक् जातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (म० भा०)'—इति। "अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, २, १६, ५)"—"नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २,५,२६,५)"—इति च निगमौ ॥

(५३) वग्नुः। 'वल संवरणे (भू० आ०)'। 'वलेर्गुक् च (उ० १, १८)'—इत्नु-प्रत्ययः। संहरणेनाच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत्। यद्वा ; वल्गतिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहुलकाद् प्रत्ययः। गर्जितादिलक्षणं शब्दं करोति वग्नुः। "अयं नाभा वदति वग्नु वोगृहे (ऋ० सं० ८, २, १, ४)"—इति निगमः ॥

(५४) गल्दा †। 'गल अदने' भौवादिः (प०)। गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३), गल्दा। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) सरः ‡। 'सृ गतौ (भू० प०)'; असुन् प्रत्ययः (उ० ४, १८४)। गत्यर्था: बुद्ध्यर्थाः। सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्,

* प० ५, ५। निरु० ११, ४२। † प० ५, ९। निरु० ६, २४।
‡ प० १२। निरु० ५, ११. ८, २६।

शायने वा विद्भिः, सरति गच्छत्येव वाङ्गता। "सरो न पर्णमभितो यदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)"—इति निगमाः। अत्र प्रकरणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी *। सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१, ५)। 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)'—इत्यादिना ङीप्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) बेकुरा †। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' ; कान्तिं करोतीति किञ्चित् विग्टह्य करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते 'उदोष्ठ्य-पूर्वस्य (७ १, १०२)'-'बहुलं छन्दसि (७, १, १०३)'—इति ऋकारस्यौष्ठ्य-पूर्वस्यापि उकारो भकारस्य बकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः। "बेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)"—इति निगमः। छन्दोगानां सामकल्पे ‡ पठितोऽयं मन्त्रः। 'व्यचे र्व्यांसिकर्मणः बेकुरा'—इति भरतस्वामि-भाष्यम् ॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

अर्णः(१)। क्षोदः(२)। क्षद्म(३)। नभः(४)। अम्भः(५)। कबन्धम्(६)। सलिलम्(७)। वाः(८)। वनम्(९)। घृतम्(१०)।

---

* पु० ४ ष० १८ प० १। निरु० ७, २१। † निरु० ६, १८।

‡ ताण्ड्यमहाब्राह्मणस्याद्याध्यायस्य सामकल्प उच्यते।

(१) "अर्णा"—इति क।

(२) "क्षर्ण" ख। "क्षद" ग। "क्षर्म" घ। "क्षम्म"—ङ।

(६) "कबन्धम्" क–ङ–चिह्नेषु सर्वेषेव, मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके चैकस (४ २ २५, ३) दृश्यते, पर टीकाकृन्मतविरुद्ध।

मधु[११]। पुरीषम्[१२]। पिप्पलम्[१३]। क्षीरम्[१४]। विषम्[१५]। रेतः[१६]। कशः[१७]। जन्म[१८]। बृबूकम्[१९]। बुसम्[२०]। तुग्र्या[२१]। बुर्बुरम्[२२]। सुक्षेम[२३]। धरुणम्[२४]। सिरा[२५]। अररिन्दानि[२६]। ध्वस्मन्वत्[२७]। जामि[२८]। आयुधानि[२९]। क्षपः[३०]। अहिः[३१]। अक्षरम्[३२]। स्रोतः[३३]। तृप्तिः[३४]। रसः[३५]। उदकम्[३६]। पयः[३७]। सरः[३८]। भेषजम्[३९]। सहः[४०]। शवः[४१]। यहः[४२]। ओजः[४३]। सुखम्[४४]। क्षत्रम्[४५]। आवयाः[४६]। शुभम्[४७]। यादुः[४८]। भूतम्[४९]। भुवनम्[५०]। भविष्यत्[५१]। महत्[५२]। आपः[५३]। व्योम[५४]। यशः[५५]।

---

(१७) "कशम्" C. D. F। (१८) "जन्म" C.। "जन्म" ग. D F।

(२२) "बुर्बुरम्"—इति पाठः टीकाकृत्सम्मतः। "बुबुर."—इति ग. C. D. F पुस्तकेषु ; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव "बर्बुरम्"—इति।

(२३) "सुक्षेमा" ख। "सुक्षेम"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः।

(२५) "सुरा" च ङ. टीकाकृत्सम्मतपाठाभावेन। "सूरा" ख. F। "सूरा, ग, ङ।

(२६) "अररिन्दानि" ख. ग, ङ।

(२८) "जामिः ख ग. D. F, ङ। "जामिवत्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः।

(३२) "अक्षरा" ग, ङ। "अक्षरः" C D. F, ङ।

(४७) "पय"—इत्येव कातिरिक्तेषु सर्वत्र, परं टीकाविरुद्धः। पृ० ७।

(५०) "यादः" ग. C. D F।

(५१), (५२) एवमेवानुपूर्वी पाठः, टीकाकृत्सम्मतः, ग-पुस्तके च।

महः[५६] । सर्णीकम्[५७] । स्वृतीकम्[५८] । सतीनम्[५९] । गहनम्[६०] । गभीरम्[६१] । गम्भरम्[६२] । ईम्[६३] । अन्नम्[६४] । हविः[६५] । सद्म[६६] । सदनम्[६७] । ऋतम्[६८] । योनिः[६९] । ऋतस्य योनिः[७०] । सत्यम्[७१] । नीरम्[७२] । रयिः[७३] । सत्[७४] । पूर्णम्[७५] । सर्वम्[७६] । अक्षि-तम्[७७] । बर्हिः[७८] । नाम[७९] । सर्पिः[८०] । अपः[८१] । पवित्रम्[८२] । अमृतम्[८३] । इन्दुः[८४] । हेम[८५] । स्वः[८६] । सर्गाः[८७] । शम्बरम्[८८] । अभ्वम्[८९] । वपुः[९०] । अम्बु[९१] । तोयम्[९२] । तूयम्[९३] । कृपीटम्[९४] । शुक्रम्[९५] । तेजः[९६] । स्वधा[९७] । वारि[९८] । जलम्[९९] । जलाषम्[१००] । इदम्[१०१] । इत्येकशतमुदकनामानि * ॥ १२ ॥

---

(५७) "सर्णीकम्" क ख C D F पुस्तकेषु, सर्वत्रैव पाठः, पर टीकाविरोधादुपेक्ष्यः । (५८) "स्तीकम्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः । क C D F पुस्तकेषु तु "स्तृतीकम्" —इत्यस्य स्थलात् "कृतीकम्"—इति, परस्तात् "सतीकम्"—इति द्वे पदे उपलभ्येते । (५९) "सतिनम्" ख, ग । (६२) "गह्वरम्" क C D F, ख; निरु० १४, ११ । (६३) इतःपरम् "कम्"—इत्यधिकम् क C D F, ख; प० १, ६; निरु० १, ६; १७ ३, १८ ६, ११ । (६६) "सद्मम्"—ख । (७५) "पूर्णम्"—इति ग । (७६) "सर्वम्"—ख । (८२) "पवित्रम्"—ख । (८५) "हेम," ग ख । (९१) "अम्ब" C D, ख । (९२) पदं न दृश्यते क C D F पुस्तकेषु । (९४) "कपोटम्" क F, ख । "कपोटम्" C D, ख । (९५) "शक्रम्" ग (भ्रमात्) । (९७) इतःपरम् "चरम्"—इत्यधिकं क C D I पुस्तकेषु ।

* "इत्युदकम्" ग० ।

'उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)'—

(१) अर्णः *। 'ऋ गतौ (भू० प०)'। 'उदके नुट् च (उ० ४,१९२)'—इति अर्त्तेरसुन् प्रत्ययः। अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः। ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति †। 'ऋ गतौ (क्र्या० प०)', पचाद्यच् (३, १, १३४)। ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं द्रुयमाणम्। "सृजदर्णांस्यव यद्युधा (ऋ० सं० २, ४, १६, ४)"—"अग्ने' दिवो अर्णं मच्छा जिगासि (ऋ० सं० ३, १, २२, ३)"—इति निगमौ॥

(२) क्षोदः। 'क्षुदिर् सम्प्रेषणे' रौधादिः स्वरितेत्। असुन् (उ० ४, १८४)। क्षुद्यते क्षोदः। क्षुण्णं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात्। "नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः (ऋ०सं० ८, १, १८, ७)"—"याभी रसां क्षोदसोद्गः पिपिन्वथुः (ऋ० सं० १, ७, २५, २)"—इति च निगमौ॥

(३) क्षद्म ‡। 'क्षद स्थैर्ये (सौ०)'—इति स्कन्दस्वामी। 'क्षद गतिहिंसनयोः (सौ०)—इति सुबोधिनीकारः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)'—इति मनिन्। क्षदीति पिपासादनिवर्त्तने। स्वकार्यें स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा। तथाच 'स्थावराद् गच्छामि'-इति श्रुतिः, गतावर्णसोरसमित्यर्थः। हिनस्ति पिपासा मुख्यं वा अतीप्सितं वा पुरुषम्। "क्षद्मेवार्येषु तर्त्तरीथ उषा (ऋ० सं० ८, ६, २, २)"—इति निगमः॥

---

* प०१० २, १४। † निरु० ११, २०। ‡ प० २, ७।

(४) नभः * 'नह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः। नह्यते हि तच्छेर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा। प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्यातुं मन कुर्वते। तथा—'स-मनसः खलु वै पशवोऽनाहृतास्ते पशवो हि स-मनस.'—इति श्रुतिः। न भ भातीति वा; एतस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः। भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात्। भात्येव स्वया दीप्त्या देवतात्वात्। यद्वा; नभ इव नभः। तथा-स्वरनिर्वचन 'यस्मुवद्राजते'-इत्यादिना ग्रन्थेन (२७ पृ०) आकाशस्य जलसाम्य मुक्तम्, साम्यश्चोभयनिष्ठत्वात् अत्र जलस्याकाशसदृशमित्युच्यते। "मद्च्युतमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २५, ४)"—"नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७,१, ८,५)"—इति च निगमौ॥

(५) अभ्र. †। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। उदकौ नुम्भौच (उ० ४, २०४), अत्रापो ह्रस्वोऽनुजिति (उ० ४, २०२) च वर्तते। व्याप्नोति सर्वमभ्रः। तथाचाथर्वणो श्रुतिः—'सर्वमिदमभ्रः (अथ० ब्रा० १)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० १)'—इत्यादिरनुवाकश्च। "अभ्रः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः॥

(६) कबन्धम् ‡। बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०, ४), निभृतं

* पु० ४। प० २, १०। निरु० ९, १४। † प० १, १०। ‡ निरु० १०, ४।

चञ्चल मतोऽन्यदनिभृत मचञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयञ्च तद्बन्धं चेत्यर्थः। कर्मेऽप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः। यद्वा ; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना। कर्मण्यण्। बवयोरविशेषात् वकारः ; कवन्धम्। "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, २)"—"पर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः * (ऋ० सं० ४, ३, १६, २)"—इति च निगमौ॥

(७) सलिलम् † 'सल गतौ (भ्वा०प०)'। 'सलिकल्यनिमहि-भडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १,५४)। सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—इति निगमः॥

(८) वाः ‡। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। स्वार्थिकोऽण् छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, अणि लोपः हल्ङ्यादिलोपः, रैफस्य विसर्जनीयः। वृतं हि तदिन्द्रेण। तथाच श्रुतिः—'अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वाहिकम्'—इति। इन्द्रो दिवः प्रतिभिर्देवः तस्मादर्णमवो वृतमिति। "वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)"—इति निगमः॥

(९) वनम् §। 'वन षण सम्भक्तौ (त० भा०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'। वन्यते सेव्यते वनम्। "यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)"—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति च निगमौ॥

---

* मूलर-प्रकाशिते मुद्रितऋग्वेदसंहितापुस्तके तु 'कवन्धिनः'—इति पदमेवंरूप-पाठः स्थितः ; परमनुपदीष्ट—'ववयोरविशेषाद् वकारः'—इत्युक्त्या ईश्वरानन्दविदः।

† भ्वा० प० १, १। ‡ भ्वा० प० ३, १९. ८, २। § पृ० ५ प०२८, पं०६।

(१०) घृतम्*। 'घृ क्षरणदीप्त्योः सेचने (भू० प०)। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३, ८६)'—इति क्त-प्रत्ययः। सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, सिञ्चत्यनेनेति वा। 'कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः (ऋ० सं० १, २२, ८, ४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदक नाम (निघ० १, १२) जिघर्त्तेः सिञ्चति-कर्मणः (निरु० ७,२४)'—इति भाष्यम्। यद्वा; 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प०)'। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः (३, ४, ७२)। जिघर्त्ति क्षरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्त्या। "घादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—इति निगमः॥

(११) मधु†। मेघोदरवर्त्ति सलिलं मधिस्त्युच्यते। तत्र पुनर्वैद्युतात्मना दह्यमानं सत् स्वर्णेन तद्वतेनैव वायुना धायमानं धमति (भू० प०)। धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा धन्त-र्यौत-पर्यौ निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःसार्यते हि तन्मे-घात्। यद्वा; 'मद हर्षे (दि० प०)'। अच्चाबाहुलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च। माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः। यद्वा; मधु-रस्वादुत्वात् मधिस्त्युच्यते। इमानि स्कान्दस्वामि-निर्वचनानि। वैयाकरणपक्षे तु 'मन ज्ञाने (दि० आ०)'—इति, यस्मात् निदिति (उ० १,९) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १, १८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च। मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु। 'मननीय मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)" —इति निगमः॥

---

* निरु० ३, ३ ७, २४ १०, ११। † निरु० ३, ३, ४, ८ ८, ६ १०, ११।

(१२) पुरीषम् *। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'शॄपॄभ्यां किच्च (उ० ४, २७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उद्रपरत्वम्। पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तड़ागादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-हेतुत्वात्। प्रीणातेर्वा (क्रा० उ०) बाहुलकात् कीषन्-प्रत्यय, ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः। प्रीणाति जगत् पुरीषम्। "उद्यन्नर्समुद्रादुत वा पुरीषात् (ऋ० सं० २, ३, ११, १)"—इति निगमः॥

(१३) पिप्पलम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'कल पृत्पादिभ्यः (†)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोष्ठ्य पूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति 'बहुलञ्छन्दसि (७, १, १०३)'—इति बहुलवचनात् उत्वाभावे, बाहुलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य इरदत्वे, 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७, ४, ७७)' 'बहुलञ्छन्दसि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वमकारलोपश्चापि। पिपर्त्तिपिप्पलम्। पुरीषेण समानार्थम्। 'अपि प्लवते'—इति नैरुक्ताः'—इति क्षीरस्वामी। प्लवतेऽपि। 'प्लुङ् गतौ (भू० आ०)'। गच्छत्यपि। अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते। तथाहि—जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति भिन्नं प्रदेशं वा। 'जलाशयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वात्र क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः। अपिवा प्लवतेर्गत्यर्थाद् औणादिकेर्ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावो बाहुलकादेव। पकारस्य द्वित्वमकारोपजनश्च। 'वष्टि भागुरिरल्लोप मवाप्योरुप-

---

* निघ० १, १२।

† कौमुद्यान् 'कल्मृपश (उ० १, १०१)'—इति पाठः। तदानु 'वृषादिभ्यश्चित् (उ० १, १०२)'—इति कल-प्रत्ययेन भाव्यम्।

समंयोः (२,४,८२ भा०)'—इत्यपि-शब्दस्याकारलोपः, पिप्पलम् ; पृषोदरादिः । "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति (ऋ० सं० २, ३, १८, २)"—इति निगमः ॥

(१४) चीरम् *। 'चक्षु अदने (भू० आ०)'। 'चसेश्चिश्च (उ०४,३३)'—इति ईरम् प्रत्ययः, चकारात् किच्चेति अनुवर्त्तते†, कित्त्वात् 'गमहनजन (६, ४, ९८)'—इत्युपधालोपः, 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वे घकारस्य ककारः, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३,६०)'—इति षत्वम् । अदन्ति तदिति क्षीरम् । 'क्षर सञ्चलने (भू० प)'—इत्यस्माद् बाहुलकात् डीरन्-प्रत्ययः टिलोपश्च । क्षरति हि तत् मेघात् । "क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे (ऋ० सं० १, ७, १८, २)"—इति निगमः ॥

(१५) विषम् ‡। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'विषेर्व्याप्तिकर्मणि (?)'—इति क-प्रत्ययः । वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् । यद्वा ; विपूर्वात् 'ष्णा शौचे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०, १)'—इति अनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण स्नात्यनेनेति विषम् , तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् ड-प्रत्ययः । तद्धि स्नानपानावगाहनादिभिः सेव्यते । "जातं विष्वाचो' अहतं विषेण (ऋ० सं० १, ८, १६, १)"—"केश्य१'ग्निं केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)"—इति च निगमौ ॥

---

* निघ० २, ५ ।

† 'घसे किच्च'—इत्येव पाठो दृश्यते कौमुद्याम् ।

‡ निघ० ११, ३२ १२, २६ ।

(१६) रेतः । 'रि रीङ् स्रवणे' दैवादिकः (आ०) । 'सुरिभ्यां तुट् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः । रीयते स्रवति रेतः । यद्वा ; सृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति । "अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"—"समाहितगर्भा भुवनस्य रेतः (ऋ० सं० २, ३, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(१७) कशः । 'कश गतौ (भू० प०)', 'कश शब्दे (भू० प०)' । उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम् , मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः । "याभिर्मन्धातमतिथिग्वं कशोजुवम् (ऋ० सं० १,७,२५,४)"—इति निगमः ॥

(१८) जन्म * । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन् , औणादिको वा (उ०४, १४०). । जायते सृष्टिकाले स्वकारणात् । 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत् । जायन्ते यस्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) हवूकम् † । भवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वाधःपतनार्थात् (भू० आ०) ; उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च (उ० ४, ४०)'—इति ऊक-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । 'ऊक-प्रत्यये धातुद्वयस्य हवूभावः'—इति यौगिकाः । क्रमेणार्थः —तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रश्यति दिवोऽनावरणत्वात् ; मेघेभ्यो भ्रश्यति शब्दयतीति "द्वा हवूकं वहतः पुरीषम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० ११, २१ १२, ७१ ।　　† निरु० ३ ९१ ।

(२०) तुसम् *। विपूर्वात् खातेः (अदा० प०) 'भातश्चोपसर्गे (३, ३,१०६)'—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुलकाद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण खात्यनेनेति तुसम् †। तद्धि प्रथमं शौचसाधनम्। भ्रंशतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४), पृषोदरादित्वादूहनीयं रूपम्। पूर्ववदर्थः। यद्वा; 'तुस उत्सर्गे (दि० प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकादन्यत्रापि भवति। तुस्यते उत्सृज्यते मैवैरिति तुसम्। "आवि. स्वः कृणुते गूहते तुसम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—इति निगमः॥

(२१) तुग्रा। तुजतिर्हिंसायाम् (भू० प०)। 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप्। तुजन्ति हिंसन्ति तम भौष्णेन जनानिति वा तुजो रश्मयः। तद्वान् तुग्रः। रोमत्वर्थीयोऽतिशायने। तुग्र आदित्यः, तत्र भवा तुग्रा। 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत्। 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः'—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०)। यद्वा; तुग्रशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेनादित्यकिरणवान् हि ग्रीष्मकालः। 'तत्र साधु. (४, ४, ९८)'—इति यत्। तुग्रा। 'अन्याकाशयज्ञविशेषेषु तुग्रशब्दः'—इति वृत्तिकारः। तत्र भवे इत्यर्थे 'तुग्राद् घन् (४, ४, ११५)'—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत्। 'तुग्रा आपः'—'तुग्रमुदकम्' उभयमपि दृश्यते। 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्यपां कारणत्वेन अग्नेः स्मृतत्वात्, अग्ने र्वै धूमो

---

* निरु० ५, १९। † अनयोरविशेषश्चत्ररमिव पुरस्तात् (१०६ पृ०)।

जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (मु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टिलक्षणानां विद्यमानत्वात्, यज्ञस्यापि 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३अ० ७६ श्लो०) परम्परयैव वृष्टिहेतुत्वात्। सर्वैश्वर्यवत्तया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदत्वाच ; तस्मात् तत्र भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते। "आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु (ऋ० सं० १, ३, ३, ५)"—"उत यज्ञेषु सचा (ऋ० सं० ६, ३, ४, ५)"—इति च निगमौ ॥

(२२) बुर्बुरम्। 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'। पुरम्। वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य बकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुरम्। बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२७), बुर्बुरवत्। ॥ ॥ ॥ । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) क्षेम। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा। 'क्वचिद्गुणः अकार-स्यैकाज्झा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः। क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पश्चान्निमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा। यद्वा; पूर्वस्माद् धातुद्वयात्मनिनि रूपसिद्धिः। 'क्षोम'—इति माधवः पठति, निगमदर्शनाभावान्निर्णयः। 'इषे त्वा क्षेमाय त्वा (य० १)'—इत्यत्र क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम् *। 'धृञ् धारणे (भ्वा० उ०)'। 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिच्। धारेर्णिलुक् क्युन् प्रत्ययः। धारयति जगत् धरुणम्। "पयो विसर्गं धरुणेषु तस्थौ (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)"—"धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"—इति निगमौ ॥

(२५) सिरा †। 'सृ गतौ (भ्वा० प०)' पचाद्यचि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५)। "कृष माध्यमानं सिराद्" (ऋ० सं० १, ८, २६, १)"—इति निगमः। 'सरणशीलास्वप्सु'—इति माधवभाष्यम्। 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति। 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)'; 'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तद्वृत्तिः। 'षु प्रसवे' भ्वादिरदादिश्च (प०)। 'सुसूधाङ्गृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २४)'—इति क्रन्-प्रत्ययः। सुनोति क्लेदयति भूमिमिति। प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय। यद्वा; 'षुर ऐश्वर्ये' तुदादिः (प०)। सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि। 'दा दाने (अदा० प०)'। 'आदृगम-हनजनः कि-किनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति कि-प्रत्ययः। लिड्भावात् द्विर्वचनादिः। ररिर्दाता। ररिर्यस्य न विद्यते तदररि, अप्रेरदत्तमित्यर्थः। तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' अररिदम्। मकार उपजनः अररिन्दम्। अथवा 'कृत्यल्युटो बहुलम्

* निरु० १२, ३०। † 'सुरा' निरु० १, ७; ११।

(३, ४, ११३)'—इति कर्मणि क्विर्भवति । ररि=दत्तम् , न ररि अररि=अदत्तम् पृथिव्यादिभिः ; किन्तत् ? सुखम् । अररि ददातीति पूर्ववत् । उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तदान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते । "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ० सं० २, २, ४, ५)"—इति निगमः । अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२७) ध्वस्मन्वत् । 'ध्वंसु गतौ च (भ्वा० आ०)' । चकारादधःपतनेऽपि । औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०) । बाहुलकादु-लोपः (१, २, १) । ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधःपतनं निम्नप्रदेशगमनम् । जलार्थिकर्तृकं वा गमनं अस्यास्तीति मतुप् ; 'अनो नुट् च (८,२,१६)'—इति मतुपो नुडागमः, नुटो ऽसिद्धत्वात् (८, २, १) तस्य च वत्वं भवति (८, २, ९) । 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी । "सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४,५,१९,२)"—इति निगमः । माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्तवणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत् * ॥

(२८) जामि † । जामिर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) 'वसिवपियजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाहुलकाद् भवति । जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः । यद्वा ; 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण्

---

* नैष पाठो यथानुपः साधवीयः ।

† ऋ० ६, ३, ७, ६ । निरु० ३, ७ ; ६, ७, २०. १०, १९ ।

(उ० १२६)'—इति इण् प्रत्ययो बाहुलकादकारादेशस्य दीर्घः (३, ३, १)। जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (तै० उ०)' श्रुतेः। "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति। निगमदर्शनाभिर्णयः॥

(२८) आयुधानि*। 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)'। 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति कः। आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम्। यद्वा; 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३, १, १३५)'—इति कर्त्तरि कः। आयुध्यति सम्प्रहरति रक्षांसि। जसि आयुधानि। "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—"जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ॥

(३०) क्षपः। 'क्षप प्रेरणे (चु० प०)'। कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेन † धातुवृत्तौ पठ्यते। अप्तनि णिलोपः। क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम्। "क्षपो जिन्वन्तः पृषतीभि र्ऋष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः॥

(३१) अहिः ‡। मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०)। गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम्। "पृथिव्या निर्गोगा अहिम् (ऋ० सं० १, ६, २८, १)"

---

* निरु० १०, ९।

† कथादिष्वादिश्येनैव, अत एव एतद्धातव पठिता।

‡ पु० १०। पृ० ७४ पं० ११।

—इत्यत्र 'अक्ष पुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतण्यर्थः, निर्गमभूमौ यातनमुच्यते, अद्रिम् मेघं प्रसमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। उदकं भवितुमर्हति। अन्वेषणीयो निगमः॥

(३२) अक्षरम् *। निरुक्तं वाङ्नामसु (१, ११)। व्याप्नोति जगत्, अश्यते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा। "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)"—इति निगमः॥

(३३) स्रोतः। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। 'स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्। स्रवति निम्नं देशम्। "धन्वन् स्रोतः कृणुते गातु भूर्मिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः॥

(३४) तृप्तिः। 'तृप प्रेरणे (दि० प०)'। क्तिन्। यद्वा; 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच्। तृप्यन्ति हि देवतास्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा। तथाच श्रुतिः—'मन्थे भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः' (अथ० सं० ३, १३, ६)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३५) रसः †। रसतिः शब्दार्थः (भू० प०)। पचाद्यच् (३, १, १३४)। रसति हि तत्तत्पर्वतादिभ्यः पतत्। यद्वा; 'रस आस्वादने (चु० प० प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिह्यते इति रसः। यद्वा; रसोऽर्थो गुणः ‡, गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते; मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः। यद्वा; रसतिरर्चतिकर्मा (३, १४), पचाद्यच् (३,

---

* उ० ११। उ० ८८ प० ११ † उ० ११। उ० ८० प० ८।
‡ 'आपस्तदगुणा रसः'—इति निरु० प० ९. ३।

१,१२४) ; अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽनेन देवता इति वा। "आ त्वां विशन्त्विन्दवः (ऋ० सं० ६, ६, १८, २)"—इति निगमः॥

(१६) उदकम् *। 'उदकञ्च (उ० २, ३६)'—इत्युणादि सूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते। क्वुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातु-लोपः। उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्त्ता। उत्पूर्वस्य वाखनेर्लोपः उदकमिति; उदच्चतीत्युदकम्। "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)"—इति, "समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३,५)"—इति, "मण्डूका इवोदकात् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)" —इति, "मण्डूका उदकादिव (ऋ० सं० ८, ८, २४,५)"—इति च निगमाः।

(१७) प्रयः †। 'प्रीञ् तर्पणे (क्र्या० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। प्रीयन्तेऽनेन देवताः। यद्वा ; प्रपूर्वात् यमते (भू० प०) रसुनि टिलोपो बाहुलकात्। प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः। "आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, १)"— इति निगमः॥

(१८) सरः ‡। 'सृ गतौ (भू० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। सरति स्त्रियते वा सरः। "साकं सरांसि त्रिंशतम् (ऋ० सं० ६, ५, २९, ४)"—इति निगमः॥

(१९) भेषजम् §। 'भिषज् चिकित्सायाम्' कण्ड्वादिः (प०)। पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)। भिषक्यन्त्यनेन भेषजम्, 'भन-

---

* निरु० २, २४। † प० २ ७। ‡ पु० ११। पु० १०० प० ९०।
§ प० ३, ६। निरु० १०, ७, ११।

न्तावसथेतिह भेषजात्'—इति निर्देशात् साधु। "आपः इद्वा उ भेषजीरापो (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)"—इति श्रुतिः। 'भेषं रोगं जयति'—इति दुर्गः। यद्वा; भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम्। अर्श आदित्वादच् (५, २, १२७)। तथा "अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)"-इति श्रुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४०) सहः *। षहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवति उष्णमग्निं वा। यद्वा; सहो बलं (निघ० २, ९), तदस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् (१, ४, १९ वा०)। बलवत् हि बलम्। "सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)"—इति निगमः। सकारलोपश्छान्दसः॥

(४१) शवः †। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)'। 'श्वेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४,१९८)'—इत्यसुन्। श्वयति गच्छति वर्द्धते वा वर्षाकाले। शवतिर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन्। शवति गच्छति शवः। निगमोऽन्वेषणीयः। माधवेन स्वीये नामनिघण्टौ 'शवः'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'-'शापम्' इत्येते पठिते। द्वितीयमाम्नासिषत माल्टपु प्रतीपं शपसश्चो वदन्ति। शिवमिति सनिगमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः समाम्नाये अपठितम्। अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य

* प० २, ९। निरु० ३, २३. ११, ९।

† प० २, ९। निरु० १०, २६ ; ११. ११, २१, २३. १९, २१।

ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽस्य दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसा-म्याच्च लेखकैः प्रायेण अव इति लिखितमिति। अवन्त्यनेनेति अवनम्। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। हस्ते क्षुद्रक मादाय अवन्ति मुनय इति श्रूयते॥

(४२) यहः *। यातं प्राप्तं पिपासितैः, हुतं च यस्मै देवता-त्वात्। वसुनि यातेर्ह्वयतेश्च द्विधातुजं रूपम्; पृषोदरादिः। (६, ३, १०९) निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४३) ओजः †। 'उब्ज आर्जवे (तु० प०)'। 'उब्जेर्बलोपश्च (उ० ४, १८७'—इत्यसुन्, बाहुलकादुदकेऽपि भवति। उब्जते हतापद्ये न्यग्भावार्थेन। उब्जतेर्वा नैकाक्षधातोर्वृद्धिकर्मणोऽसुन् प्रत्ययः। उब्जत्यनेनेत्युक्ते। न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४४) सुखम् ‡। सुखावहत्वात् सुखम्। 'सुखं कस्मात्? सुहितं खेभ्यः (निरु० ३,१३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। सुष्ठु हितं खेभ्यः। नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१,४,४४ वा०), इन्द्रियाणा-मचेतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२, ३,२५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थकथयाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोग्यपदार्थान्तराध्याहारः। अतिशयेन हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः। हितं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम्। अथवा खेभ्य इति चतुर्थ्येव; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते

* ऋ० ७, ८। † ऋ० ९, ८। निरु० ६, ८। ‡ निरु० ३, १३।

मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-सम्बन्धः । तथाचोपनिषत्–'वर्ष्मः स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः' । क्षुराधाने अन्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणास्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योहसिद्धं दर्शयति—'खं पुनः खनतेः (निरु० ३, २१)', तत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम् ? परब्रह्मप्राप्तिसुखम् , कथम् ? कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४५) क्षत्रम् * । 'क्षदिः सौत्रः' । 'क्षद स्थैर्ये' इति स्कन्दस्वामी । माधवपक्षे क्षदिः शकलीकरणार्थो हिंसार्थश्च । 'क्षद गतिहिंसनयोः'—इति सुबोधिनीकारः† । गुधृवीपचिवचियमि [सदि] क्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६७)' । वर्षाव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्यरश्मिभिराहृता आपो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति ; जलाशयं प्राप्य वा ; अश्यन्ते भुज्यन्ते वा ; अतिपीतं श्लेष्मादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा ; गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा ; क्षत्रशब्दो बलनाम । अर्श आद्यच् (५, २, १२७) । बलवद्धि जलम् । धननाम वा (निघ० २, १०), सहेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । क्षतादप्रहटिकात्क्रमात् त्रायन्ते इति वा क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च क्षत्रम् , पृषोदरादिः (६, ३, १०९) । "युवं नो येषु वरुण क्षत्रम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)" । इहच बलं धनं वेति माधवभाष्यम् । "उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु (ऋ० सं० ४, ८, ८, २)"—इत्यत्र च क्षत्रं धनमिति इष्टम् । उभयमप्युदकं भवितुमर्हति ॥

---

* ध० २, १० ।

† क्षद संवरणेऽपि इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमे, यतो भवति क्षदेति ।

(४६) आवयाः । आङ् पूर्वात् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इणसासिः (उ० ४, २१६)' —इति बाहुलकादासि-प्रत्ययः । उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्त्तकः अभिमुख्यार्थो वा ; अश्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम् । 'शुभ दीप्तौ (भू० आ०)' । क्विप् प्रत्ययः । शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो यथादृष्टम् । "शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्त (५, १, १, ४)"—"इयं जनाय वहथः शुभस्पती (७, ८, १८, ४)"—"द्रवत्पाणी शुभस्पती (१, १, ५, १)"—इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'भृ-मृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति बाहुलकादु-प्रत्ययो दुडागमश्च । याति निम्नं प्रदेशं यादुः । 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—इति माधवः । तदानीमु-प्रत्ययो बाहुलकात् । "ददाति मह्यं यादुरी"—(ऋ० सं० २, १, ११, ६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी— 'यादुरित्युदकनाम, रीमत्वर्थीयः'—इति ॥

(४९) भूतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)', निष्ठातकारः कर्त्तरि । पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । 'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् (१ अ० ८ श्लो०)'—इति मनुः । अथवा 'भू प्राप्तौ (चु० आ०)'—इति धातुः । प्राप्यं पिपासितैः । यद्वा ; पञ्चसु पृथिव्यादिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते । 'आतान्तरिक्षं निर्मीयन्ते अस्मिन् भूतानि (२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम् * । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवङादेशः । भवन्त्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८, ३, १६, १)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतेरेव । 'लृट् शेषे च (३, ३, १३)' —इति लृट्, 'लृटः सद्वा (३, ३, १४), 'स्यतासी लृलुटोः (३, १, ३३)', इडागमः (७,२,३५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५२) महत् † । 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०), कथादिश्च (चु० प०) । अस्मात् 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २, ७८)'—इति निपातनम् । महति महयति वा देवता अनेन पूजयत्येति महत्, मह्यते वा देवतात्वात् । यद्वा ; मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम् । मानशब्दाज्जहातेश्च,पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । "महत्त दुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगमः ॥

(५३) आपः ‡ । एतदुक्तसमानार्थम् । * * * । तार्भिर्हि व्याप्तम् , आप्नोतेः सहद-कर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका

---

* निरु० ३, १२. ७, २५. ८, १३. १०, ११ ; ३४ ; ४६. १२, ११ ।
† प० १, ३ । निरु० १, १२ ।   ‡ पु० १ । प० १० प० १०.१

श्रुतिः—“आपो अग्ने विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)”—इति।
यद्वा; कर्मणि क्विप्, इन्द्रेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा।
‘तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु’ इन (अथ० सं० ३, १३,
२)’—इति श्रुतिः। “आपो हि ष्ठा मयोभुवः (७, ४, ५, १)”
—इति निगमः॥

(५४) व्योम॥। निरुक्तमन्तरिक्षनामस्त (२। ह०२६ प०११)।
व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५५) यशः†। ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’—‘अश भोजने
(क्र्या० प०)’। ‘अश्नोतेर्देवने युट् च (उ० ४, १८६)’—इत्येतस्माद्
बाहुलकादुदकेऽपि भवति। ‘अशेर्युट् च’—इत्येव श्रोभोजदेयः।
अश्नुते व्याप्नोति जगत्, अश्यते वा प्राणिभिः। “तिर्यग् बिलश्चमस
ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्। तत्रासत ऋषयः
सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)”
—इति निगमः॥

(५६) महः। महदित्यनेन समानम्। असुन् प्रत्ययः
(उ० ४, १८४)। “मह्ना जिगेथ महिनि (ऋ० सं० ४, ४,
२८, १)”—इति निगमः। ‘महो अर्णः (ऋ० सं० १, १, ६, ३।
निरु० ११, २७)’—इत्यत्र ‘मह उदकनाम’-इति स्कन्दस्वामी।
“महोभ्यः स्वाहा (?)”—इति च॥

(५७) सर्णीकम्। ‘सृ गतौ (भ्वा० प०)’। ‘सर्तेर्नुम् च (उ० ४,
२३)’—इतीकन् प्रत्ययः। अधिगतं कित्त्वन्तु बाहुलकाद्भवति,

* पु० ११ ह० १८ प० १०। † प० २, ७, १०।

शुषः, धावति सर्णीकम्। "सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)"—इति निगमः॥

(५८) स्वृतीकम्। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)', स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४)। 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तुगागमः। शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्वृतीकम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ "सतीकम्"—इति केचित् पठन्ति। 'षद्ऌ विशरणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)'—पूर्ववदीकन् (उ० ४, २५); दकारस्य तकारः। गच्छति अवसीदति कुत्सानि, अनेनेति वा। "सतीकाय त्वा (?)"—इति पूर्वमुक्तो निगमः। अत्र स शब्देऽवग्रहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात् *॥

(५९) सतीनम्। पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपातनात्। यद्वा; सती शोभना असौ; सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्; 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च (६, ३, ३८)'—इति पुम्वद्भावनिषेधः। "अयो' सतीन कङ्कतः (ऋ० सं० २, ५, १४, १)"—इति निगमः। "सतीन मन्वाहव्यो भरेषु (ऋ० सं० १, ७, ८, १)"—इति च॥

(६०) गहनम् †। 'गाहू विलोडने (भू० आ०)'। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् प्रत्ययः, बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम्। अयगाह्यते प्राणिभिः गहनम्। "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम्

---

* पदकारैस्तु हि 'स। तीकाय' इत्यवगृहीतम्। † ऋ० १०. ६. १।

(ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः । अत्रास्यः गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम् * । गमेर्धातोः 'गभीरगभीरौ (उ० ४,२४)' —इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययौ मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति यत्रोच्चाह्नतं वसतीवर्यादिरूपेण । "पथिं दीमे गंभीरं आं (ऋ० सं० ६, ४, ५३, १)"—"न तं हन्ति स्रुवतो गभीराः (ऋ० सं० ८, ६, ५, ४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गभरम् । 'ऌदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इत्यर-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गभेरम् भडागमश्च । पूर्ववदर्थः । यद्वा; 'ग्रह उपादाने (क्र्या०उ०)', पूर्ववदरन्, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (सि० कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाकारात् परः । गच्छति वसतीवर्यादिलेन । "गभरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८, ६, २, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम् † । अव्ययमिदम् । "वि यदवा पर्जन्यनाइई यथा (ऋ० सं० ४, ३, १४, ४)"—इति निगमः । बहुषु पाठेषु "कम् ‡"—इति दृश्यते, तल्लिपिभ्रमतः । * * * । अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम् § । 'अन प्राणने (अदा० प०)' । 'कृवृजूसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् (उ० ३, ९)'—इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते प्रजाभिः; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः 'अस्य शोषादयो दोषा भवन्ति यदन्नाभतः । न हि

* पु० ११ । ७०८४ प०३ । † प० ४, २ । निरु० १, ९ ४, १९ ४ २८ ।
‡ प० २, ६ । निरु० २, ९ १४. ४, १८ ६, २३ । § निरु० २, ९ ।

तोयाद् विना द्वप्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च"—इति वाग्भटः। अत्तेर्वा निष्ठातकारः ; अनाद्र इति निर्देशात् जग्ध्यादेशाभावः, अद्यते च। अन्नहेतुत्वाद्वा अन्न मित्युच्यते। "हिरण्यदा ददत्वन्नमस्मै (ऋ० सं० २, ७, २१, ५)"—इति निगमः॥

(६५) हविः। 'हु दानादानयोः (जु० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। हूयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय। अथवा हूयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादि मन्त्रैः। "हविर्याजारो अपां पिपर्त्ति (ऋ० सं० १, ३, २२, ४)"—"विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः (ऋ० सं० ८, ३, १६, ६)"—इति च निगमः॥

(६६) सद्म *। (६७) सदनम् †। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भ्वा० तु० प०)'। पूर्वत्र, 'मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति मनिन् प्रत्ययः। उत्तरत्र, 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्। विशीर्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन क्षुधादय इति वा; गच्छति वागच्छति निम्नं, गम्यते वा प्राणिभिः; अवसादयति पिपासायुक्तं वा। 'हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)"—इति निगमः॥

(६८) ऋतम् ‡॥

(६९) योनिः §। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'। 'वहिश्रियुद्रु-

---

* प० ४, १०. ३, ४ ; ३०। † निरु० ३, १० ७, २४. १२, ३९।

‡ प० ४, १० . २३. ३, ५. ४, १९. ५, ५. ६, २१. ८, ६ : १९। निरु० १०, ४०।

§ प० ३, ४। निरु० ५, ८, १९।

ज्ञाष्टाल्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः। युतं मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः। यद्वा; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः। परिवीतं हि जलं वायुना तोरेण वा। यद्वा; योनिः कारणमन्नस्य। 'दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६)'—इति हि स्मृतिः। "चरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वचं पृचन्त्युपरस्य योनौ' (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)"—इति च निगमौ॥

(७०) ऋतस्य योनिः। यज्ञस्य योनिः; मन्युदकेन विना कश्चिदपि यज्ञः कर्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भौमं रसं रश्मिभिरादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति; तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम्। 'घस्य योनिर्भवति'—इति माधवः। "ऋतस्य योनि मा सदः (ऋ० सं० ४, १, १३, ४)"—"ऋतस्य योनावगर्भे सुजातम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति निगमौ॥

(७१) सत्यम् *। सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)' —इति यत्। यद्वा; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत्। सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः। "विद्युदसिविद्यामयाद्वानभृतात्सत्यमुपेति (?)"—"ऋतात् सत्य मुपागात् (?)"—इति च निगमौ॥

(७२) नीरम्†। 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्-प्रत्ययः। नयति प्राप-

---

* प० ३, १० । निरु० १, १२, ३, १३ ।   † प० ३, ४ ।

यति शुद्धिं नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय । निगमो-ऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः * । 'रीङ् गतौ †' । 'अच इः (उ० ४,१३४)'—इति इ-प्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यद्वा ; रातेः (अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दीयते पिपासितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत् ‡ । 'अस भुवि (अदा० प०)' । लटः शतरि 'श्नसोरल्लोपः (६, ४, १११)', सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाशाभावात् 'सदसि भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० प०)' । निष्ठा-तकारः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)', 'हलि च (८, २, ७७)', 'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रषाभ्यां नो णः (८, ४, १)'—इति णत्वम् ; पूर्णम् । रक्षितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं वा कटाहादिषु । यद्वा ; 'पूरी आप्यायने' दिवादिचुरादिषु । 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्त (७, २, २७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोगयोग्यं आप्यायितम् । "पूर्णं पूर्णेन सिच्यते (अथ० सं० १०, ८, २९)"—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम् § । 'सृ गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्व-शिवपट्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम् ।

---

* प० २, १० । निरु० ४, १७ ।

† 'रीङ् श्रवणे' दिवादिः, 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिश्च दृश्येते ; न तु रीङ् गतौ क्वापि ।

‡ प० ३, ७९ । निरु ३, २० ।

§ निरु० २, २१ ।

भतत्वे भकर्त्तरीत्यर्थः । स्वतमनेन । यद्वा ; बाहुलकात् कर्त्तरि भवति ; सर्वम् । उभयथापि यथायथम् (३, १, १३४) । छिनत्ति पिपासासुर्स्वं वा । 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७७) अचितम् * । 'चि क्षये (भू॰ प॰)' । भावे निष्ठात-कारः । क्षितं क्षय', स यस्य न विद्यते, तदचितम् । सर्वदा सर्वै रुपभुज्यमानमपि समृद्धतया उपर्युपरि वर्धमानं क्षयरहित-मित्यर्थः । क्षिय 'निष्ठायामण्यदर्थे । वाक्रोशदैन्ययोः (६, ४, ६०-६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थ', तस्मात् स न भवति ; दीर्घाभावात् 'क्षियोदीर्घात् (८, २, ४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति । "उक्षमक्षितं व्ययन्ति (अथ॰ सं॰ ४, २७, २)"—"समानमर्यमक्षितम् (ऋ॰ सं॰ २, १, १८, ५)"— "अक्षितमस्यै जुहोमि स्वाहा (?)"—इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हि † । निगमोऽन्वेष्यः । बृंहेर्नलोपश्च (उ॰ २, १०२)'—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम ‡ । नमतेः (भू॰ प॰), 'मनिन् (उ॰ ४, १४०)' —इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्नलोपो दीर्घश्च निपात्यते § । नम्यते पुरुषैर्देवतात्वात् । णिजन्ते वा निपातनम् । नमयति नदीतीर-निकटवर्त्तिनो वेतसादीन् । अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भ्वादिः 'अम रोगे' चुरादि., नञ्-पूर्वः ; अस्यापि निपातनं पूर्ववत् । न

* निरु॰ ३, ११, ११, ११ ।

† पु॰ १ पै॰ २६ प॰ (। प॰ ३, ९१ निरु॰ ८, ८ ।

‡ निरु॰ १, २१ ० २१ ।

§ 'नामन्-सीमन् (उ॰ ४, १५१)—इत्यादिर्नैव साधनम् ।

धमन्ति गच्छन्त्यनेन। न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति। तथाहि—श्रोत्रियसजलनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते स्मृतिः। न भामयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः। 'आपो' अमीवचातनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)'—इति श्रुतिः। "नामानि यह्वो अधि येषु वर्द्धते (ऋ० सं० ७, २, १३, १)"—"दधाना नाम यज्ञियम् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ॥

(८०) सर्पिः। 'सृप्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। सर्पति द्रवद्रव्यत्वात्। * *। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८१) अपः *। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० उ०)'। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०२)'—इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति; अपः। आप इत्यनेन समानार्थम्। "वह्नीनां गर्भो' अपसामुपस्थात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)'—"जामीनामग्निरपसि स्वसॄणाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)"—इति च निगमौ॥

(८२) पवित्रम् †। 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)'। 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)'—इति करणे इत्र-प्रत्ययः। पुनात्यनेनाऽऽत्मानं स्नातः। अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्र-प्रत्ययः। पुनाति पापकृतः। तथाच मनुः-'स्नानं तपोऽग्निराहारोमृन्मनोवार्युपाञ्जनम्। वायुः कर्मार्क

* प० २, १। निरु० ०, २७।
† प० ३, २। निरु० ३, ६।

कालो च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् (५ अ० १०५ श्लो०)'—इति ।
"ऋतपर्विवाः स्वधया मदन्तोः (ऋ० सं० ५, ४, १४, २)"—इति
निगमः ॥

(८३) अमृतम् * । नञ्-पूर्वात् म्रियतेर्धातोः 'तनिमृङ्भ्यां
किच्च (उ० ३,८५)'—इति तन् प्रत्ययः । न म्रियन्ते हि प्राणिनो-
ऽनेन पीतेन ; अथवाऽस्मात्स्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते ; तथा
'अमृतोद्यापः'—इति श्रुतिः । "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम्
(ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(८४) इन्दु. † । 'जि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)' । अस्मात्
'उन्देरिचादेः (उ० १, १२)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुल-
काद् भवति, धकारस्य दकारश्च । इन्धे दीप्यते स्वेन तेजसा
देवतात्वात् । यद्वा ; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)' । 'उन्देरिचादेः
(उ० १, १२)'—इन्धु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनत्ति भूमिमिन्दुः ।
यद्वा ; 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)' । अस्मादु-प्रत्ययः । परमैश्वर्यं
हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्त-
त्वाच्च । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हेम ‡ । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२ । ख० २०
प० १) । हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्थिभिः,
वर्द्धते वा वर्षासु । निगमोऽन्वेषणीयः § ॥

(८६) स्व. ‖ । सुपूर्वादर्त्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि

---

* पृ० २ । ख० १८ प० १९ ।   † प० १, १० ग्र. ४ । निरु० १०, ४१ ।

‡ पृ० २ । ख० १८ प० १० ।   § ताण्ड्य० ब्रा० ६ १, ४, ४ द्रष्टव्य ।

‖ पृ० ४ । ख० १४ प० १६ ।

इग्यन्त (३, २, ७५)'—इति विच् गुणः, 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः। अनाद्दष्टयादिजनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति ; स्वः। यद्वा ; केवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थसिद्धिः। अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा ; स्वः। अकारान्तमप्यस्ति। सुपूर्वाद्रमतेष बाहुलकाद् भवति। * * *। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—"स्व१ः सिषासन्नथिरो गविष्टिषु (ऋ० सं० ७, ४, १, २)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ। "आसु स्मासु यंसंगः (ऋ० सं० ८, ७, २, ४)" —इत्यकारान्तस्य। समाम्नायपाठः उभयत्र समानः ॥

(८७) सर्गाः। 'सृज विसर्गे (तु० प०)'। कर्मणि घञ्। सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गः ; जसि सर्गाः। यद्वा ; सर्गो वेगः; 'अर्शआदिभ्योऽच् (५, २, १२७)'। वेगवन्ति हि जलानि। "सर्गासो वर्तनीव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(८८) शम्बरम् *। सम्पूर्वाद् वृणोतेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। संव्रियते मेघैः। यद्वा ; वचाद्यप् (२, १, १३४), वृणोति हि भूमिं संवरम्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) शम्बरम् यद्वा ; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु (१०। पृ०७। प०८)। तद्वानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'रा दाने (अदा० प०)'; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८ वा०)'

* पृ० १०। प० ६३ प० १८।

—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः । यद्वा ; शम् तद्दरञ्च शम्बरः । शमनं च रोगाणामुत्कृष्टञ्च सर्वपदार्थेषु इत्यर्थः । 'शम्बरं सम्बरं जलम्'—इति माधवः । "अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ० सं० २, १, १९, २)"—इति निगमः ॥

(८९) अभ्वम् * । आङ् पूर्वात् भवतेः क इत्येव बाहुलकाद् भवति, उपसर्गह्रस्वत्वञ्च । 'छन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)'—इति सुपि भूसुधियो विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति । आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम् । 'अभ्वमा भवति' —इति माधवः । "सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ६)"—इति निगमः ॥

(९०) वपुः† । 'टु वप बीजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)' । 'अर्त्ति-पृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)'—इत्युसि-प्रत्ययः । उप्तेऽनेन बीजम् ; बीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । "चन्द्रिणञ्च-१' विवपुषामिदेकम् (ऋ० सं० ३, ५, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९१) अम्बु ‡ । अम्बरिणनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणोक्तम् (२ । पृ० २७ प० ७) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९२) तोयम् § । तवतेर्वृद्धिकर्मणः (निरु० ६, २५) 'अघ्न्या-दयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्'—इति क्षीरस्वामी । तुदतेः पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यद्वा ; तुदिः

---

* पृ० १० । पृ० ६७ प० १७ । † पृ० ३, ७ ।
‡ निरु० ३, १० । § पृ० ३ १५ ।

सौव आवरणार्थः। "तोयेन जीवान् ससर्ज भूम्याम् (?)" —इति निगमः ॥

(८३) तूयम्*। पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः। उकारस्य दीर्घः (६, ३, १३३)। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(८४) क्षपीटम्। 'क्षपू सामर्थ्ये (भू० आ०)'। 'कृतृकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४, १८०)' इति कीटन् प्रत्ययः। 'कृपो रो लः (८, २, १८)'—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः—'कृपण-कृपीट-कर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः'। 'उणादयो बहुलम् (३, ३, १)'—इति च कृपेरेव बाहुलकाल्लत्वाभावः। भाष्ये तु—'कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८, २, १८ भा०)'—इति लत्वाभावः। कल्पते तापनिवारणाय। "यवा कृपीटमनु तद्दहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २१, २)"—इति निगमः ॥

(८५) शुक्रम् ‡। 'शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)'। अस्मात् 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना ककारान्तादेशो र-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। शोचति शुक्रः। यद्वा; शोचति ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १०) सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। शुचि, तदस्य; रो मत्वर्थीयः। दीप्तमित्यर्थः। शुक्रं तेजः शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् 'देवानां वै रेतो वर्षम्'—इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम्। "शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (?)" —इति निगमः ॥

---

* ध० ५, १३। निरु० ८, १२।
† ऋ० सं० ७, ७, २०, ३ द्रष्टव्य।
‡ निरु० ८, ११ १२, १७।

(८६) तेजः * । 'तिज् पालने' भ्वादिः परस्मैपदी । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यद्वा ; 'तिज निशाने (भ्वा० आ०)' असुन् । अग्निजलादयां कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा † । स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' ।। स्वमात्मानं सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं ‡ तेन नारायणः स्मृत (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा ; धनोत्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । 'वृञ् वरणे' (?) इञ् प्रत्ययः । वार्यते तत् पिपासादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैषे—"देवं बर्हिर्वारितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)"—इति निगमः । अस्य भाष्ये उद्वटः—'वारितीनामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां मध्यस्थिनि अध्वरे स्तीर्णम्'—इत्यादि ॥

(८९) जन्म । 'जस घातने (भ्वा० प०)', 'घातनं तैक्ष्ण्यम्'—इति वृत्तिः । जसति शीतं भवति । यद्वा ; जायत इति जः । 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डो निरुपपदादपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभिः मायते आदीयते इति जन्म । 'मा आदाने (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीय. ॥

---

* प० १७ । † प० २, ब ९, पृ० । निरु० ७, २८ ।

‡ 'सम्पदयाद्यन पुर्वम्'—इति मनुस्मृति-पाठः ।

(१००) जलाषम् * । जैः जातैः लष्यते वाञ्छ्यते (भू० उ०) इति जलाषम् । ज-शब्द उपपदे लषेः कर्मणि घञ् । 'जलाषं ज-लषितं जातैः'—इति माधवः । यद्वा ; जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतुत्वादपां तद्धेतौ तान्छब्द्यम् । "रुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः । 'जलाषमुदकनाम वा'—इति माधवोऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', इति त्वान्तुम् । 'इन्देः कमिर्नलोपश्च (उ० ४, १५२)'—इति कमि-प्रत्ययः । दैवतादपां परमैश्वर्यं विद्यते । 'इन्धो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः ; ईयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा । यद्वा ; इन्धेः कमिम् बाहुलकात् लोपो धकारस्य दकारश्च । इन्धे दीप्यते इदम् । "स्वर्सारो या इदं ययुः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)"—"सा जिह्वया सदमिदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५, १, १०, ३)"—"रूपामिमानो भर्गयोदि-दन्तः (ऋ० सं० ४, २, १८, ३)"—इति ॥ निगमाः ॥

॥ इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः[1]। यह्वाः[2]। खाः[3]। सीराः[4]। स्रोत्याः[5]। एन्यः[6] । धुनयः[7] । रुजानाः[8] । वक्षणाः[9]। खादो-अर्णाः[10]। रोधचक्राः[11] । हरितः[12] । सरितः[13] । अग्रुवः[14] । नभन्वः[15] । वध्वः[16] । हिरण्यवर्णाः[17] ।

---

* पृ० ३, ६ ।
टीकाकृत्कस्य ।

(२) कतिपयहस्तलिखितेषु पुस्तकेषु "यव्हाः"—इति,

(१३) "अग्रुवः"—इति च ।

(१५) "नभन्वः" ख । "नभनः" C. D. F ।

(१६) "वध्व"—इति क ।

रोहितः[18]। सस्रुतः[19]। अर्णाः[20]। सिन्धवः[21]। कुल्याः[22]। वर्यः[23]। उर्व्यः[24]। इरावत्यः[25]। पार्वत्यः[26]। स्रवन्त्यः[27]। ऊर्जस्वत्यः[28]। पयस्वत्यः[29]। सरस्वत्यः[30]। तरस्वत्यः[31]। हरस्वत्यः[32]। रोधस्वत्यः[33]। भास्वत्यः[34]। अजिराः[35]। मातरः[36]। नद्यः[37]। इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि * ॥ १३ ॥

(१) अवनयः† । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१। ख०१२ प० ७)। अवन्ति जगत् स्वोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन। "आ-सिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४,४,११,१)"—"गा न व्राणा अवनीरमुञ्चत् (ऋ० सं० १,४,२८,५)"—इति च निगमौ। निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम् ‡ ॥

(२) यह्वाः § । 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'सेवयह्वजिह्वा-ग्रीवाप्वामीवा (उ० १,१५२)'—इति निपातनात् व प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं हुगागमश्च। बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पीप्यत्यादित्वाद्

---

(३१) "तरोवतं"—इति माधव। "तरस्वत्यः"—इति ख। (३४) "अभ्ये" C. ग।
(३६) "वार्त्य" ख C. D F घ। "वार्त्य"—इति ङ।
(३०) "रेवत"—इति च टीकासम्मत। (३५) "आजन"—इति ख।
(३६) "मातरं"—इति ख। (३७) "नद्य"—इति घ।

* "इति नदीनाम्" क। † पु० १। पं० ६ प० ६।

‡ एकवचनान्तपाठा अपि [illegible] इति [illegible]। तथाहि [illegible] ग्रथम्—१, ९, ५, ५ [illegible] —भूमिम्, तत २ ७, १३, २ [illegible] —भूमि, [illegible] १, ८, २, १ [illegible] —भूमिम् इति, [illegible] इति व्याख्या [illegible] माधव १, १८, ५। § प० २, २। निरु० ८, ८।

द्रष्टव्यम्। याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः। यद्वा; 'यह्वः'—इति महन्नाम (निघ० ३,३), पूर्ववत् ङीप्। यह्व्यः महत्यो नद्यः। द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्ह्वेञः, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। याताय प्राणिभिः ह्वताय यह्वीष्वित्यर्थः। "स्वयमत्कैः परि-दीयन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)"—"अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यह्वीः (ऋ० सं० २, ८, १२, ४)"—इति च निगमौ॥

केषु चित् कोशेषु "यव्याः"—इतीदं नाम दृष्टम्। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे 'वियुते (निरु० ४, २५)' इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः। 'यु मिश्रणे'—इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च-'जनयत्यै त्वा संयौमि'—इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्त्तते। न चायं वैरुपसर्गस्यार्थः, केवल-स्यापि दर्शनात्—'युतं धनमस्य', 'युतं भोजनमस्य', 'युतोऽयम्'—इति पृथग्भूत इति गम्यते'—इति। अस्मात् 'आसुयुवपिरपिल-पित्रपिचमश्च (३, १,१२६)'—इति ण्यति प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति 'अचो यत् (३, १, ९७)', गुण, 'वान्तो यि प्रत्यये (६, १, ७९)' वर्षासु मेघोदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्य-रश्मिभिराकृष्टेन पृथग्भवन्तीति वा। अथवा 'युज् बन्धने (क्रया० उ०)' अस्मात् अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः। बध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः। यद्वा; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः 'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च (५, १, ७)'—इति यत्। नदीजले-नापि वर्द्धन्ते यव्याः। "वार्ष त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६,७,२, २)"—इति निगमः। 'उदमिव कुल्याभिः'—इति माधवभाष्यम्। अनयोर्मूलं मृग्यन्तु सूरयः॥

(३) खाः* । 'खन अवदारणे (भू॰ उ॰)', 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३,२, १०१ भा॰)'—इत्युक्तेः निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खनेः डः प्रत्ययः, टाप् । वृत्रहननादिन्द्रेण खाताः । तथा च श्रुतिः—'अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार (ऋ॰ सं॰ १, २, ३८, १)'—इति, 'इन्द्रो' यस्याँ अवदद् वज्रबाहुः (ऋ॰ सं॰ ३, २, १३, १)'—इति च नदीवाक्यम् † । यद्वा ; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । 'खे दाने (?)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप् । 'खै स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू॰ प॰)'—इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति प्रवेग रहाः, हिंसन्ते वा तेन, खाः । "सदायखासुपं सजा यठ्यानः (ऋ॰ सं॰ ४, ७, ८, ४)"—"ऋध्यामं ते वरुण खामृतस्य (ऋ॰ सं॰ २, ७, ८, ५)"—इति च निगमौ ॥

(४) सीराः ‡ । 'षिञ् बन्धने' औवादिकः क्रैयादिकश्च । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ॰ २, २४)'—इति र-प्रत्ययः । सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । 'सरणात् सीरः' —इति सर्तेः धातोः 'कॄगॄशॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ॰ ४, ३०)' —इति बाहुलकाद् भवति टि-लोपश्च । 'सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्तः, हल-वचन आद्युदात्तः'—इति माधवः । "द्रविन्त्वः

---

* निरु॰ २, १३ १०, ८ ।

† यथायेय मनुक्रमणिका—'अत्र नदीवाक्यं चतुर्थीद्वादश्यौ... '—इति तत्र वेद्यं वचो ।

‡ निरु॰ ८, ४० ।

पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)"—"सीरा इन्द्रः सवितेव पृथिव्या (ऋ० सं० ३, ६, २, ३)"—इति च निगमः॥ "सीरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"—इति हल-वचनः॥

(५) स्रोत्याः। स्रोतसि भवाः। 'स्रोतसो विभाषाड्ड्यौ (४, ४, ११३)'—इति य-प्रत्ययः। स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति। "नवति स्रोत्या नवं स्रवन्ती (ऋ० सं० ८, ५, २५, १)" —इति निगमः॥

(६) एन्यः। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४, ४८)'—इति बाहुलकान्नि-प्रत्ययः। 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः। "वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४, ३, १२, २)"—इति निगमः। एनी-शब्दो नदी-वचनो ऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः इति माधवः। "एनी' त एते बृहती अभिश्रिया (ऋ० सं० २, २, १३, ६)"—इति अस्योदाहरणम्॥

(७) धुनयः*। 'धुञ् कम्पने' भौवादिः। बहुलानुवृत्तेः 'घृषिधृम्भिपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि (उ० ४, ५२)'—इत्यत्र नि-प्रत्ययः किच्च। धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरद्रुमादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात्। "दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ० सं० २, ७, १२, २)"—इति निगमः॥

(८) रुजानाः†। 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन

* निरु० ५, २।
† प० ४, २। निरु० ६, ४।

शानच्, अत्र च प्रथमा–समानाधिकरणे शानच् भवति, मुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति कूलानि । "सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ०सं०१,२,२३,१)"—इति निगमः ॥

(९) वक्षणाः* । 'वक्ष रोषे (भू० प०)' । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (?)'—इति युच् । वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यद्वा; 'वह प्रापणे (भू० उ०)' । अस्माद् 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि पुगागमो बाहुलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि ताः । 'वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्'—इति माधवः । युच् । प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा । "प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, २६, १)"—"मह्रि ज्योतिर्निहितं वक्षणासु (ऋ० सं० ३, २, ३,४)"—इति निगमौ ॥

(१०) खादोअर्णाः । 'खाद भक्षणे (भू० प०)' । कर्तव्य-सन्.(उ० ४, १८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२ । ८८ पृ० २प०) । खादः, भक्षमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्णो जलं यासामिति खादोअर्णाः, वेगवज्जला इत्यर्थः । 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)' । तथा च माधवः—"धन्वर्णसो नद्य१ः खादोअर्णाः (ऋ० सं ४,२, २६,२)"—इत्यत्र 'धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः । खादोअर्णा जलान्विताः । खादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'— इति । "धन्वर्णसः (ऋ० सं० ४,२,२६,२)"—इत्ययं निगमः । अत्रार्णस्-शब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

---

* निरु० १, १२ ।

(११) रोधचक्राः। 'रुधिर् आवरणे (रु० प०)', 'भावे (३, ३, १८)' घञ्। 'डु कृञ् करणे (तना० उ०)', 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)—इति कः। 'कृञादीनां के द्वे भवतः'—इति द्वित्वम्। चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं आसितरासां विद्यते इति रोधचक्राः। नद्यो ह्यथा प्राणिनां स्वैर-सञ्चरणनिरोधकारिण्यः। यद्वा; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-मासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः। सकारलोपश्छान्दसः। यद्वा; रुधेः करणे घञि (३, ३, १८) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते। "समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)"—इति निगमः॥

(१२) हरितः *। 'हृञ् हरणे' भूवादिः (उ०), 'हृ प्रसह्य-करणे' जुहोत्यादिः (१)। 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ९४)'। हरन्ति तृणगुल्मादीनि वेगेन, प्रसह्य हरन्ति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१३) सरितः। 'सृ गतौ (भू० प०)'। पूर्वेण सूत्रेण (उ० १, ९४) इति-प्रत्ययः एन्य इत्यनेन समानार्थः। "सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)"—"यो वां समुद्रान्त्-सरितः पिपर्ति (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)"—इति च निगमौ॥

(१४) अण्वः †। 'अहि गतौ (भू० आ०)'। 'जत्वादयश्च (उ० ४, १००)'—इति क्त-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनाच्च-लोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६, ४,

---

* पु० ६। प० ३३ प० ११। † प० ९, ५।

८६ वा०)'—इत्युवङ्। गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान्। 'अग्रुवो गमनात् नद्यः'—इति माधवः। "समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् (ऋ० सं० ५, २, १, ५)"—इति निगमः॥

(१५) नभन्वः। 'णभ तुभ हिंसायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी, दिवादिः क्र्यादिश्च परस्मैपदी। 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)'—इति बाहुलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजन। नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्नन्ति इति नभन्वः। 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौचङ्युपधाया.'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७, ३, १०९)'—इति गुणाभावः। नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम्। "मापुवो नभन्वो रु मधक्षोः (ऋ० सं० २, ६, २, २)"—इति स्त्रीलिङ्गो निगमः। "प्र पर्वतस्य नभनूँरचुच्यवुः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)"—इति पुंलिङ्गे। अत्र 'सिन्धव. स्युर्नभन्व'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी *॥

(१६) वध्वः†। 'वह प्रापणे (भ्वा० उ०)। 'वहो धश्च (उ० १, ८०)'—इति ऊ-प्रत्ययः। वहन्ति उह्यन्ते वा भूम्याम्। यद्वा; समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते। सरित्पतिर्हि समुद्रः। निगमोऽन्वेषणीयः ‡॥

(१७) हिरण्यवर्णाः। हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१। २। १) 'ह्रयतेः कन्यन् हिरय'-इत्यादिना। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'कृत्वेन्द्राग्रवज्र (उ० २, २०)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः। वृणोति व्रियते वाऽसाविति वर्णः श्वेतादिः। हिरण्यः

---

* 'भनती शब्दमानो नभांसि नभन्वः उदकानि'—इति च तत्रैव सायणीयव्याख्यानम्।

† निरु० २, २। ‡ ऋ० सं० ४, २, १, ६ द्रष्टव्य।

*

कान्त इष्टो वर्णो यासां ताः। यद्वा; हिता घर्मादौ रमणीया मनः- प्रल्हादजनयित्र्यः, वारिकाय तापादेर्भूम्या वा इति। "हिरण्य- वर्णाः परियन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २,७,२३,४)"—इति निगमः॥

(१८) रोहितः *। 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)'। 'हुरु- हद्दियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)'। रोहन्त्याभिर्बीजानि, तज्जलेन हि बीजानि प्ररोहन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) सस्रुतः। सम्पूर्वात् 'स्रु गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप् प्रत्ययः। सङ्गताः संस्रुतः। समोऽन्त्यलोपश्छान्दसः। क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः सस्रुत इत्युच्यन्ते। सस्रुत सङ्गता इति माधवः। यद्वा; स्रवतेः सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। स्रवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तया सह वर्तन्ते इति सस्रुतः। 'सहस्य सः संज्ञायाम् (६, ३, ७८)'—इति सः, सस्रुतः। 'सस्रुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः। "ऋतस्य धेना अयनन्सस्रुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)"—इति निगमः॥

(२०) अर्णाः†। 'ऋण गतौ' तनादिः (प०)। 'पचाद्यच् (३, १, १३४)'। अर्णन्ति गच्छन्त्यर्णाः। यद्वा ; अर्ण इत्यकारान्त- मप्युदकनामेत्युक्तम् (१४१पृ० १२पं०)। अर्ण आदित्वादच् (५,२, १२७)। जलवत्यो हि नद्यः। 'अर्णैरर्णांस्युपगाः'—इति माधवः। तत्र पक्षे 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः। यद्वा ; पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्तेः 'उदके नुट् च (उ० ४,

* ऋ० ११. २. १। † –निरु० ११, २७।

१८२)'—इत्यसुनि विहितो नुडागमो बाहुलकाद् भवति। "ऋण्वो-रपो यंनवद्यार्णाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमः ॥

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भू० आ०)' । 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च (उ० १, ११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः । "अधो अपाः सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, ४)"—"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)"—इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । 'कुल संस्त्याने (भ्वा० प०)' । कोलन्ति संस्त्यायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते पर्वते भवाः कुल्याः । 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । कुलिशनिर्वचने 'कुलशातनः (निरु० ६, १७)' । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । क्षीरस्वामी तु 'कुलानि पर्वतानि श्यति पक्षच्छेदनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान् । यद्वा ; 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १, १०, ३४)'—इत्यत्र क्षीरस्वामिनो व्याख्या—'कृत्रिमा अल्पा च क्षेत्रसेकार्था कुल्या' । कुले साधुः 'तत्र साधुः (४, ४,९८)'—इति यत् । यदाहुः—'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः । दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये हलं† वा कुलमुच्यते'—इति । "स्यन्दंन्ता

---

* निरु० ५, २७. ८, २६ १०, ५।

† "अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं मृदस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"—इति हारीत । 'षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध हलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदन्ति'—इति कुल्लूक (मनु ७, ११९)।

कुल्या विर्पिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—"ऋदं कुल्या देवाऽऽयत (ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)"—इति च निगमौ ॥

(२३) वर्याः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् सम्भक्तौ (क्रया० आ०)'। 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इ-प्रत्ययः, 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। वरणीयाः सम्भजनीया वा वर्याः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्याः"—इत्यपठत्। 'ऋतमित्युदकनाम (निरु० २, ५२), 'छन्दसी वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीयो वनिप्, 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रेफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः; ऋतावर्याः। "ऋतावरीरुर्य सुदुर्घमेवैः (ऋ० सं० ३, २, १२, ४)"—इति निगमः ॥ अत्र स्कन्दस्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्णन्तु सूरयः ॥

(२४) उर्व्यः* । 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृणोतेर्वा। उर्वी इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१,१,१०)। महत्यो नद्यः, छादयित्र्यो वा भूमिः स्वेनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः † । 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना र-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते। इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, बलं, ङीप् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामस्वे

---

* पु० १। ख० १२ प० १२।   † ऋ० सं० ६, ८, ७, २ निगमोऽस्य द्रष्टव्यः

(१, १०, ८)। 'तस्यापत्यम् (४, १, ८०)'—इत्यण्, ङीष् (४, १, १५) ॥

(२७) स्रवन्त्यः। 'स्रु गतौ (भू० प०)', । लट्, शतरि ङीप्। सर्वदा गमनस्वभावः। "नवतिं स्रोत्या नवं च स्रवन्तीः (ऋ० सं० ८, ५, २१, २)"—इति निगमः। अत्र स्रोत्या इति विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने "रेवत्यः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा; 'रयिः'—इत्युदकनाम (१२, ७१)। रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १ ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्। "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८,८,३८,१)"—इति निगमः। सिन्धुशब्दो विशेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः*। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (प०)। असुन् (उ० ४, १८४)। ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१)'—'बहुलञ्छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युते मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भ-सञ्ज्ञा। बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि द्रुमादीन् हरन्ति। 'ओजसा वा एता वहन्ती रिवोद्गतीं रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती रिव (?)'—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्य.† । 'पा पाने (भू० प०)'। पिबतेरौ चासुन् (६, ४, ६६ । उ० ४, १८४)। पीयत इति पयः। प्यायतेर्वा (भू० आ०) असुनि बाहुलकात्; 'प्यायः पी (६, १, २८)'—इति

---

* निरु० ८, २२ ।　　　　　† मु० ३। ख० ३६ प० ११ ।

निष्ठायां विहित. पी-भावो भवति। वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः। उदकं तद्वत्यः * ॥

(२०) सरस्वत्यः †। सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, २८); तद्वत्यः सरस्वत्यः ‡ ॥

(२१) तरस्वत्यः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः ॥

(२२) हरस्वत्यः। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १९); तद्धि वहयो हरन्ति, सर्वं क्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः § ॥

(२३) रोधस्वत्यः। रोधसा तीरेण, तद्वत्यः। "चित्रा रोधस्वती रनु (ऋ० सं० १, ३, १७, १)"—इति निगमः ॥

(२४) भास्वत्यः ‖। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। भा दीप्तिः, तद्वत्यः; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(२५) अजिराः ¶। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'अजिर-शिशिर-शिथिल-स्थिर-स्फिर-स्थविर-खदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते। अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति। यद्वा; 'अजिरम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(२६) मातरः **। 'माङ् माने (अदा० आ०)'। तृन्-तृचौ,

---

* निगमस्तस्य ऋ० सं० ५, १, १७, २ द्रष्टव्यः।

† पु० ११। पं०८० प०१। ‡ निगमस्तस्य ऋ० सं० ४, ८, १०, २ द्रष्टव्यः।

§ निगमस्तस्य ऋ० सं० २, ६, २०, १ द्रष्टव्यः।

‖ पु० ८। पं० ११ प० १। ¶ प० २, १५।

** निरु० २, ८. ४, १७. ८, १२, ७।

'अंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां क्वन्-क्वचौ * (उ० २, ८७)'—इति वचनात् । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४, १, १०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मीयते प्रजापतिना, मान्ति चास्तु आप इति वा, मातृवल्लोकस्य रचिका इति वा ; नदीमातृक इति हि देशस्य व्यपदेशः † । "अग्रानं समसमातरः (ऋ० सं० ७,५,४,४)"—द्वितीयमा सप्तशिवास मातृषु (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(१७) नद्यः ‡ । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिदयं पठ्यते (४, १, १५ भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । * * * । "सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १८, २)"—"प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः(१) । हयः(२) । अर्वा(३) । वाजी(४) । सप्तिः(५) । वह्निः(६) । दधिक्राः(७) । दधिक्रावा(८) । एतग्वा(९) । एतशः(१०) । पैड्वः(११) । दौर्गहः(१२) । औच्चैःश्रवसः(१३) । तार्क्ष्यः(१४) । आशुः(१५) । ब्रध्नः(१६) । अरुषः(१७) ।

* 'क्वन्क्वचौ अंसिचदादिभ्य सञ्ज्ञायां चानिटौ'—इति कौ० पाठः ।

† 'देशो नद्यम्बु-वृष्ट्यम्बु-सम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्"—इति अम० को० २, १, १२ ।

‡ प० ५, ३ । निरु० २, २०. ८, २४ ११, ४८ ।

(८) "एतग्व" क-ग-घ-पुस्तकेषु ऋ० सं० १, ८, ७, १—इति च तत्र निगमः ।
(१२) "दौर्गह"—इति च । (१३) कतिपयेषु सर्वत्र "औच्चैःश्रवस"—इति । "तुरे अंहस"—इति च ।

मांश्चत्वः(१८)। अव्यथयः(१९)। श्येनासः(२०)। सुपर्णाः(२१)।
पतङ्गाः(२२)। नरः(२३)। ह्वार्याणाम्(२४)। हंसासः(२५)।
अश्वाः(२६)। इति षड्विंशतिरश्वनामानि * ॥ १४ ॥

(१) अत्यः †। 'अत सातत्यगमने (भू० प)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि यत्। अथ वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः। अतति सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा। "वामत्या अपि कर्णे वहन्तु (ऋ० सं० ४, १, १०, ४)"—इति निगमः॥

(२) हयः। 'हय गतिविक्रान्त्योः (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा। 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः। "हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं, धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)"—"हयोसि (ता० ब्रा० १, १, ७)"—इति च निगमौ॥

(३) अर्वा ‡। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)'। 'स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०९)'—इति वनिप् प्रत्ययः। गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा। 'अर्वैरणवान् (निरु० १०, ३१)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। भाष्ये [illegible] अर्वैरणवान्

(१८) "मांश्चत्व." ग। "मांश्चत्वः" ङ, अस्यैवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, २१, २। ऋ० सं० ५, ३, २१, ३ व्याख्यावसरे—"मांश्चती"—इति पदकारस्याशयः, "मधनुः"—इति माधवस्य च। "मञ्चतो"। "मर्चतुः"—इति छ।

(१९) "अव्यय" C. D. F. छ।   (२०) "श्येनास." छ।

(२४) "वार्याणाम्" ग iid. छ।   * "इत्यश्वानाम्" ग।

† निरु० ४, १३।   ‡ निरु० १०, ३१।

इत्यर्थप्रापवचनं द्रष्टव्यम्। अत्तेरन्तर्णीतण्यर्थाद्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिनि रूपम्। प्रेर्यते कशादिना प्रतिचरणं पार्ष्ण्यादिनेति वा। यद्वा; * * * अन्यमाश्रितः अश्व-तन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहिपरतन्त्रः। "द्रुवो यन्वन् मत्वा न.र्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः॥

(४) वाजी*। 'वज गतौ (भू० प०)'। वज्। वाजी वेग। 'रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रयो जवो वाजः'—इति निघण्टुः (१)। 'चजिव्रज्योश्च (७, ३, ६०)'—इत्यत्र न्यास.—'चकारस्यानुक्तसमु-च्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्'—इति। वाजो ऽस्यास्ति 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)' वाजी। वेगवान् अश्वः। यद्वा; वाजोऽन्नं देवतात्वे हविर्लक्षणेन, अश्व-जातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्गाद्यन्नेन तद्वान्। 'वाजाः पक्षाः अभूवन्न-स्येति वाजी'—इति क्षीरस्वामी। वेजनवान् वा। वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परेषा मित्यर्थः। अथ 'ओ विजी भयचलनयोः (रु० प०)'—इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः। "विमोचनं वाजिनो रासभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)"—इति निगमः॥

(५) सप्तिः †। 'षप समवाये (भू० प०)। 'सपिनसिवसि-पदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः। सपति सङ्ग्रामेषु सङ्गमामियेति। गति-कर्मणो वा सप्तिः। 'सपतेः सर्पार्थात्'—इति माधवः। 'सृ गतौ (भू० प०)'—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो

* पु० ८। पु० ३५ प० ११।   † निघ ८, १।

बाहुलकात् , सर्पति सप्तिः। "जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)"—इति निगमः॥

(६) वह्निः *। 'वह प्रापणे (भू० उ०)'। 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः। "ये त्वा वहन्ति वह्नयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)"—इति निगमः॥

(७) दधिक्राः †। 'तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २,२७)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'दधिक्राः; दधत् धारयत् स्वारोहिणं क्रामति; दधत् क्रन्दति हर्षार्थं हेषारवं करोति; दधदित्याकारी भवति अधिष्ठितम्; ईषदवनत-मध्यभागः, उन्नत-कन्धरः, कुञ्चित-घोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारी भवति'—इति। सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकारलोप इकारान्तादेशश्च। क्रामतेः क्रन्दते राङ्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपदं, तत्र, क्रामतेः 'जनसनखनक्रमगमो विट् (३२, ६७)'—इति विट्, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६,४,४१)—इत्यात्वम्। क्रन्देः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं, दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन करोतेः क्विप् तुक् चानुवर्त्तते। आङ् च धातोः परो यणादेशः; दधिक्राः। "क्रतुं दधिक्रा अनु संसनीष्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगमः॥

(८) दधिक्रावा। अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप्। अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च। "दधिक्राव्णमूर्जं स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ३, ३; ६ ८ ३। † प० ५, ४। निरु० २, २७; १०, ३१, ३०।

(८) एतग्वा । 'इण् गतौ (अदा० प०)' । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८६)'—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि । 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति । एतं प्राप्तम् । 'गम्लृ गतौ (भू० प०)', 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१,५०)'—इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च । गम्यत इति ग्वः गन्तव्यो देशः । एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः । अश्वस्तु शैघ्र्यातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते । 'एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः'—इति माधवः । यद्वा ; एतशब्दः शुक्लपर्यायः, गमेः क्विप् , 'गमः क्वौ (६,४,४०)'—इत्यनुनासिकलोपः, 'जश् च गमादीनाम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युकारोऽन्तादेशः । आगमनमागुः । धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः । एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतग्वाः शुक्लपर्णा अश्वाः । यद्वा ; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम् (५, २, १०८)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५, २, १०९वा०)' —इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः । 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः । सर्वेषामश्वानां यत्र क्वापि शौक्ल्यमस्ति रूपेण वा । एतग्वा-शब्दोऽश्वे वर्तते । तथाच 'विशाखापाठौ मन्थदण्डयोः (?)'—इत्यत्र पदमञ्जरी—'विशाखापाठशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तेते, तेन यथाकथञ्चिच्छाध्वनुमासमार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते'—इति । तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः । 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम् । "एतग्वा चित्र सुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५,५,१०,२)"—"एतंग्वा चित्र एतंग्वा

युयोजते (ऋ० सं० ६, ५, ८, २)"—इति च निगमादौ 'सुपां सुलुग् (७, १, ३९)'—इति विभक्तेराकारः॥

(१०) एतशः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'इणस्तशन्तशसुनौ (उ० ३, १४५)'—इति तशन्-प्रत्ययः। एतशः गमनकुशलः। यद्वा; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) शस्*। एतद्वा एतच्छरीर एतशः; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) सर्वसिद्धिः। "एतशो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)"—"यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)"—इति च निगमौ॥

(११) पैद्वः। 'पद गतौ (दि० आ०)'। 'कृगशृदृभ्यो वः (उ० १, १५३)' इति व-प्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा। 'पदेः पैद्वो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः। "पैद्वो न हि त्व महि नाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)"—इति निगमः॥

(१२) दौर्गहः। दुर्-शब्दे उपपदे गृहातेः (क्र्या० उ०) गाहेर्वा (भ्वा० आ०) 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (३,३,१२६), पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गृहातेः रेफलोपः, गाहेर्ह्रस्वत्वम्। अश्वहृदयानभिज्ञैर्गृहीतुं अशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते। दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५, ४, ३८)। यद्वा; 'दुःखेन गाहितव्यत्वात् दुर्गाहं जलं मुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण्; 'अप्सु योनिर्वा अश्वः (शत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)'—इति श्रुतिः। "समत्त्रर्यो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)"—इति निगमः॥

* गणपाठे तु लोमादिषु लोमादिगणे न दृश्यते एतशब्द।

(१३) औच्चैःश्रवसः । अमृतमन्थने जातोऽश्व उच्चैःश्रवाः । उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४, १, ९२)'—इत्यण् । तत्कुलीना अश्वाः सर्वे । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(१४) तार्क्ष्यः † । तूर्णमश्नुते गन्तव्यं, तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । तूर्ण-शब्दात् तीर्ण-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्नोतेः क्षीयतेर्वोत्तरपदम्; पृषोदरादिः (६, ३, १०९) । अश्वो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा; ह्रेषेन तार्क्ष्यसादृश्यात् ‡ तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुरङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ (अम० को० ३, ३, १४५)'—इत्यत्र 'तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्'—इति क्षीरस्वामी । निगमोऽन्वेषणीय. § ॥

(१५) आशुः ‖ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)' । अश्नुतेऽध्वानम् । अश्नातेर्वा बाहुलकादुण् (३, ३, १) । अश्नाति महाशनो भवति । आशुरिति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), शीघ्रो वा । "द्रवदश्वैराशु' (ऋ० सं० ६, ३, १२, ८)"—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः ¶ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिदृढम्, अरुष मारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाजसनेये तु,—"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषञ्चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यत्र, उवटः—'अश्वं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽश्वादित्वत् स्तूयत इति वा' ॥

---

* "भद्रि घार्तम् इर्या रोड्ढे ब्रह्मसंदुग्धम्"—इति ऋ० सं० २०, १२८, १४ द्रष्टव्यं ।

† प० १, ४ । निरु० १०, २७ ।   ‡ तार्क्षा वायु (निरु० १०, २८) ।

§ 'दधृ पु (८, ८, १६, १)—इत्येव स्वल्पि निगमो भवितुमर्हति ।

‖ प० १, १४ । निरु० ६, १ ८, ८ ।   ¶ प० १, १ ।

(१७) अरुपः *। 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या० प०)'। ऋणाति अध्यासुखं गच्छति, अर्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा ; अरुपमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः। "हरिं मृजन्त्यरुपो न युज्यते (ऋ० सं० ७,२,२७,१)" —इति निगमः॥

(१८) मांचलः। 'मन ज्ञाने (दि० आ०)'। पदस्य नलोपाभावः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। "मद्दीमे यस्य वृषनाम शूषे मांचले वा प्रयने वा वधत्रे (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)" —इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—'मही महती, इमे, यस्य सोमस्य, शूषे सुखकरे भवतः। ये च कर्मणी मांचले। अन्ननामैतत्। मद्य चरतीति। अन्नैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः। सोऽयं अस्तापयच्छत्रून्त्स्नेहयच। स्नेहनं प्रद्रावणम्। अथ प्रत्यक्षकृतः'—इत्यादि। अत्र मांचलस्य * * *। समाम्नायपाठेषु † मंचल इति दृश्यते। 'अध्वं मांचतोवंरुणस्य बभ्रुम् (ऋ० सं० ५, ४, ११, ३)'—इत्यत्र माधवः— 'मंचतु रित्यन्ननाम * * *। इह तु वरुणविशेषणम्' मंचतोवंरुणस्य महान्तं बभ्रुम्'—इत्यभाषयत् ‡ ; निरूपणीयम्॥

(१९) अव्ययः §। एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निघ० २,२४७)', असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि। 'व्यय

* पु० ८। पृ० ४२ प० ४।   † निरुक्तसमाम्नायपाठेषु चत्वाय्यन्ननामसु दृश्यते।

‡ संहितापाठे 'मांचतो'—इत्येव, पदपाठे तु 'मचतो.'—इति, व्याख्याकाले ऽपीह 'मचतो.'—इत्येव प्रतीकमवलम्बितमिति ध्येयम्।

§ न एवमेव पर्यन्तियांऽस्ति।

भयचलनयोः (भ्० आ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः । न व्यथन्त्यभि सङ्ग्रामेषु अव्यथयः दृष्टे भयेऽप्यव्यथः स्यादिति भाव. । यद्वा ; व्यथिरिति क्रोधनाम (निघ० २, १३), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः । "पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५,५,१६,७) — इति निगमः ॥

(२०) श्येनासः* । 'श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरु० ४, २४)'—इति भाष्ये । जसि 'आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)' । "श्येनासो न दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः † । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । सुपाल्यन्ते यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः क्षेपास्वादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात् । पतते र्वा बाहुलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभनगमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । 'पत्लृ गतौ (भ्० प०)' । 'पतेरङ्गच् (उ०१, ११७)' । यद्वा ; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेस्सु खच्युपसङ्ख्यानम्' ‡ (३,२,६८ वा०)'—इति खच्, खच डिद्वा वक्तव्यः (३,२,६८ वा०), 'खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६६)'—इति मुम् पतङ्गा इति । 'अश्वाः पूर्वं पक्षिणो भूवन्'—इति श्रूयते । "रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः (ऋ० सं० १,८,१८,४)"—इति निगमः । आशुशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः § । 'णीञ् प्रापणे (भ्० उ०)' । 'नयते र्डिच्च (उ० २, ९३)'—इति ऋन् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति

---

* प० ५, ५ । निरु० ४, २४. ११, १ ।   † पु० ५ पृ० २५ प० ४ ।
‡ वार्तिकस्वरूपन्तु 'गमे सुपि वाच्य'—इति ।   § प० २, २ । निरु० ५, १ ।

भारोहिणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः। "त्वं सूरो हरितो रामयो नॄन् (ऋ० सं० १, ८, २६, ३)"—इति निगमः। 'नृन् अश्वान्' —इति माधवः॥

(२४) ह्वार्याणाम्। 'ह्वृ कौटिल्ये (भू० प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)'। खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्वाः। यद्वा ; ह्वरतिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८), 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति ण्यत्। ह्वरत्यर्थम् अश्वाः ह्वार्याः। 'ह्वरि गतौ'—इति माधवः। "ह्वार्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः। "पुरो न ह्वार्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः॥

(२५) हंसासः *। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)'। 'हनुवदिहनिकमिकपि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३, ५९)'—इति स-प्रत्ययः। घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पङ्क्तिरध्वानं हिंसन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५,१,१)। "हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्रिधः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ४)"—इति निगमः॥

(२६) अश्वाः †। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १, १४९)'—इति क्वन् प्रत्ययः। अश्नातेर्वा बाहुलकात्। अश्नुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च। * * *। "यदायिंषुर्दिव्यमज्ममश्वाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)" —इति निगमः॥

॥ इति पङ्क्तिर्यतिरश्वनामानि ॥ १४॥

---

* निरु० ४, १३।

† प० ५, १। निरु० १, १२. २, २७ ८, १।

'दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचष्टे साहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोरात्रे वा ॥

हरी इन्द्रस्य(१) । रोहितोऽग्नेः(२)। हरित आदित्यस्य(३) । रासभावश्विनोः(४) । अजाः पूष्णः(५) । पृषत्यो मरुताम्(६)। अरुण्यो गाव उषसः(७)। श्यावाः सवितुः(८)। विश्वरूपा बृहस्पतेः(९)। नियुतो वायोः(१०)। इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि * ॥ १५ ॥

"[१] हरी इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

[२] रोहितोऽग्नेः । निव्यपक्षे ज्वाला अश्वा व्याप्तिमत्य' ॥

[३] हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ।

[४] रासभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

[५] अजाः पूष्णः । अजा अजनात् । पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

[६] पृषत्यो मरुताम् । प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम् ॥

[७] अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमाया मागन्त्वः ॥

[८] श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(७) "अरुण्यो गाव उषसाम्"—इति कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव, परं स्कन्दस्वामिकृतव्याख्यादिषु । * "इत्यादिष्टोपयोजनानि" क ।

कृष्णो वर्णः, तद्वन्तोऽपि श्यावाः ; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः (१, ४, १९ वा०)'। "वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन् (ऋ० सं० १, ३, ६, ५)"—इति निगमः॥

(९) विश्वरूपाः *। नानावर्णाश्वाः। "बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)"—"बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत (ऋ० सं० २, ३, ५, १)"—इति च निगमौ॥

(१०) नियुतः †। नि-पूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् क्विप्। नि युवन्ति मिश्रयन्ति तृणपर्णादीनि, आत्मानं रथेन वा। यद्वा ; नि-पूर्वात् 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'मृग्रोरुतिः (उ० १, ९१)'—इति बाहुलकात् उति-प्रत्ययष्टि-लोपश्च। नियम्यन्ते सारथिना नियुतः। "नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, २)"—इति निगमः॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि॥ १५॥

भ्राजते(१)। भ्राशते(२)। भ्राश्यति(३)। दीदयति(४)। शोचति(५)। मन्दते(६)। भन्दते(७)। रोचते(८)। द्योतते(९)। ज्योतते(१०)। द्युमत्(११)। इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः ‡॥ १६॥

---

* निरु० १०, २०. ११, १९. १२, ८; ३८। † निरु० ५, २८।

(२) "भ्राश्यति"—इत्यपि टीकासम्मतं पदं न क्वापि दृश्यते। "भ्राश्यते" ग, च। "भ्राश्यते" C. D.। "भ्राश्यते" F नूनमयं लिपिप्रमादः।

(९), (१०) "ज्योतते। द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः क।

‡ "इति ज्वलतिकर्माण" ग। "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" क।

(१) भ्राजते। 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी। "भ्राजंते श्रेर्यिदन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)"—इति निगमः॥

(२), (३) भ्राशते। भ्राश्यति। 'टु भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ' भूवादी आत्मनेपदिनौ। 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः (३, १, ७०)'—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "जि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)"—इति निगमः। 'भ्राश्यति मिलाजितादीनि'—इति माधवः भ्राश्यतीति पाठान्तरम्। भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया॥

(४) दीदयति *। नैघण्टुको धातुः (निरु० १०, १८)। यद्वा; 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (धातु० पा०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो व्यत्ययेन, 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः; परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "यो अनिधो दीदयदप्स्वन्तः' (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)"—इति निगमः॥

(५) शोचति †। 'शुच शोके' भूवादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं त्वनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। "अजस्रेण शोचिषा शोशुचानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)"—इति निगमः॥

(६) मन्दते ‡। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' अत्र दीप्त्यर्थः। भूवादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) भन्दते §। 'भदि कल्याणे सुखे च' भूवादिरात्मनेपदी, दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* निरु० १०, १८।   † निरु० ५, २ १०, ४१।

‡ प० २, १४। निरु० ९, ५. ४, २३-८, ५ ११, ८।

§. प० २, १४। निरु० ३, २।

(८) रोचते *। 'रुच दीप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी कथादिष "वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)"— इति निगमः ॥

(९) द्योतते †। 'द्युत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। "अदिद्युतत् (ऋ० सं० ४, ५, १२, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते ‡। 'ज्युतृज्युत्व दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। यकारश्छान्दसः। यद्वा ; द्युतेर्विग्रहीतः। 'द्युतेरिसिन्नादेश जः (उ० २, १०२)'—इति इसिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकाद-त्रापि भवति। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने "छन्दते"—इति पठन्ति §। 'छदि संवरणे' —इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; 'छन्द-स्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वाद्वा टिलोपः। निगम-दर्शनान्निर्णयः ॥

(११) द्युमत् ‖। द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। द्युरस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) तकारलोपः। यद्वा ; 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुति-कान्तिगतिषु (दि० प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीव्यतीति क्विपि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६. १, १३१)' —इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः। समाम्नाये यस्य पदार्थस्य यद् वाचक माख्यातं नाम च तत्तद्वेवान्यत्रापि पठ्यते। तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० २, ६) उशिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आप्नुवान

* निरु० २, २०. ३, ११. ११, २८। † निरु० ११, २९।

‡ निरु० २, १। § प० २, ६ ३, १४। निरु० ९, ८। ‖ निरु० ६, १९।

इत्यादि महन्नामसु (निघ० ३, ३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु (निघ० ३, ११) विचर्षणिरित्यादि ; एव मिहापि द्युमदिति नामपदस्य धातुमध्ये पाठ. किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वाद्विवेचानेकार्थत्वात् ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम् । "द्युमदमीवचातनं रक्षोहा (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)"—इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः ॥ १६ ॥

जमत्(१) । कल्मलीकिनम्(२) । जञ्जणाभवन्(३) । मल्मलाभवन्(४) । अर्चिः(५) । शोचिः(६) । तपः(७) । तेजः(८) । हरः(९) । घृणिः(१०) । शृङ्गाणि(११) । शृङ्गाणि(१२) । इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥१७॥

गौ हैमा ऽम्बरं खा१ः † छिदंय आता प्रावी विभावरी वस्तो रट्टिः स्रोको ऽर्यो ऽवनयो ऽस्यो हरी-इन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ‡ ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः § ॥ १ ॥

---

(२) "कल्मलीकिनम्"—इति क । (३) "जञ्जणाभवन्"—इति क । (८) "पथ", च, छ ।
(१०) "घृणि" क-ग व्यतिरिक्तेषु । "हृणि" ग, छ । (११) "शृङ्गाणि" च ।

* "शृङ्गाणि शृङ्गाणीति व्यस्त" ग । "इत्येकादश ज्वलतो नामानि" च ।

† "ख"—इति क ।

‡ ख-च-पुस्तकातिरिक्तेष्विदं खण्डसतीकसङ्ग्रहवाक्यं न दृश्यते, परमस्त्येवा न्येभ्यो सर्वत्रैव वैदिकग्रन्थेषु ।

§ "इति नैघण्टुके प्रथमाध्यायः" छ । "इति चतुर्थोऽध्यायः" ग, यत श्री शिक्षाया प्रथमाध्यायत्वम्, छन्दसो द्वितीयत्वम्, ततो ज्योतिष तृतीयाध्याय त्वम्, ततोऽस्य निघण्टो प्रथमाध्याय सुतरां चतुर्थ ।

(१) जमत् *। अत्र स्कन्दस्वामी—'तावन्त्येवोत्तराणि जमदित्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्त्वस्य नामधेयानि * * *'—इति। 'जमु अदने (भू० प०)'। "घृणाना जमदग्निना (३, ४, ११, १८)"—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम्॥

(२) कल्मलीकिनम्। '* * * कल्मलीकं भवेत्'—इति माधवः। पृषोदरादिः, उत्तरे च। "नमसा कल्मलीकिनं † नमोभिः (ऋ० सं० २, ७, १७, ३)"—इति निगमः।

(३) जञ्जणाभवन्। "अर्चिषा जञ्जणाभवन् (ऋ० सं० ६, ३, ३०, ४)"—इति निगमः॥

(४) मल्मलाभवन्। "मल्मलाभवन्तीत्यासादयामि (? ‡)"—इति निगमः॥

(५) अर्चिः §। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इतीसि-प्रत्ययः। अर्च्यन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः। "अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८,४,५,२)"—इति निगमः॥

(६) शोचिः। शोचतिर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६)। पूर्वसूत्रेण इसिः (उ० २, १०१)। शोचति शोचिः। "यदस्य वातो अनुवाति शोचिः (ऋ० सं० २, ५, ७, ४)"—इति निगमः॥

---

* प० २, १६। निरु० ६, ८, ९, २४।

† 'कल्मल[illegible] मर्त्यमिति कल्मलीक तेजः, तद्वन्तम्'—इति माधवः।

‡ [illegible]

§ [illegible] । [illegible]—ऋ० सं० १, ३, ३, ३. 'अर्चिः [illegible]'—इति माधवः।

(७) तपः । 'तप सन्तापे (भू० प०)' । 'तप दाहे (भू० प०)' वा । असुन् (उ० ४, १८४) । तपतीति शरीरादि । "परा शृणीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—"अग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति तप (अथ० सं० २, १९, १)"—इति च निगमौ ॥

(८) तेजः * । 'तिज निशाने (भू० आ०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । निश्यति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा ; 'तेज पालने (भू० प०)' । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन । "अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १९, ५)"—इति निगमः ॥

(९) हरः † । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' । असुन् । हरति तमः । "अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १९, २)"—"रक्षो हरसा शृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१०) घृणिः ‡ । 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि'—इति । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भू०प०)'—इत्यस्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते । जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा ; 'घृण दीप्तौ (तना० उ०)' । 'इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)'—इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उपच्छायामिव घृणेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)"—इति निगमः । आ घृणे सं सचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति च ॥

"घृणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगमकाण्डे "आ घृणिः (निरु० ५, ८)"—इत्यत्र, 'ज्वलन्नामस्य क्रोध-

---

* पु० १२ । ख० १०२ प० ८ ।   † प० २, १९. ३, १ । निरु० ४, १९ ।

‡ पु० ८ । ख० ५८ प० ८ । प० २, १९, ३, २ । निरु० ५, ८ ।

नामसु (निघ० २, १२) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्द-स्वामिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि *। 'शृगि शब्दे (?)', अत्र शृङ्गस्थानीयत्वाद् दीप्तय उच्यन्ते। 'श्रिञ् सेवायां (भू० उ०)'—'शॄ हिंसायाम् (क्रया० प०)'। 'शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १, १२५)' गन् (१२१), कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहुलकात् सम्प्रसारणादि च भवति। श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति तत् शोषेण प्राणिनः। 'शृङ्गं श्रयतेः (निरु० २, ७)'—इत्यत्र 'शातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः। 'शमु हिंसायाम्' क्र्यादिः (?)। अस्मात् गः, मकारस्य ऋकारः। पूर्ववदर्थः। यद्वा ; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादेरुद्गतम् जहंगत मित्यर्थः। 'शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १, १२५)'—इति गन्प्रत्यये शृमि च रूपम्। अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं सुद्गतं रक्षति तत्, प्राणिनमस्य नियत्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा शिरः-शब्दान्निर्गमेश्च शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः ; 'असावादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७, ४, १, २०) शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः शृ-भावे मकारे चोपजने रूपम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सर्वत्र रूपसिद्धिः ; शृङ्गम्। तेजांसि शृङ्गाणि। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)"—"वि शृङ्गिणा मभिनच्छुष्णमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)"—इति च निगमौ ॥

---

* निरु० २, ७।

'अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्'—इति अत्र स्कन्दस्वामी। अन्यत्रापि स एव सर्वत्र। यद्वा ; द्विरुक्तपदस्य शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाम्रेडितम् (८, १, २)'—इति मद्दासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् 'अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आम्रेड्यते अधिकं मुच्यते (८, १, २ भा०)'—इति ; तेनैवद्धातोयकद्विर्वचना जायन्ते इति शब्दविदो विदाङ्कुः। यथा—'आद्दोदर्शनीयाद्दोदर्शनीय' (महा० भा०)'—इति ॥

इति यतिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृतौ नैघण्टुककाण्डनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

"कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० २, १)"—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी 'ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः अप्नः' इत्यादीनि। क्रियते इति कर्म। अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सन्ति साधारणेऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थवशात्"—इति ॥

अपः(१)। अप्नः(२)। दंसः(३)। वेषः(४)। वेपः(५)। विष्ट्वी(६)। व्रतम्(७)। कर्वरम्(८)। शक्म(९)। क्रतुः(१०)। करणम्(११)। करणानि(१२)। करांसि(१३)। करन्ती(१४)। करिक्रत्(१५)। चक्रत्(१६)। कर्त्वम्(१७)। कर्त्तोः(१८)। कर्त्तवै(१९)। कृत्वी(२०)। धीः(२१)। शची(२२)। शमी(२३)। शिमी(२४)। शक्तिः(२५)। शिल्पम्(२६)। इति षड्विंशतिः कर्मनामानि * ॥ १ ॥

---

(४) "वेशः" ग. घ. ङ. C. D. F।

(६) "विष्टी" घ, ङ। (९) "शम" ग. C. D.F, ङ। "शक्मे" ङ। "शक्म" घ, ङ।

(११) "करणम्"—ङ।

(१३) "करासि"—ङ। (१४) "करन्ति" ग. iid।

(१६) "चक्रत्."—इत्यपि टीकासम्मतम्।

(१७) "कर्तुं" ग. C. D. F, ङ। (२५) "शक्तिः" F।

* "इति कर्मनाम." ग।

(१) अपः*। (२) अप्नः †। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा॰ प॰)'। 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ॰ ४, २०२)'—इत्यसुन् विकल्पेन नुडागमश्च। आप्नुवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण। "इन्द्र सोमेभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ॰ सं॰ २, ६, १४, ५)"—"ते सौभगं वीरवद्गोमदप्नः (ऋ॰ सं॰ ७, ८, ११, ३)" —इति च निगमौ॥

(३) दंसः। 'दसि दंसनदर्शनयोः' चुरादिरात्मनेपदी; असुन् (उ॰ ४, १८४)। दर्शयति हि तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा। अथ वा; 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी; असुन् (उ॰ ४, १८४)। दंसयति मोचयति पापतः पुरुषं संसारादापदो वा। यद्वा; 'दसु उपक्षये दस च (दि॰ प॰)'। अत्रान्तर्णीत-ण्यर्थः। कर्मण्यसुनि बाहुलकान्नुम्। उपक्षिपयितव्यं हि तदन्त-र्नेतव्यमित्यर्थः। "दृशस्य चार्हतममस्ति दंसः (ऋ॰ सं॰ १, ५, २, २)"—इति निगमः॥

(४) वेपः। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु॰ उ॰)'। पदाद्यच् (३,१, १३४)। वेवेष्टि व्याप्नोति कर्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा। यद्वा; 'वेवेष्टि'—इत्यत्तिकर्मसु (निघ॰ २, ८) पठ्यते। परिवेवेष्टि भोजयति सफलं कर्तृन्। "कर्मणे वां वेषाय (य॰ वा॰ सं॰ १, ६)"—इति निगमः॥

(५) वेपः। 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति माधवः। असुन् (उ॰ ४, १८४)। प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः। यद्वा; 'वेपृ कम्पने

---

* निरु॰ ७, २७।   † प॰ २३, ७। निरु॰ ३, ११।

(भू० भ्वा०)' ; असुन् (उ० ४,१८४); वेपः। "त्वं वेपसा तुविजात स्तवानः (ऋ० सं० ३, ५, ११, २)"—इति निगमः॥

(६) विष्टी *। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'जृशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् (उ० ४, ५४)'—इति बाहुलकात् क्विन् तुडागमश्च। वेपसमानार्थम्। यथादृष्टं पाठः। "विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३, ४, ७, २)"—"विष्टी शमी' तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ। उभयत्रापि शमीति विशेषणम्। * * *॥

(७) व्रतम् †। अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३)—'व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः'—इत्यादि। अत्र स्कन्दस्वामी—'व्रतमिति कर्मनामेति। कर्त्तरि सतइति ऋतव्याख्यानम्'। तद्द्विविधम्। शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—'तं विद्याकर्मणी सम न्वारभते पूर्वप्रज्ञा च'—इति। 'इदमपीतरद् व्रतम्' गुड़-लवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म। 'एतस्मादेव' रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते 'वारयतीति सतः'। निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति'—इति। पाठोऽयंश्च—'व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः (निरु० २, १३)'—इति। व्रतं कर्मोच्यते। कस्मात् ? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्म प्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभिसम्बन्धस्तेनावतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्तृत्वेन

* निरु० ११, १६। † निरु० २, १३ ११, २३, १२, १२, ४१।

विवक्ष्यते। भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात्। वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) 'पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३, १०८)'—इति विधीयमानोऽतच्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः। 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात्। 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः'—इति क्षीरस्वामी। व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽनेनेति सुबोधिनीकारः। व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः। व्रतिश्च वर्जनार्थः। "यथा वयमादित्यव्रते तव (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—"ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"—इति च निगमौ। "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता ॥

(८) कर्वरम्। कर्वतेर्धातोः (भू० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः ; कर्वरम्। 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कृगॄवृचतिभ्यः ष्वरच् (उ० २, ११४)'। किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पापादीति वा ; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषमावमशुभं पुण्यम्। "अर्हन्नोपि कर्वरा पुरूणि (ऋ० सं० ८, ७, २, २)"—इति निगमः ॥

(९) शक्म। 'शक्लृ शक्तौ (दि० उ०)'। 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४,१४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः। शक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्त्तुमिति वा। "मध्याकर्त्तोर्विधाष्कक्म धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति निगम. ॥

(१०) क्रतुः *। करोतेः (भू० उ०) 'कृञः कतुः (उ० १,७४)—इति कतु-प्रत्ययः। क्रियते द्विजातिभिः। "क्रतुं दधिक्रा अनु संसवीत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—"शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)"—इति च निगमौ॥

(११) करणम्। 'कृ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कृपृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३, ५०)'। कर्वरेण समानार्थम्। "स विश्वस्य करुणस्येश एकः (ऋ० सं० १, ७, ८, २)"—इति निगमः॥

(१२) करणानि। करोतेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् क्रियते ल्युट् वा। करणं साधनमिति प्राप्ते अपि पाठो यथादृष्टम्। 'कर्मवाचि करण माद्युदात्तम्'—इति माधवः। "प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४, १, २०, १)"—"प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)"—इति च निगमौ॥

(१३) करांसि। करोतेरसुन् (उ० ४, १८४)। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति भूते वा भविष्यति वा। अर्थः पूर्ववत्। 'करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन'—इति माधवः। "आविद्वाएंआह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)"—इति निगमः॥

(१४) करस्नी†। 'कृञ् करणे' भूवादिः (उ०)। अततरि ङीप्। करणमभिमतं कर्त्तुः। यथादृष्टं पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः ‡॥

---

* प० ३, ८। निरु० २, ख० १०, १०। † "करस्नि" निरु० ३, १०।

‡ ऋ० म० ८, १, ६, २ द्रष्ट० "करनि"।

(१५) करिक्रत् । 'दाधर्त्ति दर्धर्त्ति दर्धर्षि (७, ४, ६५)'—इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि नुमत्वाभावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः — 'यणादेशे कृते ऋदन्तत्वाभावादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति । पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारयन् । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(१६) चक्रत् । 'डुकृञ् करणे' भूवादिः (उ०) । शतृ । 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२, ४, ७५)'—'बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)'—इति शपः श्लुर्द्विर्वचनादिः यणादेशः । करोत्यभीष्टम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ केषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनाभिर्णयः । अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम् । "चर्कृत्यानि कृण्वतः (ऋ० सं० १, ६, ७, १२)"—इत्यत्र 'कर्माणि चर्कृत्यानि' —इति भाष्यञ्च † ॥

(१७) कर्त्तम् । करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)' —इति वन्-प्रत्ययः क्रियते । यद्वा ; 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)'—इति त्वन् प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म । "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (ऋ० सं० २, ७, १, २)"—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कर्त्वमिति कर्मनाम'—इति ॥

(१८) कर्त्तोः । करोतेः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)—इति बाहुलकात् तुन्-प्रत्ययः । अर्थः

---

* ऋ० सं० २, १, १८, ४. द्रष्टव्य ।

† नैतत् सायणीयम् । तत्र तु 'चर्कृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि'—इत्येवमस्ति ।

पूर्ववत्। यद्येकवचनस्य पाठो यथादृष्टम्। "मध्याकर्त्तोर्विततं सञ्जभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"—"मध्याकर्त्तोर्न्यधाच्छक्मधीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति च निगमौ॥

(१९) कर्त्तवे। करोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)'—इति तवे-प्रत्ययः। 'कृन्मेजन्तः (१, १, ३९)'—इत्यव्ययत्वम्। निगमोऽन्वेषणीयः *॥

(२०) क्रत्वी †। करोतेः 'यः किच (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानस्तु-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। क्रियते क्रतु। 'त्रिल्यायन्ये क्रतुर्यकम् (?)'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः। 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यत्र 'इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम् (७, १, ३९ वा०)'—इति विभक्ते रीकारादेशः। "त्वं रथ मेतशं क्रत्व्ये धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'क्रत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः। कर्माच संग्रामः सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति। 'क्रत्वी सर्वणामदधर्विवस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)'—इत्यत्र ‡ त्वात्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात्॥

(२१) धीः ‡। 'धृञ् धारणे' दिवादिः (उ०)। धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन। यद्वा; दधातेः क्विपि 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६, ४, ६६)'—इतीत्वे रूपम्। ईत्वञ्च क्विप्यपि * * *। धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म।

---

* "कर्त्तवे" ऋ० म० १, ६, १०, २. इत्यादिः। † निरु० १२, १०।

‡ प० २, ८। निरु० ११, २७, १२, १८; १०।

'दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः। यद्वा ; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम्। ध्यायते चिन्त्यते कर्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति। "धियं धियं सीषधाति प्र पूषा (ऋ० सं० ४, ८, ६,३)" —इति निगमः॥

(२२) शचीः*। 'शच व्यक्तायां वाचि' भ्वादिरात्मनेपदी। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'। 'कृदिकारात् (४, १, ४ वा०)' —इति ङीष्। शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची। क्षीरस्वामी तु—'शचति शची; शच श्वच गतौ'—इति व्याख्यत्। गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः। "यद्द्देवयन्त मवथ शचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति निगमः॥

(२३) शमी †। 'शम उपशमे (दि० प०)'; यस्मात् इन्, ङीप् च पूर्ववत्। शम्यत्यनयाऽनिष्टानि। णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीपौ। शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि। "शमीमद्दुमंखस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)—इति निगमः॥

(२४) शिमी ‡। शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽयम्। बाहुलकादकारस्येकारः। शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, षकारस्येकारश्च। शक्नोत्यनेन समानार्थः। "धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति निगमः॥

(२५) शक्तिः §। शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ९४)'। शक्यते कर्त्तुं शक्नोति वाऽनया परोन्नोकं जेतुम्। "यजोजनच्छक्तिभी रोदसिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)"—इति निगमः॥

---

* पु० ११। पु० ८० पृ० ७।
† निरु० ११, १९।
‡ निरु० ४, १२।
§ निरु० ७, १८।

(२६) शिल्पम् *। 'शील उपधारणे' † चुरादिः (प०), 'शील समाधौ' भ्वादिः (प०)। अनयोः 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपसर्पतल्पाः (उ० ३, २६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६, ४ ५१) च उपधाया ह्रस्वत्वं निपात्यते। शीलयति शीलतीति वा शिल्पम्। 'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिवृत्तिः। शीलयन्ति पुनः पुनरभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम्। यद्वा; शिनोति शरीरं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'शिञ् निशाने (स्वा० उ०)' 'निशानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः। "यत्ते शिल्पं ‡ कश्यप रोचनावत् (अथ० सं० १३, ३, १०)"—"दिवः शिल्प मवततम् (?)"—इति च निगमौ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि॥ १॥

तुक्[1]। तोकम्[2]। तनयः[3]। तोक्म[4]। तक्म[5]। शेषः[6]। अप्नः[7]। गयः[8]। जाः[9]। अपत्यम्[10]। यहुः[11]। सूनुः[12]। नपात्[13]। प्रजा[14]। बीजम्[15]। इति पञ्चदशापत्यनामानि §॥ २॥

(१) तुक्। 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)', क्विप्। 'तोजति हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना। तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः। 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-

---

* प० ३, ७। † 'उपधारणमभ्यासः'—इति कौ०।

‡ "चन्द्र"—इति पैप्पलादशाखापाठः। (३) "तनयम्" ग. C. D. F. छ।

(१४) "प्रजा"— । (१५) "बीजम्" ख. nd। § इत्युपदस्य म।

सार्थंय'—इति साधवः । क्विप् । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता, गच्छत्यनेनानृण्यं पितृभ्य इति वा, प्रेर्य्यते प्रसवकाले वायुनापि वा । यद्वा ; 'ष्टुच प्रसादे (भू० आ०)' ; क्विप् , पृषोदरादित्वात् सकारलोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः (ऋ० सं० ६, २, १२, ४)"—"तुचे तनाय तत्सु नो (ऋ० सं० ६, १, २८, ३)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ॥

(२) तोकम् * । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)' ; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)', 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदते ऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा । यद्वा ; 'ष्टुच स्तुतौ (भू० आ०)' ; 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (उ० २,३८)' —इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्तूयते तोकम् । तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ०ब्रा० ७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः । यद्वा ; 'तु'—इति सौत्रो धातु र्वृद्ध्यर्थं ; क-प्रत्ययः पूर्ववत् । वर्द्धते हि तत् , वर्द्ध्यते वा मातापितृभ्याम् । यद्वा ; सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम् ; अर्थश्च स एव । तुदेस्तु ककारो बाहुलकात् ष्टुचेः सकार-लोपश्च । "मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः (ऋ० सं० ५,४,१२,३)" —इति निगमः ।

(३) तनयः † । 'तनु विस्तारे (तना० प०)' ; 'दलिमलि-तनिभ्यः कयन् (उ० ४,९७)'—इति कयन्-प्रत्ययः । कुलं तनोति विस्तारयति । "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ० सं० १,८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

---

* निघ० १०, ७ १२ ६। † निघ० १०, ७ १२, ६।

(४) तोक्म। तुजेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्त्यादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(५) तक्म†। तकतेर्गतिकर्मणो (निघ० २,१४) मनिन् (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अत्वमुकारस्य (६, ३, १०९)। पूर्वेण तुचा समानार्थः। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(६) शेपः §। 'शिष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भ्वादिश्च (प०); असुन् (उ० ४, १८४)। म्रियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः। यद्वा; 'शिष्लृ विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४, १८४)। विशिष्यते पित्रायात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः। 'पुनातु पिता प्रजा मे यतच्छ्रेयसी मात्मनः कुर्वते' —इति ब्राह्मणम्। तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवत्तरम्' —इति महाभारतम्। यद्वा; 'शिष हिंसार्थः' भ्वादिः परस्मैपदी, शेषति हिनस्ति मातापितरौ। 'यद्वा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७८ पृ०)। "न शेपे' यस्ते अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—"मा शेपसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः‖। कर्मनामसु व्याख्यातम् (२,१.पृ०१७१ प०२) वाहुलकादपत्येऽपि भवति। 'आप्नोते र्हस्वश्च नुट् वा'-इति भोजराजेन

---

* अथनेवास्य निगमोऽभविनुमर्हति—ऋ० सं० ८, २, ३, १।

† निरु० ११, २१। ‡ अथ० सं० ४, ४, १; ९, निरुक्ते द्रष्टव्यौ।

§ निरु० ३, २। ‖ पृ० २, १। पृ० १७० प० ७।

कर्माख्यायहणं न कृतम् * । आप्नोत्यनेन सर्वान् , कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन । "यच्चित्र मप्न उषसो वहन्ति (ऋ० सं० १, ८, ४, ५)" । 'आप्यम् धनम्'—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति ॥

(८) गयः † । गमेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः । 'गाङ् गतौ (भू० धा०)' ; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ह्रस्वत्वम् । गत्यर्थः पूर्व-सूक्तः । गीयते स्तूयते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः । "इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)"—इति निगमः ॥ "गयस्फानः प्रतरणस्सु वीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)"—इति च । 'गृहापत्ययोर्नाम'—इति हरदत्तः, 'गृहम्'—इति तु माधव ॥

(९) जाः ‡ । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० धा०)' ; 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाध्यव्यभिचारार्थ-त्वात् केवलात्मने डः, टाप् , जस् । जायते मातापितृभ्यां सकाशात् । "सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६, ४)"—"अनमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)" —इति च निगमौ ॥

(१०) अपत्यम् § । अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा 'अघ्न्यादयश्च ((उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते,

---

* कौमुद्यान्तु कर्माख्याग्रहणमस्ति (उ० ४, २०२) ।

† प० १०, २, ४ ।   ‡ निघ० २, ६ ।   § निघ० २, १ ।

तनोते ष्टिलोपः। * * *। "कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, २५, ३)"—इति निगमः॥

(११) यहुः। यातिह्वयत्योरौणादिके मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। यातः प्राप्तः पुण्यवशेन स्वमात्रा ह्वयते च। 'यहुर्यातश्चाहूतश्च'—इति माधवः। "ईशानः सहसो यहो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)"—इति निगमः॥

(१२) सूनुः *। 'षूङ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'-'सुवः कित् (उ० ३, ३४)'—इति नु-प्रत्ययः। सूयते माता। "अग्निं सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)"—इति निगमः॥

(१३) नपात् †। नञ्-पूर्वात् पतेर्ण्यन्तात् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाछन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति णि-लोपः। 'न भ्राण्-पात् (६, ३, ७५)'—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः। न पातयति न तेन पततीत्युक्तम्। "एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति निगमः॥

(१४) प्रजा। प्रपूर्वाज्जनेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)' —इति डः, टाप्। "प्रजां देवि दिदिड्ढि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६ ; ८, १०, २)"—इति निगमः॥

(१५) बीजम्। 'वीज प्रजननकान्त्यसनखादनेषु (?)'; इत्यस्मादच्-प्रत्ययः (३,१,१३४)। तथाच भोजराजीये 'वियो जक्' —इति व्युत्पादितम्। बवयोरभेदः। वेति प्रजायते गच्छत्यने-

* निरु० ३, २१ ५, २१ ११, १०।   † निरु० ८, ५।

मानुष्यं पिनेति वा । अत्र क्षीरस्वामी—'वीज्यते वेति वा वीजं वाजिलौकिकः'—इति । 'वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया'—इति माधवः । * * * प्रेर्यते हि कार्यकारणाय वा बीजम् ' यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिवृद्धये भवति एव मपत्यमपि पितृणामभिवृद्धिहेतुरिति बीजमित्युच्यते । "यस्यां बीजं मनुष्या॒ व॒पन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)"—इति । बीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

म॒नु॒ष्याः[१]। नरः[२]। ध॒वाः[३]। ज॒न्तवः[४]। विशः[५]। क्षि॒तयः[६]। कृ॒ष्टयः[७]। च॒र्षणयः[८]। नहुषः[९]। हरयः[१०]। मर्याः[११]। मर्त्याः[१२]। मर्ताः[१३]। व्राताः[१४]। तु॒र्वशाः[१५]। द्रु॒ह्यवः[१६]। आ॒यवः[१७]। यदवः[१८]। अनवः[१९]। पू॒रवः[२०]। जगतः[२१]। त॒स्थुषः[२२]। पञ्चजनाः[२३]। वि॒वस्वन्तः[२४]। पृतनाः[२५]। इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि * ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः † । 'मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३,७)' —इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी–'मत्वेत्यादिना मनेः सीवेश्च द्विधातुजत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि

(२), "नपा , धवा । नर " ग । "नरा । नर." C, D F छ ।
(६) "क्षितय "—छ । (९) "नहुषा " ग and छ ।
(१०) "चयन " ग, छ । * "इति मनुष्याणाम्" ग । † निरु० ३, ६ ।

सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्वादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः। मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः, प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यानसृजत'—इति। नित्यपक्षेऽप्यसति स्रष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणानुविधायित्वात् कार्यस्य वा। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (४, १, १६१)'—इति वैयाकरणाः। जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः। मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ। अपत्यमात्रविवक्षायामन्तरेण च जातिं भवति मानव इति। मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदस्मात् व्युत्पादयति ; अञात्प्रत्ययसन्नियोगेन षुगिति कारणान्तरं विनापि प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)'—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम्। अत श्रीनिवासः—'मनेर्मनुः * * * समिद्धसि मनुषीति। यत्। सा चास्या मनुष्यगोः'—इति। "स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि (ऋ० सं० २, ६, २०, ४)"—"दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः (ऐ० ब्रा० २, १, ६)"—इति च निगमौ॥

(२) नरः *। 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०)' ; 'नयतेर्डिच्च (उ० २, ९१)'—इति ऋन्-प्रत्ययः ; अस्। नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थत्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन। यद्वा 'नृती गात्रविक्षेपे (दि० प०)' ; बाहुलकाट्टन् डिच्च। नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं

---

* निघ० २, ३।

कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिप्यन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः। "तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)"—"त्वां हुवेम्बिन्द्र सत्पतिं नरः (ऋ०सं०४,७,२७,१)"—इति च निगमौ॥

(३) धवाः *। 'धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)', 'धुञ्' वा (क्र्या० उ०)। पचाद्यच्। धूनयति * * *। धुनोति स्वावयवान् धवः; जस् धवाः। तद्वा; मनुष्या मत्युतो वेपन्ते। यद्वा; 'धावु गतिशुद्ध्योः (भ्वा० उ०)'; अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) ह्रस्वः। इतश्चेतः शरण्यार्थिनो धवन्ति धवाः। "को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् (ऋ० सं ७, ८, १८, २)"—इति निगमः॥

(४) जन्तवः†। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०); 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः। जायन्ते जन्तवः। "भूरत्यत्रंन्मे मघयत्त जन्तुभिः (ऋ० सं० ८, ७, २८, ४)"—इति निगमः॥

(५) विशः ‡। 'विश प्रवेशने (तु० प०)'; क्विप्। विशन्ति अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन। यद्वा; अनुप्रविष्टाः आत्मीयभूराजादेः स्थिता इत्यर्थः। "विशो राजानं सुयं तस्थु ऋग्मियम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इति निगमः॥

(६) क्षितयः §। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'; 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच्। क्षियन्ति निवसन्ति

* निरु० २, १४।   † निरु० ४, १९।
‡ प० ९। निरु० १४, ८।   § पु० १, १। १० ९ प० ९।

भूमी गच्छन्ति वा तस्याम् । "अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमः ॥

(७) कृष्टयः * । 'कृष विलेखने (भू० प०)' ; भावे क्तः । कर्षणं कृष्टम् । कर्षणं कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते ; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा०)'—इति इकार-प्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः —'कृष्टय इति मनुष्यनाम' कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० सा० भा० १, ४, ५, १)'—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म०भा०भी०प० २६अ० ५श्लो०)' —इति । यद्वा ; धातोऽपि कृषि विंपूर्वस्यार्थे वर्त्तते । कर्मणि क्तः । विविधं कृष्टो विक्षिप्तपरिकर्षणयाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः ? इत्यपेक्षायां विकृष्टदेहत्वं कृष्टसामर्थ्यादिदम् , स एषामस्तीति पूर्ववत्प्रत्ययीयः । तथाच भाष्यम्—'विकृष्टदेहा वा (ऋ० सं० सा० भा० १, ४, ५, १)'—इति । 'कृषन्ति प्राप्तं पदाभ्याम्'—इति माधवः । 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्टभास्करमिश्रः । "मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० १, ४, ५, १)"—सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)" —इति च निगमौ ॥

(८) चर्षणयः † । चरतेर्धातोः (भू० प०) 'अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इति बहुलवचनादनि-प्रत्यये पुगागमश्च चरणवन्तः चरणशीलाः । यद्वा ; 'कृषेरादेश्च चः (उ० २,

* निरु० १०, २८ , ११ । † निरु० ३, १० ; १२, ११ ।

८७)'—इति अनि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम् । 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा ; चर्षणयः चायितारो द्रष्टारः सर्वेषां पदार्थानाम् । ‡यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० २, २) विचर्षणिरिति पठितम् , तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३, १३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् । "प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु (ऋ० सं० १, ७, २९, १)"—"महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)" —इति च निगमौ ॥

(९) नहुषः । 'णह बन्धने (दि० उ०)' । 'जनेरुसिः (उ० २, १०८)'—इति बाहुलकात् उस्-प्रत्ययः, 'अस् , नहुषः । नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम् । "सचा सनेम नहुषः सुवीराः (ऋ० सं० २,१,२,३)"—"आ यातं नहुषस्परि (ऋ० सं० ५, ७, २५, ३)"—इत्यादयो निगमाः ॥

षकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोषेषु दृश्यते । तदा 'ऋतन्हिभ्यामुषन् (? *)'—इति उषन्-प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । "प्रसक्षाणस्य नहुषस्य शेषैः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)"—इति निगमः ॥

(१०) हरयः † । 'हृञ् हरणे' भ्वादिः, 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययः । हरन्ति पदार्थान् , प्रसह्यीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्युवाक्यम्—'अहं प्रजायाकुशतोहंरामि'—इति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

---

* कौमुद्यान्तु 'ऋतन्हिभ्यामूषन् (उ० ४, ७३)', 'परे कृषन् (७४)', पुरुषि-कलिभ्यउनन् (७५)' एव दृश्यन्ते ।

† पु० १, १५ । पृ० १३९ पं० ३ ।

(११) मर्याः *, (१२) मर्त्याः । 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०); अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुडागमस्तु विकल्पेन । गुणः । म्रियन्ते मर्याः । 'छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य (३,१,१२३)'—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम् । "को नु मर्या अमिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३७)"—"मर्यांइव कन्यां अश्वचे तं (ऋ० सं० १, २, १३, ५)"—"मर्यंव योषां कृणुते सधस्थ आ (ऋ० सं० ७, ८, १८,२)"—इति निगमाः । यद्वा ; 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'; इसि सुषिरावामिदमिलुपूधुर्विभ्यस्तन् (उ०३,८१)'—इति तन्-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत् । मर्त्तशब्दात् 'वत्सशत्त * * * यविष्टेभ्यश्छन्दसि'—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत् । "यो मर्त्येष्वमृतो ऋतावा(ऋ०सं० ३, ४, १६, १)"—इति निगमः ॥

(१३) मर्त्ताः । व्याख्याताः । "मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)"—"तं मर्त्ता अमर्त्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'; 'तातव्रातलातसुपित्त'—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन क्तप्रत्यये आङागमो निपात्यते । वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रव्रियन्ते वा यज्ञादौ । यद्वा ; व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तद्वन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा ; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १) अन्नं वा । अन्नमपि व्रतयितव्यादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम् (४,३,१२०)'

---

* निघ० १, १४ ७, २१

—इत्यण् । 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । 'अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० १, २)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, १)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् । "पञ्च जाता अपस्यवः (ऋ० सं० ६, ८, ३, २)"—इति निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः * । 'तुर्वी हिंसायाम् (भ्व० प०)' । 'कलिरशच्'—इति बाहुलकात् अशच्-प्रत्ययः । भोजराजीयमिदं सूत्रम् । हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याध्यादिभिर्वा । यद्वा ; 'तुर त्वरणहिंसनयोः (दि० आ०)', अस्मात् क्विपि तुर् ; अश्नोतेः पचाद्यच् ; तुर्णमश्नुवते पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदस्य ऊरत्वं वकारलोपजनः । तूरूर्णमश्नुते । 'प्राप्यम्'—इति माधवः । यद्वा ; तूर्वशः काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य ऊरत्वम् । 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप् । यद्वा ; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशा्वमसम्यहि (ऋ० सं० ५, ७, ११, ४)—इति निगमः ॥

(१६) द्रुह्यवः । 'द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)' ; औणादिकः क्विप् ; द्रोहः । द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३, १, ८ वा०)'—इति क्यच्, 'क्याच्छन्दसि (३, २, १७०)'—इत्युप्रत्ययः । परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः । "श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च (ऋ० सं० ५, २, २५, १)"—इति निगमः ॥

---

* प० ११ ।

(१७) आयवः *। 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इत्युण्-प्रत्ययः। गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम्, गमनशीलाः। "बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)" "आयोर्हं स्कम्भ उपमस्य नीळे (ऋ० सं० ७, ५, ११, ६)"—इति च निगमौ। 'अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः'—इति माधवः॥

(१८) यदवः। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'; 'यमेर्दुक्'—इति श्रीभोजदेवः। 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६, ४, ३७)'—इत्यादिना अनुनासिकलोपः। यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथप्रवृत्ताः, राज्ञा वा। "यो अस्ति याद्वः पशुः (ऋ० सं० ५, ७, १६, १)—इति निगमः। अत्र माधवः—'यदुषु भवो याद्वो यदुरिति मनुष्यनाम'—इति॥

(१९) मनवः। 'मन ज्ञाने (अदा० प०)'; 'अपाय (उ० १, ८)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। मन्यन्ते ज्ञानवत्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्वात् मनन्तीत्युच्यन्ते। इतरे पश्वादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः। तथाचोपनिषदि—'तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद'—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम्। "दीधाय विहदनवाय (?)"—इति निगमः। अत्र माधवः—'मनुरिति मनुष्यनाम'—इति। "मनवस्ते रयमश्वाय तक्षन् (ऋ० सं० ४, १, २९, ४)"—इति च। अत्र 'मनवः ऋभवः ते च मनुष्याः'। 'मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)'—इति श्रुतिः।

* निरु० ८, १ १०, ११ ११, ४८।

तथा ब्राह्मणमपि—'आर्भवं प्रसत्पृभवो व देवेषु तपसा सोम-पीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)—इत्यादि, 'तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)'—इति च ॥

(२०) पूरवः *। 'पूरी आप्यायने (दि० आ०)'। 'भृमृशीङ्-चरित्सरि (उ० १, ७)'—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः। पूर-यितव्याः कामानां 'रूपूर्थ्यां क्रुः' - इति श्रीभोजदेवः। पूताः शुद्धाः कामार्थिभिरित्यर्थः। "यं पूरवो' वृत्रहणं सचन्ते (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)"—इति निगमः ॥

(२१) जगतः †। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २, ७८)'—इति क्विप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, मकि लोपश्च निपात्यते। गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम्। "यद्ग्रामयं जगता मिरज्यसि (ऋ० सं० ८, ३, ६, २)"—इति निगमः ॥

(२२) तस्थुषः ‡। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भू० प०)'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'। 'क्वसुः (३, २, १०७)'। 'वस्वेका-जाद्घसाम् (७, २, ६७)'—इति इडागमः। 'आतो लोपः (६, ४, ६४)'। 'लिटि धातोः (६, १, ८)'—इति द्वित्वम्। 'शर्पूर्वाः खयः (७, ४, ६१)'—इति थकारस्य शेषः। 'अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)'—इति तकारः। तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३, १, ८५)। 'वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १३१)'। 'शासि-

* निरु० ७, २३ ।

† प० ११, १४। निरु० [illegible] १, ७, १२ ८, १२ १२, १८ ।

‡ निरु० १२, १६ ।

वसिष्ठसीनाश्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वम्। तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे। "चरन्तं परि तस्थुषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः। अत्र वाजसनेयभाष्यकृदुवटः 'तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति॥

(२३) पञ्चजनाः*। अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति। "तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय०—० जुषध्वम् (ऋ० सं० ८, १, १३, ४)"। तदद्यवाचः परमं मंसीय 'येनासुरानभिभवेम देवाः'। असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः। सोऽदेवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते। 'ऊर्जाद उत यज्ञियासः'। अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सु प्रवृक्णमिति वा॥ 'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्'। गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः। निषादः कस्मात्? निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः। "यत्पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)"। पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लिङ्गवचयोगेष्वविशिष्टा†' (निरु० ३, ७-८)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः। तत्र यदि देवदत्तादि

* निरु० ३, ७, ८. ३, २१।

† 'पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा'—इति निरुक्तपुस्तक-पाठः।

पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्र-नामविषयताऽत्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदमनुष्यपदार्थे वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं उपन्यासः। न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः।' एकीयमतेन चाष्टौ देवताया उच्यन्ते। तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्षस्वन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात्। तदस्य वाचः। सौचिकस्याग्ने विद्धेपो देवानां संवादो होतृजपपर्यायम्। तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथममुत्कृष्टं स्वरमौहवार्थसदनत्व-देवताविशिष्टं मंसीय जानीय। येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे देवाः! अद्य तानभिभवेम। हे ऊर्जादः। उत अपि यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्-मनुष्याः। यमस्थपतीष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति, शूद्रस्याप्योदनसवे; 'आयुरसीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना। तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी वेत्यत्र दास्यादेर्व्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन। पञ्च यज्ञाङ्गभूता देवगन्धर्वादय साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः। अत उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्'। होत्र–कर्म जुषध्वम् सम्पादयतेत्यर्थः। अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति। तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सङ्गेन व्यापारेण सेव्यध्वमिति समत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विशा'। प्रगाथस्यार्धम्। यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः'—

इत्यादि। पश्चेति निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम्। सङ्क्षेति विषय-कथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरित्याह—'लिङ्गत्रययोगेप्यवशिष्टा'—इति। ननु पङ्कादीन्यव्यवशिष्टानि ? उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूप-सम्बन्धस्यार्थाभिधानात् यदोष इत्युक्तम्। अपिच या पृक्ता सा पश्चेति किन्तु या पश्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्तव्याख्यानम्, यत्पश्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्त-त्वान्न लिखितम्। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। 'कनिन् युवृषि (उ० १, १५४)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविधयत्वात् कनिनि बाहुलकात् ककारस्याकारो नकार उपजनय। भोज-राजस्तु—'वृषितक्षिराजिधसिपचिभ्रतिहिविभ्यः कन्'—इत्याह, तदा 'पचि विस्तारे (चु० प०)'—इति धातुः। पकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या। जायन्ते जनाः। पचाद्यच् (३, १, १३४)। 'पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः'—इति क्षीरस्वामी॥

(२४) विवस्वन्तः *। 'वस निवासे (भू० प०)' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, दृशिग्रहणात् भावे भवति। विविधं वसनं विवः, तद्वन्तो विवस्वन्तः। सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति। 'विवस्वच्छब्द आदित्य-वाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाक्षरमुदात्तम्'—इति माधवः। "आविर्भव सुकृता विवस्वते (ऋ० सं० १, २, १२, ३)"—"अग्निर्दूतो विवस्वतः (ऋ० सं० ६, १, २२, ३)"—इति च निगमौ। अत्र विवस्वान् यजमानः'—इति माधव-

* निरु० ७, २६।

भाष्यम् । 'मही जाया विवस्वतीव नाम (ऋ० सं० ७,६,२३,१)' —इत्यादिरेकवचनस्योदाहरणम् ॥

(२५) पृतनाः * । 'पृङ् व्यायामे (तु० आ०)' । "त्वयार्ध्यचिषा पृतना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १५, १)"—इति निगमः ॥

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि । 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा विशः (अम० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ २५ ॥

आयती[1] । च्यवाना[2] । अभीशू[3] । अप्नवाना[4] । विनङ्गृसौ[5] । गभस्ती[6] । करस्नौ[7] । बाहू[8] । भुरिजौ[9] । क्षिपस्ती[10] । शक्करी[11] । भरित्रे[12] । इति द्वादश बाहुनामानि † ॥ ४ ॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ० २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः । आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम् । बाह्वोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

(२) च्यवाना । 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)' । 'सम्यानच् स्तुवः

* निरु० ८, २४ । (३) "अभीषू"—इति क । (८) "बाहू"—इति क ।

(१०) "क्षिपन्ती"—इत्यपि टीकासम्मतम् । "क्षिपंती"—इति क ।

† "इति बाहू" ग । ‡ बहुत्रैवाख्यायतीपद पर सर्वत्रैवाच्छन्तीत्येवार्थघकार सायण ।

(उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थं इत्युक्ते-रानच् प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः । गच्छतः कर्मणामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अभीशू * । व्याख्यातौ रश्मिनामसु (३७ पृ०) । अभ्यश्नुवाते कर्माणि अभिनयन्तौ वा कर्माण्यतः अभीशाते कर्माणि कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अप्नवाना । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' ; 'ताच्छील्य-वयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२९)', अस्य सार्वधातुकत्वात् श्नुः, 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्ह्रस्वत्वं पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) । आप्नुतः कर्माणि । यद्वा'; अप्न इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१७१ पृ०) ; तदस्यास्ति 'छन्दसोवनिपौ (५, २, १२२ वा०)'–इति वनिपि विभक्ते राकारः पूर्ववत् , सकारलोपश्छान्दसः । कर्मवन्तौ हि बाहू । नकारान्तौ वेति सन्देहः । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(५) विनङ्गृसौ । बाहुनाम । विनस्य ग्रसतोऽन्नादिकमिति माधवः । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदे अ-लोपो नुक् ; 'ग्रस अदने (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४), सम्प्रसारणञ्च । "अन्वंसे जोषमभरद्विनङ्गृसः (ऋ० सं० ७, २, २७३)"—इति निगमः ॥

(६) गभस्ती †। व्याख्यातौ रश्मिनामसु (३७ पृ०) । पुरुषाः अदन्त्याभ्यां सन्नादीन् 'यद्वैगभस्ती बाहू, गृह्णाति पदार्थानाभ्यां

* पु० १, ५ । पृ० ३७ प० १६ । † पु० १, ५, पृ० ३७ प० ६ । प० ५ ।

पुरुषः'—इति माधवः। "शर्यीभि र्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)"—इति निगमः॥

(७) करस्नौ *। करोतीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्यातः (१७४ पृ०)। तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्णै वेष्टने (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)'। 'कर्मणां प्रस्नातारौ (निरु० ६, १७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः। "स्तपकरस्नमूतये' (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)" —इति निगमः॥

(८) बाहू †। 'बाहृ लोडने (भ्वा० आ०)'। 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधा मृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १, २६)'—इत्युप्रत्ययो होऽन्त्यादेशश्च। गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते पदार्थानाभ्यामिति वा। "ऋष्वातेन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ० सं० ४, ७, ११, ३)"—इति निगमः॥

(९) भुरिजौ। 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)', 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'; 'भृञ ऊच्च (उ० २, ७१)'—इति इजिप्रत्ययः। हरतो बिभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा। "तमंश्चन् भुरिजो धिया (ऋ० सं० ६,८,१६,४)—इति निगमः॥

(१०) क्षिपस्ती। 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वसवित-सेस्तिः (? ‡)'—इति बाहुलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च। प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम्।

* निरु० ६, १७। † निरु० ३, ८।

‡ कौमुद्याम् 'वसेस्ति (उ० ४, १७३)—इत्येवं सूत्रम् 'क्षो रसि (उ० ४, १८०) —इति चापरम्।

तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)', 'वा छन्दसि (६, १, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः। क्षिपतः पदार्थान् इतस्ततश्च कर्मसु। यद्वा; क्षिपेः 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि (उ० ३, १२३)'—इति बाहुलकात् झच्-प्रत्ययः झोऽन्तादेशः। क्षिपतः पदार्थान्। निगमदर्शनाविसंवः॥

(११) शक्वरी*। 'शक्लृ शक्तौ (स्वा० प०)'; 'स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०९)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः। शक्नुतः कर्माणि कर्त्तुम्। "अङ्गुलयः शक्वर्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः॥

(१२) भरित्रे। बिभर्त्ति रश्मीनादित्य इव। 'अमित्रादिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४, १६८)'—इति इत्र-प्रत्ययः। भूरिवदर्थः। "अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)"—इति निगमः॥

इति द्वादश बाहुनामानि॥ ४॥

अग्रुवः(१)। अण्वाः(२)। व्रिशः(३)। क्षिपः(४)। शर्याः(५)। रशनाः(६)। धीतयः(७)। अथर्यः(८)। विपः(९)। कक्ष्याः(१०)। अवनयः(११)। हरितः(१२)। स्वसारः(१३)। जामयः(१४)।

* प० ११। निरु० १, ८।

(२) इतोऽनन्तरं "विशः"—इत्यधिकं ज पुस्तके। (३) "व्रश." ख, ज।

(८) "अथर्वः."—इत्यपि टीका-सम्मतम्। "अथर्यो." ग. घ. C. D. F।

(१२) इतोऽनन्तरं "रोहित."—इति ग. iid।

सनाभयः[१५]। योक्त्राणि[१६]। योजनानि[१७]। धुरः[१८]। शाखाः[१९]। अभीशवः[२०]। दीधितयः[२१]। गभस्तयः[२२]।

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि * ॥ ५ ॥

(१) अग्रुवः †। 'अग्र्वादयश्च (उ० ४, १००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः। 'अगि गतौ (भू० प०)'—इति धातुः; निपातनान्न-लोपः, तन्वादित्वादुवङ्। गच्छन्ति कर्माणि प्रति। यद्वा; अग्र-शब्दे उपपदे गमेः पूर्वनिपातनात् रु-प्रत्यये पूर्वपद-अ-लोपः गमेष्टिलोपश्च। अग्रे गच्छन्ति ताः। "तमीं हिन्वन्त्यग्रुवः (ऋ० सं० ६, ७, १७, ३)"—इति निगमः। अङ्गुलीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता॥

(२) अण्व्यः ‡। अणतिः शब्दार्थः (भू० प०); 'अणश्च (उ० १, ८)'—इति उ-प्रत्ययः। 'वोतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीप्। अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा। यद्वा; अण्व्यः हस्तपरिमाणापेक्षयाल्पपरिमाणाः। "तमीमण्वीः समर्य आ (ऋ० सं० ५, ७, १७, २)"—इति निगमः॥

(३) व्रिशः। 'विश प्रवेशने (तु० प०)'। 'क्विप् च (३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्तेः क्विपि रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्येषु। "तमीं"

---

(२२) नास्त्येतत् पदम् क. C. D. F पुस्तकेषु। टीकाकृता तु एतस्य स्थाने केषुचित् "कक्ष्याः"—इति, केषुचित् "[illegible]"—इति च दृष्टम्।

* "द्वाविंशतिरङ्गुलीनाम्" ग। † पृ० १, ११। दु० ११६ पं० १८। ‡ निरु० ६, ११।

हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशः (ऋ० सं० २, २, १२, ५)”—इति निगमः। ‘कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः’—इति माधवभाष्यम् ॥

(४) क्षिपः। ‘क्षिप प्रेरणे (दि० प०)’ ; औणादिकः क्विप्। क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्याङ्गुलीयकादीन् इति वा। “मृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, १०, ४)”—इति निगमः ॥

(५) मर्याः *। ‘मृ हिंसायाम् (क्रया० प्वा० प०)’। ‘अघ्न्यादेराकृतिगणत्वात् यत् (उ० ४,१०८)। मृणाति पापात्। “आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्य (ऋ०सं० ८,१,२६,३)”—इति निगमः ॥

(६) रशनाः †। रश्मिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (२७ पृ०)। ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’—इति युच्। बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते वाभिरिति वा। युच्-प्रकरणे ‘अशेरश च’—इति श्रीभोजदेवः। अश्नुवते कर्माणि। “रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् (ऋ० सं० ७, ५, २२, ६)”—“अच्छा वर्हीरशनाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, ९, २२, १)” —इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः ‡। ‘धी (दि० आ०)’-धातोः ‘स्त्रियां क्तिन् च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)’—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, ‘घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६, ४, ६६)’—इतीत्वम्। धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा। अथवास्त्यर्थो दधातिः। “स समधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)”—इति निगमः ॥

* पा० ४, २। निरु० ५, ४. १०, २९। † निरु० ३, १४।
‡ निरु० ६, २४. १०, ४१; ११, १८।

(८) पर्यर्यः । 'षप सातत्यगमने (भू॰प॰)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बहुलकात् धातोरयरादेशः; 'कृदिकारादक्तिनः (४,१ ४ वा॰)'—इति ङीप्; जस्। 'उपर्बुध-सप्तर्यो २ न दत्तम् (ऋ॰सं॰ २,५ ५ २)' इत्यत्र 'पर्यर्यो न स्त्रिय इव'—इति माधवः। पर्यर्य इति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

"पर्यर्यः"—इति पाठो बहुषु दृष्टः। तद्वाङ्गुनामकरणं स्पष्टम्। निगमदर्शनाभिप्रायः ॥

(९) विपः ७। 'विप प्रेरणे (चु॰ प॰)', क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः कार्येषु। "विपो न ष्टुभा नियुवे जनानाम् (ऋ॰सं॰ ६,१, १५ २)'—इति निगमः ॥

(१०) कक्ष्याः †। "दशाभिश्च (ऋ॰सं॰ ८,४ १०,२)'—इत्यत्र कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु॰२,९)'—इति भाष्यम्। कक्ष्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि। 'ख्यातेः कक्ष्यशब्दनिर्वचनम्' इति स्कन्दस्वामी। 'शाहती वस इति नामकरणः ख्यातेर्वा (निरु॰ २ २)'—कक्ष्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिग्रन्थः—'ख्या प्रकथने (अदा॰प॰)' इत्यस्मात् स प्रत्यये निरोक्तो निनेमि रकोऽलो नः यकाराकारयोर्लोपोऽध्यान-विकारश्च द्रष्टव्य' – इति। अयमभिप्राय — प्रायेण हनुवदिहनि-कमि कषिभ्य' स (उ॰३,६९)'—इति ख्यातेर्बाहुलकात् स प्रत्यये बाहुलकादेव द्विवचने हलादिशेषे कृपत्वे 'कुहोश्चुः (७ ४,६२)' न भाति बाहुलकादेव, 'घस्यामि घर्म (८,४ ५४)'-इति चर्चम्,

* ऋ॰ १, ११। ९॰ ६६ सं॰ ११ प॰ २ ११। 4169
† निरु॰ २, २ २, ९ ८ १८।

उत्तरस्य ह्या इत्यस्य षकाराकारयोर्लोपः, 'खरि च (८,४,५५)'— इति चर्त्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः (८,३,५९)'-इति षत्वम्। प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते। अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाश्यते पुरुषेण। कक्ष्यो बाहुमूलम्। 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाच्च (४,३,५५)'—इति यत् प्रत्ययः। अङ्गुलयोऽपि परम्परया कक्षे भवा इति वक्तुं शक्यते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्यो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुलयस्तदन्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथाचाश्व रश्मिभिः चरणौ ... प्रकाश्ये तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत्। यद्वा;

... रज्जुः तद्बन्धनसाधनत्वात् कक्ष्या-शब्देनोच्यते। 'परि कक्ष्याभिः (ऋ०सं०८,५,१८,४)"— "दश कक्ष्यो (ऋ०सं०८,४,१०,२)" इति च निगमौ॥

... । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१२६०)।

... प्रयन्ते वा। "सनात् सनीळा अवनी रवाना: "दशावनिभ्यः (ऋ०सं०८,४,१०,२)"—

... महीनामसु (१४२५०)। हर- हरितो दश (ऋ०सं०६,८,२८,१)"-

... 'षसु सेवने (दि०प०)'— ...)'—इति अच्-प्रत्ययः मुहु

[illegible] यते पदार्थं भाभिः, कार्येषु चेतस्या वा । यद्वा; स्व-शब्दे उपपदे 'सृ गतौ (भू०प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकादर् बाहुलकात् टि-लोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् [illegible] सीदन्तीति वा । यद्वा; परस्पर भगिनीव दृश्यन्ते, [illegible] स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४,१,१०)' —इति ङीपस्य प्रतिषेधः । 'दुदुहन्ति स्वसारो अर्कपाणम् (ऋ० सं०१,५,२,५)"—इति निगमः ॥

(१४) जामयः ७ , सनाभयः । जामयो———जामयोः [illegible]। जमतेर्गतिकर्मणः (निघ०२,१४) 'अजिपसिभ्यमिण् (उ० ४,१२६)—इति बाहुलकादिण् प्रत्ययः । 'भलिशलिपलिपास-[illegible]' इति भोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति [illegible] दीनि वा । जमेरेव वा बाहुलकात् [illegible] मकार , [illegible] कारणात् । "त्वं [illegible] जामयः (ऋ०सं० ६,८,१६,५)'—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः पुं । 'णह बन्धने (दि०उ०)'; नहो भश्च (उ० ४,१२२)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्त्यादेशः । [illegible] गर्भ इति नाभि, सम ना नाभिरासामिति सनाभयः । ज्योतिर्जनपदेत्यस्मात् [illegible] स भाव. । समाना हि मातुर्नाभिरासां, समा नाभि, मूलमासामिति । "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (ऋ०सं०७,१, २५,४)"—इति निगमः ॥

---

* [illegible]

[illegible]

(१६) योक्त्राणि *। (१७) योजनानि †। 'युजिर् योगे (रु० उ०)'। 'दाम्नीशसयुयुजस्तु०' (३,२,१८२)'—इति ष्ट्रन् प्रत्ययः पूर्वंच। 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युच्। युज्यन्ते पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन संयम्यन्ते याभिः क्रोशादय इति वा। शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता। "दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः (ऋ०सं०८,४,१०,२)"—इति निगमः॥

(१८) धुरः ‡। धुर्वतेर्वधकर्मणः (निघ०२,१८) कर्त्तरि क्विपि (३,२,१७७), राल्लोप (६,४,२१)' इति व्लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः। धूर्वन्ति घ्नन्त्युपद्रवान्ति कर्मणोत्यर्थः। हिंसन्ति परानाभिरिति वा। धारयतेर्वा औणादिके क्विपि वाहुलकात् आकारस्य उकारः। अनड्वान् हि धुर्यं सुवर्णादि धारयति। 'दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ०सं०८,४,१०,२"—इति निगमः॥

(१९) शाखाः §। 'शाखृ व्याप्तौ (भ्वा०प०)'; अस्मात् खप्रत्यये विहिते 'शखोतडित्,—इति यौगोजदेवेन ख-प्रत्यये शाख-शब्दो व्युत्पादितः। व्याप्ता हि सर्वम्। ख शब्दाधिकरण उपपदे शेतेः 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इति अच्-प्रत्ययः। अङ्गुली हि हस्ताग्रभागवात् खे आकाशे शेरते व्यातिष्ठन्ते, आकाशस्थावकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम्। खशयाः सत्यः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घे खशा इति भवति, सतोऽक्षरद्वयस्य च विनिमये, टाप्; शाखा। शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३,१,१३४ उपधादीर्घः, ककारस्य खकारः।

*, †, ‡—निघ० २, ८। §निघ० १, ५ ६, २३।

शक्नुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्त्तुं वा। यद्वा; 'शाखृ व्याप्तौ (भू०प०)', पचाद्यच् (३,१,१३४)। शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि। यद्वा; 'शीङ् स्वप्ने (अदा०आ०); अस्मात् 'हस्तावयवाख'— इति ख-प्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति। शेरतेऽवतिष्ठन्ते आसु मख दयः इति शाखाः। 'शयते रिच वा'—इति श्रीभोजदेवः; ख-प्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पितत्वात् पक्षे शाखाभिख्या ——— शाखास्यामोयत्वाद्वा शाखा इत्यन्ते तथाचामरसिंह' —'अङ्गुल्य' करशाखाः स्युः (२,६,८२)'—इति। 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ०सं०८,७,२५,७)"—इति निगम ॥

(२०) अभीशव.७०। व्याख्याता रश्मिनामसु (२ पृ०)। अश्नुवते कर्माणि, अभीशते वा कर्माणि कर्त्तुम्। "दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यः (ऋ०सं०८,४,३०,२)" इति निगम ॥

(२१) दीधितयः † । व्याख्याता रश्मिनामसु (३८पृ०)। अङ्गुरीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते। दीव्यन्ति क्रीडन्त्याभिरिति वा दधातेर्व्युत्पन्नो दीधिति शब्दः। "अग्नि नरो दीधितिभिररण्योः (ऋ०सं०५,१,२३,१)"—इति निगम ॥

(२२) गभस्तय. ‡। व्याख्याता रश्मिनामसु (३७पृ०)। गृह्णन्ति पदार्थानाभिः पुरुषा इति गभस्तयः। "दीप्यते मघो रंशयु गभस्तिभि (?)"—इति निगम ॥

"सुहस्त्याः"—इति केचित्।

---

* पु० १, ५। पृ० २० प० १६। † पु० १, ३। पृ० ३८ प० ४।

‡ पु० १, ५। पृ० ३८ पु० १६।

एतस्य स्थाने "सखुतः"—इति च केचित् पठन्ति। तच्च व्याख्याता नदीनामसु (१४४पृ०)। संसरन्ति सच गच्छन्ति कर्माणि प्रति सक्ता वा। स्पष्ट-निगमदर्शन विमर्शयः॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि॥ ५॥

वश्मि(१)। उश्मसि(२)। वेति(३)। वेनति(४)। वेसति(५)। वाञ्छति(६)। वष्टि(७)। वनोति(८)। जुषते(९)। हर्यति(१०)। आचके(११)। उशिक्(१२)। मन्यते(१३)। छन्त्सत्(१४)। चाकनत्(१५)। चकमानः(१६)। कनति(१७)। कानिषत्(१८)। इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः *॥ ६॥

'कान्तिकर्माणः (निरु० २,६)'—इच्छार्था धातवः—

(१) वश्मि †। 'वश कान्तौ' अदादिः परस्मैपदी। लड्-उत्तमैक-वचनम्। "तदहं वश्मि पवमान सोम (ऋ०सं०७,४,६,४)"—इति निगमः॥

(२) इतोऽनन्तरम् "वष्टीति"—इत्यधिकं ग C D F ङ पुस्तकेषु।

(५) "विमति" ख। "वेशति" च। टीकाकृतापि पाठान्तरतया स्वीकृतम्।

(७) 'वेष्टि' ङ।

(१०) इतोऽनन्तरम् "ईर्यति"—इत्यधिकम् ख पुस्तके।

(११) "चचके" ख ग, C. D. F. पुस्तकेषु नास्त्येवेदम् पदम्।

(१३) "मंन्यते" ङ। (१७) "कनन्" C. D. F ङ पुस्तकेषु।

* "इति कान्तिकर्माण." ग।

† निरु० १९, २।

(२) उश्मसि *। वशेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचने मसि। "असार्वधातुकमपित् (१,२,४)" — इति ङिद्भावात् "ग्रहिज्या (६,१,१६)" — इत्यादिना सम्प्रसारणम्, "इदन्तो मसि (७,१,४६)" — इति इकारः। "ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै (ऋ०सं०२ २,२४,६)" — इति निगमः॥

(३) वेति †। "वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु" अदादिः परस्मैपदी। "वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्रा (ऋ०सं०१,५,२४,४)" — इति निगमः॥

(४) वेनति ‡। नैरुक्तो धातुः। "पुराणाँ अनु वेनति (ऋ० सं०८,७,२१,१)" — "मस्यामा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४,४,१६,२)" — इति निगमौ॥

(५) वेसति। अयमपि नैरुक्तो धातुः। 'वेशति' — इति पाठान्तरम्। निगमदर्शनाभिर्णयः॥

(६) वाञ्छति। 'वाछि इच्छायां' भौवादिकः (प०)। 'विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु (ऋ०सं०८,८,२१,१)" — इति निगमः॥

(७) वष्टि §। वशेः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "समर्यो मा भजति यस्त वष्टि (ऋ० सं० १,१,१,१)" — इति निगमः॥

---

* निरु० १, १८ २, ७ ३, ५, १८, ६ ११ ६, २८ १२, ५ ,— ४३।

† निरु० १, ७ ४,६ ,—८ ,—१४, ४, १ ,—१८, ८, ४२ ,—४१ १०, १. ११, ४६।

‡ प० १७ २, १३ ,—१५ ;—१० ५, ४ १०, २८ ११, २८। निरु० १, ७ १०, २८।

§ प० धनेन १।

(८) वनोति। 'वनु याचने' तनादिः (प०). अनेकार्थत्वाद्धातू-नामत्र कान्त्यर्थः। एवमन्यत्रापि। "स्याहं यद्रेक्ण परमं वनोमि नत् (ऋ०सं० १,२,२४ ४)" – इति निगमः॥

(९) जुषते *। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अत्र कान्तिकर्मा। "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् (ऋ०सं० १, ५ २५,५)"-इति निगमः। 'जुषते हर्यति इति पाठात् जोषः कामः'— इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१०) हर्यते †। 'हर्य गतिकान्त्योः' भ्वादिः परस्मैपदी। "ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः (ऋ०सं० ३,८,११,१)"— इति निगमः॥

(११) चायके। 'चक तृप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी; लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। "मनाम्योज चा चके (ऋ०सं० ३,४,९,५,)"— इत्यत्र 'कर्मणि लिटि उत्तमे इटि मलोपश्छान्दसः'— इति भानुदत्तः। "यस्मै मनस्वराचके (ऋ०सं० १,२,१९,४ "— इति निगमः। "लोपस्त आत्मनेपदेषु (७ १,४१)' । यथादृष्ट पाठः॥

(१२) उशिक् ‡। वष्टेः 'वशः कित् (उ० २ ६८)'-इति इक् प्रत्ययः, कित्त्वात् सम्प्रसारणम्। "उशिक् पावको अरतिः सुमेधाः (ऋ०सं० ७,८,२,९,१)"- इति निगमः॥

---

* निरु० ६. १६. १२. ४२।

† प० १४। निरु० ३. १०. ७, १०. ११, ११।

‡ प० ३. १३। निरु० ६, १०।

(१३) मन्यते * । 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी । "आवयिद्य मन्यमानस्तुरयित् (ऋ०सं ५,४,८,२)"—"यदि मन्यतेऽपसुस्मि योदनैः (?)" —इति च निगमौ ॥

(१४) छन्त्सत् † । 'छदि संवरणे' चुरादिः । पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)' । "तया छन्दुर्भवति च्चयेतः (ऋ०सं० १,४,१९,४)'—इत्यत्र 'मत्यैः छन्त्सत् चाकनत्' इति आम्नि-कामेसु पाठात्, 'तदिमे छन्त्सद् वपुषः (ऋ०सं० ७,७,२९,३)'— इति प्रयोगदर्शनाच्च छदिः कान्त्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । "दूरेवताय छन्त्सत् (ऋ०सं० २,१,२१,६)"—इति, "अच्छान्त्सुः पञ्चक्षयः (ऋ०सं० ८,६,२६,६)"—इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत् ‡ । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०); यङ्-लुगन्तः । 'गुणतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)' । "ब्रह्मद्विष्टस्य चाकनत् (ऋ०सं० ६,२,३८,१)" —"ये भिः प्रचित चाकनत् (?)"—इति च निगमौ ॥

(१६) चकमानः । 'चकु तृप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी । 'ताच्छी-ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२९)' । "चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् (ऋ०सं० ४,२,७,१)"—इति निगमः ।

---

* प० ३, १४,—१९ । निरु० ३,१ १,८ ४, १२ ६, २१ ८, १२ ९, ३१. ११, १०. ११, ४२ ।

† प० ३, १४ । निरु० ९, ८ ।

‡ प० ३, ११ ४, १,—२ । निरु० ३, १४,—११. ५, १४ ।

(१७) कनति * । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०)' भ्वादिः परस्मैपदी । "मानस् कनति सुदत्तम् (·?)"—'इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ०सं० ६,४,२८,४)"—इति च निगमौ ।

(१८) कानिषत् † । कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिब्बहुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत् । "अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः (ऋ०सं० २,१,२१,५)"—इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः ॥ ६ ॥

अन्धः(१) । वाजः(२) । पयः(३) । प्रयः(४) । पृक्षः(५) । पितुः(६) । वयः(७) । सिनम्(८) । अवः(९) । क्षु(१०) । धासिः(११) । इरा(१२) । इळा(१३) । इषम्(१४) । ऊर्क्(१५) । रसः(१६) । स्वधा(१७) । अर्कः(१८) । क्षद्म(१९) । नेमः(२०) । ससम्(२१) । नमः(२२) । आयुः(२३) । सूनृता(२४) । ब्रह्म(२५) । वर्चः(२६) । कीलालम्(२७) । यशः(२८) । इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि‡ ॥७॥

---

*, † पुरस्तात् पत्रे १५ । पृ० १०९ पं०१२ ।

(२) एतोऽनन्तर "पाजः"—इत्यधिकम् ग C D F पुस्तकेषु ।

(४) "प्रय" — इत्येतत्पाठस्तु ग पुस्तकातिरिक्तेषु, देवराजेन तु "प्रयः"— इत्येवमस्य विकल्पः स्वीकृतः ।

(७) "वयः" नास्त्येतत् ख- ङ- च पुस्तकेषु । तेषु पुनरस्यैव स्थाने "सुतः"—इति दृश्यते, टीकाकारा अपि केचिदित्यायुस्य ऽन्नमतान्तरतोऽमा । ग. C. D F पुस्तकेषु तु "सुतम्" इति । एतोऽनन्तर "सुतः"—इत्यधिकम् च पुस्तके । (९) "श्रोमम्" ग, घ ।

(११) "क्षुमत्" ग, ङ- "क्षुत्" C. D. F,-च । (१८) नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

(१९) "क्षद्म" घ । (२८) नास्त्येतत् पदं ग, C. D. F पुस्तकेषु । ‡ 'प्रत्यक्ष' ग ।

(१) अन्धः * । 'अन्धइत्यन्ननाम । आध्यानीयं भवति (निरु० ५,१)'—इति भाष्यम् । 'आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेषामन्नं प्रीतेः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नुडागमश्च धातोः । यद्वा; 'अद भक्षणे (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुट् धश्च (उ० ४,२००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमत्ति । तथाच श्रुतिः—'अद्यतेऽत्ति च भूतानि (तै०उ० २,२)'—इति । 'अनित्यनेनान्धः'—इति क्षीरस्वामी । अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः । अनित्ययं हि प्राणनम् । "आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ०सं० २,६,१२,१)"—"इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः (ऋ०सं० १,१,१७,१)"—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः † । 'वज गतौ (भ्वा०प०)' । 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ् । 'अजिव्रज्योश्च (७,३,६०)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः । तथाच तत्र न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वजेरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः'—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः । गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि भुक्तेन स्वर्गं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्त्वशुद्धिं भोक्ता । यदाहुः—'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति' । यद्वा; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । 'दश धर्मान् विजानन्ति धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः'

---

* प० ४,२ । निरु० ५ १.६, २६. ११, ८ ।

† प० १७ । निरु० १०, २२ ११, १६,—१६ ।

—इति श्रीमहाभारतम्। सर्वान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेर्वेव मर्यो बोद्धव्यः। "सुतानां वाजिनीवसू (ऋ०सं० १,१,३,५)"— अन्यत्र "वज्रं हवनश्चदं रथम् (ऋ०सं० १,४,१२,१)"— इति च निगमौ ॥

(३) पयः *। व्याख्यातं रात्रिनामसु पयइत्यत्र (निरु० २,५)। यद्वा ; 'पय पय गतौ (भू०आ०)'—इत्यस्मादसुन्। पीयते ह्यत्रं। तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोष्य-लेह्य-चर्व्यभेदेन। वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन। जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै०उ०२,२)' - इति श्रुतिः। "पयस्वानग्न आगहि (ऋ०सं० १,२,१२,३)"—"यदो सुतस्य पयसा पिपानः (ऋ०सं० १,५,२७,३)"—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः †। व्याख्यातमुदकनामसु (११७पृ०)। "उपप्रयोभिरागतम् (ऋ०सं० १,१,३,४)"—"तुराय प्रयोन हमि स्तोमं माहिनाय (ऋ०सं० १,४,१७,१)"—"प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा (ऋ०सं० ८,६,२१,३)"—इति च निगमाः ॥

(४) यवः। 'यु यवणे (भू०प०)'। कर्मण्यसुन्। यूयते ह्यत्रं वर्ध्यमानं यवो ययः। तद्धर्मात्साच्छ्रयं वा। "सत्यमित्र यवसमाः (?)"—"मर्त दधामि यवसे दिवे दिवे (ऋ०सं० १,२,१३,२)"—प्रभियव कन्यसः (ऋ०सं० ४,७,८,३)"—इति च निगमाः। "उप प्रयोभिरागतम् (ऋ०सं० १,१,३,४)"-इत्यादिषु निरुक्त-टीकायां स्कन्दस्वामिना प्रयइत्यन्ननामेत्युच्यते। तथाच 'अचिति यवः (ऋ०सं० १,३,२०,४)'—इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये,

* ए० ११. ९,७। निरु० २,५।

† प० १० । निरु० ६,२८. ९, १०. १०, १ ११,९।

'अव इ.यवन म'—इति स्पष्ट मुच्यते। निरुक्त-टीकायामुभयथा (निरु० १०,१)। अतः 'अय.'–'अव:'-शब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम्। तत्रैकतमश्च पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृक्षः *। 'पृची सम्पर्के (रु०प०)'। श्रौणादिके क्सिपि धातोः कुगागमः। सम्पृक्तं हि तज्जन्नार्थिभिः। पृक्षतिर्दानार्थ इति वा (अदा० आ०)। "वायो तव प्र पृञ्चती (ऋ०सं० १,१,२,२)"–इत्यादौ माधवेनोक्तम्। तत्र क्विपि बाहुलकात्-लोपः। दीयते ह्यन्नमर्थिभ्यः। "त्रिः पृक्षो अश्वि अश्वेव पिन्वतम् (ऋ०सं० १,३,४,४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृक्षा अन्नानामेतत् पठन्ति। "पृक्षो भवन्त वाम् (ऋ०सं० ४,४,१२,३)"—इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्'-इति। "अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ०सं० १,५,१६,२)"—"पृक्षो वहतमश्विना (ऋ०सं १,४,२,६)"—इति च निगमौ। "त्वं अग्नो मारुतं पृक्ष ईशिषे (ऋ०सं २,५,१८,१)"—इत्यादौ तु पक्षेरकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितु †। 'पा रक्षणे (अदा०प०)'। 'कमिमनिजनिभाया-मायाहिभ्यश्च (उ० १,७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः। रक्षितश्च ह्यन्नम्। प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च। "पितुं नु स्तोषम् (ऋ०सं २,५,६,१)"—"अमन्दिन्ने पितुमद्-वचता वचः (ऋ०सं १,७,१२,१)"—इति निगमौ ॥

(७) वयः ‡। 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु (अदा०प०)'।

---

* परस्मात् १७। † निघ० ५, ४। निरु० ८, २४।
‡ निरु० ६, ४।

यसुन्। गत्यादिसर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकभेदेन। 'वय गतौ (भू०आ०)'-इत्यस्मादसुन् वा। "इह्वदक्षो वय इन्द्रो दधाति (ऋ०सं० २,१,१०,२)"—"परि घंसमोमना वां वयोगात (ऋ०सं० ५,५,११,४)"—इति च निगमौ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः"* -इति पठन्ति। तत्र 'षुञ् प्राणिप्रसवे (अदा०आ०)'। 'तातनातलातसुत'-इत्यादिना क्त-प्रत्ययः, गुणो क्रत्वञ्च निपात्यते। सूयते हव्या। "आदित्याज्जायते वृष्टि र्वृष्टे-रन्नं ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः ३,७६)। यद्वा; 'षु मु गतौ (भू०प०)'-इत्येतद्-विषयं निपातनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) सिनम्† । 'षिञ् बन्धने (स्वा०क्र्या०उ०)'। 'इण्सिञ्-दीङ्‌ष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'। 'सिनाति भूतानि'-इति भाष्यम्। 'सिनाति बध्नाति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति'-इति, स्कन्द-स्वामी। सीयते धनेनेति वा। धनेन हि भृत्यादयो बध्यन्ते। "येन मासिनं स्वानं मरुद्. सखिभ्यः (ऋ०सं० १,४,८,१)"-इति निगमः॥

(९) अवः‡। 'अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (भू०प०)'। असुन्। धात्वर्थेषु योगः सर्वोऽङ्गीकर्त्तव्यः। "अवत् ब्रह्मण्यवसा-गमत (?)"—"अविर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ०सं० १,५,२५,४)"—इति निगमौ॥

(१०) क्षु। 'टु क्षु शब्दे (अदा०प०)'—'क्षि निवासगत्योः (तु०

* निरु० ३,१८;—२१। † प० ७, २। निरु० ३, २१।
‡ निरु० १०, ३१।

प०)'। 'क्षुनिषूभ्यां डिच्च (उ० १,२२)'—इति विधीयमानौ डित्-कु-प्रत्ययौ बाहुलकादाभ्यामपि भवति। क्षूयते शस्यते स्तोतृभिः स्तूयते देवतात्वादन्नम् मन्त्रादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन वा। "त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे (ऋ०सं० २,५,१८,५)"—"आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् (ऋ०सं० ६,५,२७,१)"—इति च निगमौ॥

(११) धासिः। 'प्रुषिशुषिकुषिभ्यः क्सिः (उ० ३,१५१)'—इति बाहुलकात् धाञोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति। धीयते ऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा। "विदत्स्वर्मा तनयाय धासिम् (ऋ०सं० १,५,१,३)"—अत्र 'धासिरन्ननाम, इह तु पयस आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१२) इरा। व्याख्यातं नदीनामसु (१४६ पृ० १८ प०)॥

(१३) इळा*। ईड्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे, स्वपित्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्राऽस्ति। "तस्मा इळां सुवीरा मा यजामहे (ऋ०सं० १,३,२०,४)"—इति निगमः॥

(१४) इषम्†। 'इषु इच्छायाम् (तु०प०)'। औणादिकः क्विप्। इष्यत इति। यद्वा; 'इषु गतौ (दि०प०)' क्विप्। वेदे प्राचुर्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम्। "इषं स्तोतृभ्य आभर (ऋ०सं० ३,८,२२,१)"—"अश्विना यज्वरीरिषः (ऋ०सं० १,१,५,१,)"—इति च निगमौ॥

(१५) ऊर्क्‡। 'ऊर्गित्यन्ननाम। ऊर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा (निरु० ३,८)'—इति भाष्यम्। 'ऊर्जयति' प्रवलति

---

* पुरस्तात् १, १ पृ०१३ प०६। † निरु० ६, २६ १०, २६ ११, १७, —२९।
‡ निरु० ३, ८ १०,—४२ ११, ८९।

प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। 'पक्कमिति वा' पक्क-शब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क-शब्दं व्यत्यय वकारस्योरि कृते ऊगा-गमे चोर्गिति भवति। 'सुपक्कमिति वा' अत्रे र-शब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे ऊ ोचक र योपरि कि ऊत्वे च कृते ऊर्गिति भवति। मुष्टिदं हि तद्भवति सृदत्वात्' इति स्कन्दस्वामिपन्थः। * * *। 'ऊर्ज्यते प्राण्यते जीव्यतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः। अत्र 'ऊर्ज बलप्राणनयोः (चु०प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप्। "यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरध्यै (ऋ०सं० १,५,५,२)"—इति निगमः॥

(१६) रसः*। व्याख्यातमुदकनामसु। "महे यत् पित्र ईं रसः दिवे कः (ऋ०सं० १,५,१५,५)" इति निगमः॥

(१७) स्वधा†। स्व-शब्दे उपपदे दधातेः (उ०उ०) 'गेहे कः (२,१,१४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। स्वेभ्यो दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा। "विश्वा हि माया अवसि स्वधा वः (ऋ०सं ४८,२४,१)"—"आदह स्वधामनु (ऋ०सं० १,१,११,४.)"—इति च निगमौ॥

(१८) अर्कः‡।

(१९) क्षम §। व्याख्यातमुदकनामसु (८५पृ०)। सुविवर्तना-द्दिवि स्वकार्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा

* पु० १,१२। पृ० ८० पं० ६। निरु० ११,२१।

† पुरस्तात् १,१२। पृ० १३१ पं० ६।

‡ पं० ५०,३,२। निरु० ३,७,६,२२। यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यातं न दृश्यते, परमदाक्षिणात्यमहापुरुषाणामन्वयस्य अर्कंगुणकेवलमन्यायाविरोधवदत्संदर्भिति।

§ पुरस्तात् १,१२।

१ २उ २ १ २ ३ १ २
हिंस्यतेऽनेनातिभुक्तेनेति वा 'अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि (सा०सं० आ० १,९)"—इति श्रुतिः । माधवपक्षे घदिरशनार्थः (सौ०), अस्यन्ते बुभुक्षितः । "स्वादु सद्मा यो वसतौ स्योनकृत् (?)"—इति निगमः ॥

(२०) नेमः* । 'णीञ् प्रापणे (भ्वा०उ०)' । 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १,१३७)' । नयति सुगतिं दातारं, नीयते देवयाचा अनेनेति वा ॥

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाहुलका-दभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्संज्ञाया अभावः । एवमेवास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणोक्तम् । यद्वा ; मनिनि रूपसिद्धिः । निगमदर्शनानिर्णयः ॥

(२१) ससम्† । 'षस स्वप्ने (अदा०प०)' । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (उ ४,११८) । स्वपत्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्याति-निद्रास्ति । "ससेन चिद्विमदायावहो वसु (ऋ०सं० १,४८,२)"—इति निगमः ॥

(२२) नमः । 'णमु प्रह्वत्वे (भ्वा०प०)' । असुन् । उपगतं ज्ञानमात्रेभ्यो भूतेभ्य पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्, नमयत्येन हेतुना तदस्य प्रयोजनम् च हेतुत्वेन विवक्षा । 'प्र वो महे महि नमो भरध्वम् (ऋ०सं० १,५,१,२)'—"एना वो अग्निं नमसा (ऋ०सं० ५,२,२१,१)"—इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः‡ । अन्नं प्राणमस्ति । "पाहि सदमिद् विश्वायुः (ऋ०सं० १,२,२२,३)"—इति निगमः ॥

---

* पु० ३,७६ । निरु० २,२० ।
† पु० ४,२ । निरु० ५,१ ।
‡ पु० २,२ ।

(२४) सूनृता* । व्याख्यातमुदकनामसु (५८ पृ०) । सुष्ठु नयन्ति सुप्रयुक्तान् अर्थान् वा तदर्थिभिः । यद्वा; शोभना नरः सुनरः 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः, सूनृषु तायते विस्तीर्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः । वा टाप् । "पुरुणीथे जरते सूनृतावान् (ऋ०सं० १,४,२१,७)"—"अश्विना सूनृतावती (ऋ०सं० १,२,४,१)"—इति च निगमौ ॥

(२५) ब्रह्म † । 'बृहि बृहि वृद्धौ (भ्वा०प०)' । 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० ४,१४१)'—इति मनिन् । परिवृद्धं भवति सर्वप्राणिभिः । सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपक्षीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृद्धं सर्वस्य जगतो भरणात्, यद्धन्तेऽनेन भूतानीति वा 'अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते (तै०उ० २,२)'—इति श्रुतिः । "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ०सं० १,१,५,५)" - इति च निगमः ॥

(२६) वर्चः । 'वर्च दीप्तौ (भ्वा०आ०)' । असुन् । दीप्तिकरं खाद्यं शरीरादेः । "तमा संसृज वर्चसा (ऋ०सं० १,२,१२,१)"—"सं माग्ने वर्चसा सृज (ऋ०सं १,२,१२,४)"—"अयुषा सह वर्चसा (ऋ०सं ८,१,२७,४)"—इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । 'कल गतौ (प०)'चौरादिकः, 'कील बन्धने (भ्वा०प०)', 'कील खण्डने (?)' । कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ मिलनादर्थः । कील खण्डने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः । अपि वा कीला जाठराग्नेर्ज्वाला, तां लाति 'कर्मण्यण् (३.२.१)' । "कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे (ऋ०सं० ८,४,२२,४)"—इति निगमः ॥

---

* पु० १, ८ । पृ० ५८ प० ४ ।

† प० १० । निरु० १, ८, १०, ११ ।

(२८) यशः* । व्याख्यातमुदकनामसु (१२३पृ०) । यशो यशे-र्दीप्त्यर्थात् । कीर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा मत्वर्थः । "यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा (ऋ०सं० ८,६,२,५)"—"सुविद्युन्न यशस्वता' (ऋ०सं० ३,१,१६,६)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

आवयति(१) । भर्वति(२) । बभस्ति(३) । वेति(४) । वेवेष्टि(५) । अविष्यन्(६) । वप्सति(७) । भसथः(८) । बब्धाम्(९) । ह्वरति(१०) । इति दशात्तिकर्माणः † ॥ ८ ॥

(१) आवयति ‡ । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा०प०) 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभावः । यद्वा ; 'वेञ् तन्तुसन्ताने (उ०)' भ्वादिः ; अनेकार्थत्वात् धातूनामत्तिकर्मत्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । "आ तु न. स वयति गव्यमश्व्यम् (ऋ०सं० ६,२,२,१०)"—इति निगमः ॥

(२) भर्वति § । 'भर्व हिंसायाम्' भ्वादिः परस्मैपदी । "प्रयुन्यन्नि रंसु यानि भर्वन (ऋ०सं० ४,५,८,२)"—"तेन सुभर्वं शतवत् सहस्रम् (ऋ०सं० ८,५,२०,५)"—इति निगमौ ॥

(३) बभस्ति ‖ । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी । "हरी इवान्धांसि बप्सता (ऋ०सं० १,२,२६,२)'—इति निगमः ॥

---

* पुरस्तात् १, १९ । पृ० १२२ प० ८ ।

(१०) "ह्वयति" ग. C D F. क । † "इत्यत्तिकर्माण" ग ।

‡ प० १४ । निरु० १, १४ १०, २०. ११,१८ ।

§ निरु० ८, २२ । ‖ निरु० ३, १९, १२ ८, २६ ।

(४) वेवेष्टि *। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु०उ०)'। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२,४,७५)'। "स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृण्वा परिवेविष्टि-(?)"—यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि (?)"—"मरुतः परिवेष्टारः (?)"—इति च निगमाः। 'प्रयोजकव्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति†। वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी। "वीतं पातं पयस उस्रियायाः (ऋ०सं० २,२ २२,४)"—इति च निगमः ॥

(६) अविष्यन् ‡। अवतेर्वर्तमाने व्यत्ययेन लृट्; लृटः शता। "दध्यविष्यन्नतसेषु तिष्ठति (ऋ०सं० १.४,२३,२)"—इति निगमः। अत्र च 'अविष्यन्नक्तिकामो भक्षयन्नित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तस्मादविष्यादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) बप्सति §। भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)'—इत्युपधालोपे रूपम्। "दद्भिर्वनानि बप्सति (ऋ०सं० ६,१,२८,१)"—इति निगमः ॥

(८) भसथ ‖। भसेर्लटि थसि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुर्न भवति। "न देवा भसथश्चन (ऋ०सं० ४,८,२५,४)"—इति निगमः ॥

(९) बब्धाम् ¶। भसेर्लोटि तसस्तामि श्लौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचनात्परत्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात्. 'घसिभसोर्हलि च (६.४,१००)'—इत्युपधालोपः। 'झलि च (८,२,२५)'—इत्यादिसूत्रेषु मिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप

* पृ० २, ६। पं० १०० प० १६।
† पृ० २, ६। पं० १०० प० ६। ‡ पृ० अत्रैव २। पं० २१९।
§, ‖, ¶, पूर्ववत् अत्रैव २। पं० २१९।

इति पचे 'झलोझलि (८,२,२६)' इति सलोप', भस्वजश्त्वे। बब्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं मृग्यम्। ० ० ०। "बब्धां ते हरीधाना (?)'—इति निगमः॥

(१०) ह्वरति। ह्वृ कौटिल्ये' भूवादिः परस्मैपदी। "अपामतिष्ठद्धरुणह्वरन्तमः (ऋ० सं० १,४,१८,५)"—"उपह्वरे यदुपरा अपिन्वत् (ऋ० सं० १,५,२,१)"—इति निगमौ॥

इति दशाभ्यस्तकर्माणि॥ ८॥

ओजः(१)। वाजः(क) पाजः(२)। शवः(३)। तरः(४)। तवः(५)। त्वक्षः(६)। शर्द्धः(७)। बाधः(८)। नृम्णम्(९)। तविषी(१०)। शुष्मम् (११)। शुष्णम्(१२)। शूषम्(१३)। दक्षः(१४)। वीळु(१५)। च्यौत्नम्(१६)। सहः(१७)। यहः(१८)। वधः(१९)। वर्गः(२०)। वृजनम्(२१)। वृक्(२२)। मज्मना(२३)। पौंस्यानि(२४)। धर्णसि(२५)। द्रविणम्(२६)। स्यन्द्रासः(२७)। शम्बरम्(२८)। इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि॥ ९॥

(१) ओज †। व्याख्यातमुदकनामसु (११९पृ०)। उब्जत्यनेन,

(५) "तव" ख।
(६) "त्वच" क C.D F, छ। (९) "नृम्णम्' इति छ।
(१५) "वीळु" ग.C D F। (१६) "यध"—इति छ।
(२१) "विट्" ग।
(२५) "धर्णसि" ङ च पुस्तकयोरन्यत्र, "धर्णसि"—इति छ।
* "इति चलस" ग। † पुस्तात् १, १२। पृ० ११९ पं० ८।

बलवत्सविधौ हि रुजतो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रून्। वर्त्ततेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्त्तते व्यायामादिना। इमावर्थान्तरावपि, हृदार्थेषु बोद्धव्यौ। 'उर्वधिकम्'—इति माधवः। हिंसन्तेऽनेन शत्रवो वा। 'उपेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः। असुनि गुणः। ओषति दहति शत्रून्। "ओजसो जातमुतमन्य एनम् (ऋ०सं० ८, २,४,२)"—"वसूनि जाते जनमान ओजसा (ऋ०सं० ६,७, २,२)"—इति निगमौ ॥

(२) वाजः *। व्याख्यातमन्ननामसु (२११पृ०)। गच्छन्त्यनेन शत्रून् प्रति जिगीषवः। गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन। इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'वाजोबलं, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति। 'परिवाजेषु भूषथः (ऋ०सं० १,१,१२,४)"—इति निगमः ॥

(३) पाजः †। 'पा रक्षणे (अदा०प०)'। 'पातेर्जुट् च'-इत्यसुन् बलेन हिंस्यते सर्वम्। 'कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३,४,२१,१)"—इति निगमः। 'समिद्धस्य रुशददर्शि पाजः (ऋ०सं० ३,८,१२,२)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषथः (ऋ०सं० १,१,१२,३)' इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ०सं० १,५,७,१,)'—इत्यत्र, 'अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ०सं० १,४,११,१)' – इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते। अतो वाज-

---

* पु० २, ७। पृ० २११ प० ११।

† पु०२, ७। पृ० २११ प० २१।

पांजस्योरुभयोरपि बलनामत्व स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिरधीयताम् ॥

(३) अव *। व्याख्यातमुदकनामसु (११८पृ०)। "मा शिम - अवासस्पते (ऋ०सं० १,१,२१,२)"—इति निगमः ॥

(४) तरः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू०प०)'; असुन्। तरत्यनेन आपदम्। "यावत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ०सं० १,३,३,२)"—इति निगमः ॥

(५) तवः। तवतिर्वृद्ध्यर्थः; असुन्। 'अपादमिन्द्र तवसा जघन्थ (ऋ०सं ३,२ २,३)'—'योगेयोगे तवस्तरम् (ऋ०सं० १,२,२८,२)"—इति च निगमौ ॥

(६) त्वक्षः। 'तक्ष तनूकरणे (भू०प०)'; असुन्। तनूक्रियन्तेऽनेन शत्रवः। "स प्र रिक्वो त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च (ऋ० सं० १,७, १०,५)"—इति निगमः ॥

(७) शर्धः। 'शर्धतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी; असुन्। मनुष्यादावनेन उत्साहितत्वात्। 'अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसम् (ऋ०सं० ४,३,१५,३)" – इति निगम ॥

(८) बाधः†। बाधृ विलोडने (भू०आ०); अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। बाध्यतेऽनेन शत्रवः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृम्णम्‡। 'नृम्णं * * * नॄन् नतम् (निरु० ११,९)'—

---

* पृ० ३, ११ पृ० ११८ प० १२।

† निरु० ८, १३ १०, ९।

‡ प० १०। निरु० १०, १० ११, ९।

इति भाष्यम् । नृन् मनुष्यान् प्रति नमति ; स्वार्थो वा नमिः,नमयति प्रह्वीकरोति'—इति स्कन्दस्वामी। 'इन्द्रे नृम्णं हि ते शवः (ऋ० सं० १,५ २९,३)'—इत्यत्र ऋक्भाष्ये—'यस्माद्बहुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्'—इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ नमन-शब्द य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम् । 'यन्नो नृम्णं च रोदसी सपर्यत (ऋ०सं० ८,१,९,१)" "मंहिष्ठवसु-विनृम्णम् (ऋ०सं० १,२,२७,१)"—इति च निगमौ ॥

(१०) तविषी* । तविः सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः । तवेष्टिषच् प्रत्ययः । टित्वात् ङीप् । कृणा रजांसि तविषीं दधानः (ऋ०सं० १,१,६,४)"—"युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (ऋ०सं० १,३,१८,२)"—इति निगमौ ॥

(११) शुष्मम्† । 'शुष शोषणे (दि०प०)' । 'इषिसिविसि-शुषिभ्यः किन् (उ० १,१४१)'—इति मन् प्रत्ययः। शुष्यत्यनेनारिः। 'शुषिः शोषणार्थः—इति माधवः। प्रियं हि बलम्। 'शुष्मिति बलनाम शोषयतीति सतः (निरु० २,२४)'—इति भाष्यम्। 'परस्परनायामिकमपि बलं विशेषयति उपशेरतोत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तत्र शोषयतेर्मनिन् 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः' —इति लुक् । "शुष्मा इन्द्रमवाता अह्रुतप्सवः (ऋ०सं० १,४, १२,४)"—"यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ०सं० २,६,७,१)" —इति निगमौ ॥

---

* निरु० ९,२२ ।

† निरु० २, २४, २, २१ १०, १० ।

(१२) शुष्णम् * ।

(१३) शूषम् † । 'शुष शोषणे (दि०प०)' । पूषशुषकलुषकाकुषशैलूषादयः'—इत्यादिग्रहणात् 'शुषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति'—इति दण्डनाथ-वृत्तिः । अयमव्ययस्थितोपश्च निपात्यते शुष्मवदर्थः । "इन्द्राय शूष मर्चति (ऋ० सं० १,१,१८,५)"—इन्द्रतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः (ऋ० सं० २,२,१२,२)"—इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः ‡ । 'दक्ष शैघ्र्ये च (भू०आ०)' चकाराद् वृद्धौ । 'दक्ष गतिहिंसनयोः (चु० उ० प०)' । 'दक्षतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी । बलम् । शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंस्यन्ते वाऽनेन शत्रवः, प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये । "मित्रं हुवे पूतदक्षम् (ऋ० सं० १,१,४,२)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दक्ष इति सकारान्तं बलनाम' । अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् । "जज्ञाना पूतदक्षसा (ऋ० सं १,२,८,४)"—इति निगमः ॥

(१५) वीळु । वीळयति संस्तम्भकर्मा । 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकादस्मादपि भवति । संस्तब्धो दृढो भवत्यनेन, संस्तभ्यन्तेऽनेन शत्रव इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) च्यौत्नम् । 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)' । * * * । च्यावयतिकर्मा वा । च्यवन्ति च्यावयन्ति शत्रूननेन राज्यात् ।

---

* निरु० ३, ११. ५, १६ ६, १८ ।

† ध० ३, ६ ।

‡ निरु० ११२, ३ १९, २६ ॥

"प्रचोदेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८,१,८,६)"—इति निगमः ॥

(१७) सहः *। 'षह मर्षणे (भ्वा० आ०), छन्दस्यभिभवार्थः। असुन्। सहत्यनेन शत्रून्। "ये सहांसि सहसा सहन्ते (ऋ०सं० ५,१,८,४)"—इति निगमः॥

(१८) यहः †। व्याख्यातमुदकनामसु (११८पृ०)। प्राप्यते आह्रियते वानेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) वधः ‡। 'हन हिंसागत्योः (भ्वा० प०)। 'हनश्च वधः (३,३,७६)'—इत्यप्। हन्यतेऽनेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) वर्गः। (२१) वृजनं §। (२२) वृक्। 'वृजी वर्जने (रु० प०)'। घञ्। 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २,७६)', 'क्विप् च (३,२,७६)'। वर्ज्यन्तेऽनेन शत्रवः। "अरंयन्ती वृजनं यद्दीयते (ऋ० सं० १,४,३,५)"—"प्राचीनं वृजनं दोहसे गिरा (ऋ० सं० ४,२,२१,१)"—इति च निगमौ॥ माधवस्तु—'मध्यादःसत्सु वृजन वर्तते बलयुद्धयोः। "वृजनेन वृजिनान्त्संपिपेष (ऋ० सं० ३,२,१६,१)"—"त्वं शश्वा वृजने पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १,५,४,२)"—"अरंयन्ती वृजनं (ऋ० सं० १,४,३,५)' तु वर्तते उपद्रवे'—इति। तदान्वेषणीयौ निगमौ॥

(२३) मज्मना। 'टुमस्जो शुद्धौ (तु० प०)। औणादिको मनिन् (उ० ४,१४४)। 'झलां जश् झशि (८,४,५३)', जश्त्वम्.

---

* पु० १, १२। पृ० ११८ पं० ३।

† पु० १, १२। पृ० ११९ पं० १।

‡ पं० २०। § पं० ६, २१। निरु० ३, ८।

तृतीयैकवचनम् । मज्मयति' मज्मन् । "नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना (ऋ० सं० २,२,१२,४)"—"स इन्द्रहानि समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १,४,१८,५)"—"वि रोदसी मज्मना बाधते शव. (ऋ० सं० १,४,१०,५)"— इति निगमा.। निगमेषु तृतीयैकवचनान्तस्य प्रायशोदर्शनात् तदन्तः पठितः ।

(२४) पौंस्यानि ॥ । 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) चुरादिः । 'मद्गुरादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः । "पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४,७,८,३)" —"यस्मिन् विश्वानि पौंस्या (ऋ० सं० १,१,१०,४)"—"मह-न्महच्च पौंस्यम् (ऋ० सं० १,५,३०,५)"— इति निगमा ॥

(२५) धर्णसि । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)' । "सानसिवर्णसि-धर्णसि (उ० ४,१०४)"—इत्यसि-प्रत्ययोनुसागमोऽपि निपा-त्यते गुण.। भ्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीय ॥

(२६) द्रविणम् † । द्रु गतौ (भू० प०)' । द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २,५२)' । "सनो ददातु द्रविणम् (?)"—इति निगम.॥

(२७) स्यन्द्रास । 'स्यदि किञ्चिच्चलने (भू० आ०)' । 'ऋज्र-रन्धसिलिम्पे भ्रपुंड्रगीब्रधीब्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः'- इति रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् असेरसुक् (७,१,५०) । स्यन्दतेऽनेन मज्मन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

---

* प० १७।

† प० १०। निरु० ८,११

(२८) शम्बरम् *। व्याख्यातमुदकनामसु (१३२पृ०)। संभ्रियतेऽनेन शत्रुः, संहणोति वा तत्वत चापदम्। शमनमुपद्रवाणा मुत्कृष्टं च युद्धादौ, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा। बलाधिदैवताऽपीन्द्रः। 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७,१०)'— इति भाष्यम् निगमोऽन्वेषणीयः॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥

मघम्[1]। रेक्णः[2]। रिक्थम्[3]। वेदः[4]। वरिवः[5]। श्वात्रम्[6]। रत्नम्[7]। रयिः[8]। क्षत्रम्[9]। भगः[10]। मीळ्हुम्[11]। गयः[12]। द्युम्नम्[13]। इन्द्रियम्[14]। वसु[15]। रायः[16]। राधः[17]। भोजनम्[18]। तना[19]। नृम्णम्[20]। बन्धुः[21]। मेधा[22]। यशः[23]। ब्रह्म[24]। द्रविणम्[25]। श्रवः[26]। वृत्रम्[27]। ऋतम्[28]। इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि †॥ १० ॥

---

* पु० १, १० । भ० ११९ पं० १६ ।

(११) "मीळ्हम्" क।

(१२) "गयः। युक्षम्। द्युम्नम्"—इति, "तना। बन्धु"—इति च म. C. D F, क।

(२६) इतोऽनन्तरं "श्रवः"—इत्यधिकं म, क।

(२८) "ऋतम्"—इति म. iid। "वित्तम्"—इति च टीकाकृता दृष्टमत्र केषुचित्, पर न तत्प्रकृतम्।

† "इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि" च०। "इति धनस्य" म०।

(१) मघम् * । मंहतिर्दानकर्मा (प० ३,२०,१०) । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८ वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात् क-प्रत्यये पृषोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारश्च । दीयतेऽर्थिभ्यः । "तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् (ऋ०सं० ७,२,२२,५)" —"यदिन्द्र दक्षिणा मघोनी (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति निगमौ ॥

(२) रेक्णः † । 'रिचिर् विरेचने (रु० उ०)' । 'रिचे र्धने चित् (उ० ४,१८४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, चित्वात् 'चजोः कुघिण्यतोः (७,३,५२)'—इति कुत्वम् । 'रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः (निरु० ३,२)'—इति भाष्यम् । रिच्यते अवतिष्ठते प्रयतः म्रियमाणस्य धनं धनिना सह न म्रियत इत्यर्थः । 'रेक्णोधनं रिचेः प्रेरणार्थस्'—इति माधवः । प्रेर्यतेऽनेन हस्तेन भृत्यादिः कर्मसु । "आर्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १,२,१४,४)" "परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः (ऋ०सं० ५,२,६,२)"—इति च निगमौ ॥

(३) रिक्थम् ‡ । रिचेः (रु०उ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उ० २,६)'—इति थक् । पूर्ववदर्थः । "न जामये तान्वोरिक्थमारैक् (ऋ० सं० ३,२,५,२)"—इति निगमः ॥

(४) वेदः । 'विद्लृ लाभे (अदा०प०)' । असुन् । विदन्त्येतत्,

---

* निरु० १, ७ ३ १० ३, १६ ।

† निरु० ३, २ ।   ‡ निरु० ३ ८ ।

लभ्यते वाऽनेन धर्मादिः। "होतारं विश्ववेदसम् (ऋ० सं० १,१,२२,१)"—इति निगमः॥

(५) वरिवः। 'वृञ् वरणे (स्वा०उ०)', अस्माद् यङ्लुगन्तात् असुनि बाहुलकादिलोपः। अयं व्रियते, वरिवसो हेतुत्वाद्वा वरिवः 'वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् (२,१३६)'—इति मनुः। "युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ (ऋ० सं० १,४,२५,५)"—"यद्वोराजन् पूर्वे कः (ऋ० सं० १,५,५,२)"—इति निगमौ॥

(६) श्वात्रम् *। आशुशब्द उपपदे 'अत सातत्यगमने (भ्वा०प०)'—इत्यस्मात् 'आदित्यविदश्वि'—इति त्रप्रत्ययः; पृषोदरादित्वेन आशुशब्दस्य व्युत्पत्तिः; यणादेश-सवर्णदीर्घौ। आशु अतति आशु गच्छति, चञ्चलं हि धनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) रत्नम् †। 'रमु क्रीडायाम् (भ्वा०आ०)', 'रमेस्त च (उ० ३,१४)'—इति न-प्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः। रमणीयं हि तत्। 'रमन्तेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी। 'वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः'—इति श्रुतिः। "आ रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् (ऋ० सं० ४,६,८,५)"—"होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १,१,१,१)"—इति निगमौ॥

(८) रयिः ‡। व्याख्यातमुदकनामसु (१२८पृ०)। गम्यते प्राप्यते पुरुषेण गच्छत्यनेन वृत्तिं भोगसाधनत्वाद्, यद्वा वाऽऽदत्ते,

---

* प० ३, १०. ३, २। निरु० ५, ३।   † निरु० ७, २३।
‡ उ० ६, १२। पृ० १२८ प० ३।

दीयते ऽर्थिभ्य इति वा। 'अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १, १, १, ३)"—इति निगमः॥

(८) मघम् *। व्याख्यातमुदकनामसु (१२० पृ०)। पूर्वजन्मसुकृतवशेन महति स्थिरं भवति, दत्ताने उपभोगसाधनत्वात्, छिनत्ति दारिद्र्यम्। गतावपि शब्दवदर्थः। अघात् पापात् त्रायते। मघशब्दात् त्रायतेश्च पृषोदरादित्वात् मघम्। धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १,२,१,१)"— "सुमखासो रिशादसः (ऋ० सं० १,१,२६,५)"—इति च निगमौ॥

(१०) भगः †। 'भज सेवायाम् (भू०उ०)'। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)', 'चजोः कु घिण्ण्यतोः (७,३,५२)'। भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः। यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान्। भगशब्दः पुंलिङ्गोऽधनवचनः। "मित्रास्तोअश्व्यो मातिधग्भगो नः (ऋ० सं० २,६,६,६)"—'यक्षित—ख्योभग (?)"—इति निगमौ॥

(११) मीळ्हुम् ‡। 'मिह सेचने (भू०प०)'। * * *। ढत्व-धत्व-ष्टुत्व-ढलोप दीर्घाः, ऋहकार आगमश्च। सिच्यतेऽर्थिभ्योदातृभिः। 'सहस्रमीळ्हुष्टमशिवानमा ?' इत्यत्र भट्टभास्करमिश्रभाष्येऽपि 'मीळ्हु' इति धननाम—इति दृश्यते। ततो निष्कृष्टं उकारान्तनिगमदर्शनाभावात् मकारान्तनिगमदर्शनात्

---

* पु० १, ११। पृ० १२० पं० ८।

† प० ५, ६। निद० १, ० २ १० ६ ११ ८, ११ १२ ११।

‡ प० १०।

उकारान्तादकारान्तयोरपि खोकारोऽस्माकम् । 'रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५,४,७,२)" — "तौ वा रुद्रस्य मीळ्हुषः (ऋ० सं० ५,४,२८,५)" इत्यादौ निर्वाहकत्वात् "मीळ्हुषम्" — इति पठितव्यमिति केचिदाहुः । अन्ये तु "मीळ्हः" इति सकारान्तमपि * * * । तेषां मीळ्हांसमिति निर्वाहः । उभयेषामपि "सहस्र मीळ्हे (ऋ०सं० १,७,२४,५)'—इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः । बहुभ्यस्तु निर्णयः ॥

(१२) गय *। व्याख्यातमपत्यनामसु (१८१पृ०) । इदापि तदर्थः । गीयते स्तूयते श्लोकभिः । "अपचहाशुपेगयम् (ऋ० सं० १,५,२९,२)—इति निगमः ॥

(१३) द्युम्नम् †। 'द्युम्नसुम्नमिम्न'—इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ (भू०आ०)'—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते । तेन महान् । दीप्यते द्युम्नम् । 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'—इति क्षीरस्वामी । अत्र धातोर्मगागमो निपात्यते । "द्युम्नं सहस्रसातमम् (ऋ० सं० १,१,१८,२)"—"द्युम्ना वाजेभिरागतम् (?)" —इति च निगमौ ॥

(१४) इन्द्रियम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५.२.९३)'—इति घ-प्रत्ययान्तमन्तोदात्तं निपात्यते । इन्द्रः—'इदि परमैश्वर्ये (भू०प०)', परमैश्वर्ययुक्त उच्यते । इन्द्रस्य लिङ्गम् । अनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यज्यते । अत्र

* पृ० ५ । पृ० १८१ प० ३ ।

† प० ५, २ । निघ० ३, ९ ।

षडी, समर्थात्; लिङ्गार्थे घञ्। यद्वा; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम्। यद्वा; इन्द्र आत्मा तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम्। इन्द्रजुष्टं वा; आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः। इन्द्रदत्तं वा, इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा समुत्पादनम्। सृष्ट-जुष्ट-दत्तार्थेषु तृतीया समर्थात्। 'दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्‌ इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८,५,४)"—इति निगमः॥

(१५) वसुः * दानिनामसु "वस्वो"—इत्यत्र व्याख्यातम्। वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम्। * * *। "भद्रं भद्रं वसुनः पूर्व्यं० ति (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—इति निगमः॥

(१६) राय †। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'रातेर्डैः (उ० २, ६२)'। अम्। दीयते।ऽर्थिभ्यः; तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन पुण्येन। 'घनाघृणः कुविद दत्त रायं. (ऋ० सं० १, ३, १, १)" इति निगमः॥

(१७) राधः ‡। राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)'। असुन्। 'राध्नुवन्ति साध्नुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्'—इति स्कन्दस्वामी। राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा। राधिर्हिंसार्थोऽपि। हिनस्ति दारिद्र्यम्। 'राध इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १, १, १७, ५)'—'रान्तमो निदामा (ऋ० सं० ४, २, १०, १)" —इति निगमो॥

---

* पृ० १ ख० ३ पृ० ३८ प० ४।
† निघ० २, २ ७, ७।   ‡ निघ० ४, ४ ११, २१।

(१८) भोजनम् *। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु॰ प॰)', ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)' इति। यद्वा; अभिमतार्थं भवति भुज्यते तदर्थिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पाल्यतेऽनेन वा। "मघूयताम् भरा भोजनानि (ऋ॰ सं॰ ३, ८, १८, ५)" —"मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः (ऋ॰ सं॰ १, ७, १८, ३)'—इति निगमौ॥

(१९) तना। 'तनु विस्तारे (त॰ प॰)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम्। तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्याकारः। विश्वयन्ते तना गिरा (ऋ॰ सं॰ ६, ३, २५, १)"—"या वो मघू तनाय कम् (ऋ॰ सं॰ १, ३, १९, २)"—इति निगमौ॥

(२०) नृम्णम् †। व्याख्यातं बलनामसु (२२१ पृ॰)। नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वसु। 'हस्ते दधानो नृम्णा विश्वानि (ऋ॰ सं॰ १, ५, ११, २)"—इति निगमः॥

(२१) बन्धुः ‡। 'बन्ध बन्धने (क्र्या॰ प॰)'। "शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च'—इति उ-प्रत्ययः बध्नात्यनेन भृत्यादीन्। यद्वा; बन्धुरिव बन्धुः। "अबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः (ऋ॰ सं॰ १, ४, १६, ४)"—इति निगमः॥

---

* निघ॰ ३, ९।

† पु॰ ३। पृ॰ २२२ प॰ २०। ‡ निघ॰ ३, १।

(२२) मेधा *। 'मिधृ मेधृ सङ्गमे च (भ्वा० उ०)' चकारात् हिंसामेधयोश्च। 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः। घञ्। सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं महता, हिंस्यते वा महान् चौरादिभिः 'हन्मि वैवार्थकारणात्'—इति महाभारतम्। यद्वा; मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धार्यते। तत्र मति-शब्द उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)"—इति कः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) मतिशब्दस्य मे-भावः। मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः॥

(२३) यशः †। व्याख्यातमन्ननामसु (२१९ पृ०)। "उत त्या मे यशसाश्वेतनायै (ऋ० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः॥

(२४) ब्रह्म ‡। व्याख्यातमन्ननामसु (२१८ पृ०)। वर्द्धतेऽनेन धर्मादयः, बृंहकं वा भोगानाम्। "चकार्थं ब्रह्म पृतनासु सह्या (ऋ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः॥

(२५) द्रविणम् §। व्याख्यातं बलनामसु (२२० पृ०)। रयिवदर्थः। "तं मा यजन्तं द्रविणं समश्नवे (?)"—इति निगमः॥

(२६) अन्धः ‖। व्याख्यातमन्ननामसु (२१२ पृ०)। "अन्धो

* निरु० ३, १९।

† पु० १, १२। पृ० १११ पं० ८।

‡ पु० ७। पृ० २१८ पं० ७।

§ पु० ९। पृ० २२० पं० १७।   ‖ पु० ३। पृ० २१२ पं० १५।

पृथुग्रवौ हुवन (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—"हुवक्ष्णुवा असुरो-वर्हणात्कृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)"—इति निगमौ ॥

(२७) हवम् * । व्याख्यं तं मेघनामसु (७७ पृ०)। आच्छादयति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात्। गत्यर्थं रयिवदर्थः। हवी ब्रह्मवदर्थः। 'हवं पुरुकुत्साय रन्धीः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामिना 'हवं धननाम'—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु हवमानमपि "विसम्"—इति न पठनीयम् ॥

(२८) हतम्। 'हन् सम्भक्तौ (भ्वा० प०)'। 'द्युतिभ्यां दीर्घश्च वा (उ० ३, ८७)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्त-प्रत्ययः। सम्भज्यते सर्वैः। "हतधयः सङ्गुरिविश्वादिनः (ऋ० सं० २, ६, २७, १)"—इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या(१)। उस्रा(२)। उस्रिया(३)। अही(४)। मही(५)। अदितिः(६)। इळा(७)। जगती(८)। शक्करी(९)। इति नव गोनामानि † ॥ ११ ॥

(१) अघ्न्या ‡। 'अहन्तव्या भवतीत्यघ्नीति वा (निरु० ११, ४३)'—इति भाष्यम्। अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अघ-

* उ० १, १०। पृ० ७७ प० १८।
(३) उस्रिया-इति क। (६) 'अदितिः' ग, क।
† इति श्रयाम्। ‡ प० ४, ५। निरु० ११, ४३।

त्तया। अव शब्दे भवि वा उपपदे हसेः 'अन्नाद्यय (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते। 'नहि मे अस्त्यघ्ना (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)"—"यवि त्वं मध्रेः विषदानीं (ऋ० सं० २, २, २१, ५)"—इति निगमौ॥

(२) उस्रा *। व्याख्यातं रश्मिनामसु (१८ पृ०)। वसति चीरादि हविरस्याम्। 'उस्रियेति। गो-नामोत्तराविणोऽस्यां भोगा उवेति च'—इति (निरु० ४, १८) भाष्यम्। 'उस्रा-विणोऽस्या भोगास्ते अर्हं स्रवन्ति गच्छन्ति चीरदधिनवनीतधृतेषु'—इति स्कन्दस्वामी। "मयोभू वांतो अभिवातूस्राः (ऋ० सं० ८, ८, २७, १)"—"उस्र. पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० स० ४, ५, १४, ४)" इति च निगमौ॥

(३) उस्रिया †। उस्र-शब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घ। अर्थः पूर्ववत्। "अविद्र उस्रिया अनु (ऋ० सं० १, १, ११, ५)"—'समुस्रियाभि र्वावशन्त नरः (ऋ० सं० १, ५, १, २)"—इति च निगमौ॥

(४) अह्नी ‡। अहिशब्दो व्याख्यातो मेघनामसु (७४पृ०) 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'-इति ङीप्। गम्यतेऽनया चीरादि हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्; अंहति गच्छति शृङ्गादिना मनुष्यान्, न हन्तव्या वा। निगमो ऽन्वेषणीय। "ईषेयासो अह्नो रू

* पुरस्तात् १० ३। उ० १८ प० १३।
† निरु० ४, १८।
‡ प० १, १०।

नवारवः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) मही *, (६) अदितिः †, (७) इळा ‡ । व्याख्यातानि पृथिवीनामसु (१३-१४-१५ पृ०)। तत्र द्यतेः क्तिनि, द्यति-स्यति (४, ७, ४०)'—इतीत्वे दितिः ; नञ्-समासः । इत्य-दिति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः । मह्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा । मह्यन्तेऽनया देवाः यज्ञ आदीनां हविषां तदायत्तत्वात् । "देवाश्च याभिर्यजते ददाति च (?)" —इति श्रुतिः । पुनः पुनः दुह्यमानापि न क्षीयते । न द्यति, अखण्डनीया वा । ईड्यते स्तूयते देवत्वात् दीप्यते वा चारुतया । गम्यते तदर्थिभिरिति वा । 'महीनां पयोसि (य० वा० सं० ४, ३)"—इति, "अदित एहि सरस्वत्येहि (य० वा० सं० ३८, २)"—इति, "समिद्धो समिळाभिरा (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)"—"इडे रन्ते हव्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४३)"—इति च निगमाः ॥

(८) जगती §। मनुष्यनामसु "जगतः"—इत्यत्र व्याख्या-तम् (१८१ पृ०)। अत्र । 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप् । गम्यते तदर्थिभिः । जगत्या छन्दसा आहार्यत्वाद् आहार्या-हरण्ययोरभेदेन वा जगती । "जगता हि पशवो जगती हि

* पु० १, १ । पृ० १३ पं० १६ ।
† पु० १, १ । पृ० १४ पं० १८ ।
‡ पु० १, ११ पृ० १५ पं० ८ ।
§ पु० १, । पृ० १८१ पं० ८ ।

तामनाहरत् (?)"—इति हि ब्राह्मणम् । "आगताः पशवः (ऐ० ब्रा० ४, १, ३)"—इति च । 'समोपधयोरसेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)"—इति निगमः * ॥

(९) शक्करी † । व्याख्यातं बाहुनामसु (१९८ पृ०) । शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन महान्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम् । शक्वरीशब्दसम्बन्धादभेदेन वा शक्वरी । "पशवो वै शक्वर्यः पशूनेवावरुन्धते (?)"—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते(१) । हेळते(२) । भामते(३) । हृणीयते(४) । व्रीणाति(५) । भ्रेषति(६) । दोधति(७) । वनुष्यति(८) । कम्पते(९) । भोजतः(१०) । इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ‡ ॥ १२ ॥

(१) रेळते । अयं नैरुक्तो धातुः । 'अरेळता मनसा देवान् गच्छत् (?)"—इति निगमः ॥

(२) हेळते । 'हेड़ अनादरे क्रोधे च' भ्वादिरात्मनेपदी । "अहेळमानोररिवां अजाश (ऋ० सं० २, २, २, ४)"—"अहेळमानो वरुणेह बोधि (ऋ० सं० १, २, १५. १)"—इति निगमौ ॥

---

* ऋ० सं० ३, २, ५७ ३ दृष्टव्योऽयं निगमः । † पृ० ३ । पृ० १९८ प० ६ ।
(४) "हृणीयते" पाठान्तरेषु सर्वत्र । ‡ "इति क्रोधाः" क ।

(३) भामते। 'भाम क्रोधे' भूवादिरात्मनेपदी। "देव अद्रोघ्ने भामिनेगोः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)"—"स्वयशूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ॥)"—इति निगमौ॥

(४) हृणीयते। 'हृणीङ् रोषे वैमनस्ये च' कण्ड्वादिः। "पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)"—"हृणीयमानो अप हि मदैये. (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)"—इति निगमौ॥

(५) श्रीणाति। 'श्री भये' क्र्यादिः परस्मैपदी। अनेकार्थत्वात् क्रुध्यतिकर्मा। एवमुत्तरत्रापि। "एनः क्षयत्समसर श्रीणन्ति (ऋ० सं० २. ७, १०, २)"—इति निगमः॥

(६) त्वेषति। 'त्वेषु चलने' भूवादिः स्वरितेत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) दोधति। नैरुक्तोधातुः। "इन्द्रो वृत्रस्य दोधत. (ऋ० सं० १, ५, २८, ५)"—इति निगमः॥

(८) वनुष्यति *। 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५, २)'—इयत्र स्कन्दस्वामी– वनोतेः कण्ड्वादिप्रक्षेपात् यक्-प्रत्ययः, तत्संयोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः'—इति। निगमोऽन्वेषणीयः †॥

(९) कम्पते। 'कपि चलने' भूवादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः।

---

* पं० ५, २। निरु० ५, २।

† "दीर्घप्रसद्मनि यो वनुष्यति (ऋ० सं० ५, ६, २. १)"

— इति निगम उपलभ्यते।

(१०) भोजते । 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी । 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः(१) । हरः(२) । घृणिः(३) । त्यजः(४) । भामः(५) । रोहः(६) । ह्वरः(७) । तपुषी(८) । जूर्णिः(९) । मन्युः(१०) । व्यथिः(११) । इत्येकादश क्रोधनामानि † ॥ १३ ॥

(१) हेळः । हेळतेः भावे घञ् । "देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः (ऋ० सं० १, ४, १२, ४)"—इति निगमः ॥

(२) हरः ‡ । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' घञ् । हरति सत्यासत्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्वयमम् ; दुर्णयोऽस्मरः मन्युः क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः § ॥

(३) घृणिः ‖ । व्यस्यनामस्य व्याख्यातम् (१६७पृ० ११पं०) । क्षरत्यनेन स्वेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा ; क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि

* ऋ० सं० १, ५, १८, १ द्रष्टव्य ।

(१) "घृणि" सर्वेष्व कादिलिपिषु ।

(६) एर्द —इति क ।　　　　(७) "ह्वर" C D F, क ।

† "इति क्रोधस्य" क ।

‡ पृ० १, १७ । पृ० २६७ पं० १० ।

§ का० सं० ८, ७, ६, ५ —ऋ० सं० ८, ८, ११, २—इमौ मन्त्री विचार्यौ ।

‖ पृ० १, ८ । पृ० ६२ पं० ७ ।

प्रसिद्धः । "आहृंणि संसंचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति निगमः । "मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इत्यत्र भाष्ये 'हृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते' —इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः । 'त्यज हानौ (भू० प०)' । असुन् । त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः । "क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्"—इति हि महाभारतम् । "महश्चिदसि त्यजसो वरूता (ऋ० सं० २,४,८,१)"—"किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थ (ऋ० सं० ८, १, १४, ७)"—इति निगमौ ॥

(५) भामः । भामतेर्भावे घञ् । यद्वा 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' । 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७)'—इति मन् । दीप्यते तेन तद्वान् । "देवजुष्टोष्यते भामिनि गीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)"—"स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८, १, १७, ४)"—इति निगमौ ॥

(६) एहः । 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' असुन् । 'नञि हन एह च (उ० ४, २१८)' इति नञुपपदे विधीयमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्-विनापि भवति । "अनेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(७) ह्वरः । 'ह्वृ कौटिल्ये (भू० प०)' पत्तिकर्मा च । असुन् । ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन अस्ति वा । * * * ॥

(८) तपुषी * । * * * ॥

(९) जूर्णिः †। 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा ‡'—इति भाष्यम् (निरु० ६, ४)। * * *। गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां वा, हिनस्ति परान् वा। निगमोऽन्वेषणीयः §॥

(१०) मन्युः ‖। 'मन ज्ञाने (तना० आ०)'। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३,२०)'—इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः। ज्ञायते ख्याप्यतेऽनेन। यद्वा; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच्। दीप्यतेऽनेन तद्वान्। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"मा हृणानस्य मन्यवे (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इति निगमौ॥

(११) व्यथिः। 'व्यथ भयचलनयोः (भ्वा० आ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११८)'—इति इन्। बिभेत्यस्मात् सज्जनः, चलति यानेन स्वधर्मात्। "पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—"भवे माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् (ऋ० सं० ३, ४, २२, ३)"—इति च निगमौ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि॥ १३॥

---

* निरु० ६, २ "तपुषि"।

† प० १९; ७, ६। निरु० ६, ४।

‡ मन्त्रिकापुस्तके तु 'जीर्यते वा'—इत्येतस्य स्थाने 'दूणोतेर्वा'—इति दृश्यते।

§ "त्विषा जूर्णिर्न वृषति (ऋ० सं० २, ६, १०, १)"—इत्यसौ निगम इति स्कन्द एव व्याख्येन।

‖ प० २, ७। निरु० १०, २९।

वर्त्तते(१) । चयते(२) । लोटते(३)। लोठते(४)। स्यन्दते(५)। कसति(६) । सर्पति(७) । स्यमति(८) । स्रवति(९) । स्रंसति(१०) । प्लवति(११) । स्रोतति(१२) । ध्वंसति(१३) । वेनति(१४)। मार्ष्टि(१५)। भुरण्यति(१६)। शवति(१७)। कालयति(१८) । पेलयति(१९) । कण्टति(२०) । पिस्यति(२१) । विस्यति(२२)। मिस्यति(२३)। प्रवते(२४) । प्लवते(२५) । च्यवते(२६) । कवते(२७) । गवते(२८) । नवते(२९) । क्षोदति(३०)। नक्षति(३१) । सक्षति(३२) । स्यक्षति(३३) । सचति(३४) । रघ्नति(३५) । तुरीयति(३६) । चतति(३७) । यतति(३८) । गाति(३९) । ह्वयति(४०) । सश्चति(४१)। स्सरति(४२)। रंह-

---

(५) "स्यन्दति" न C. D. F, क ।

(१०) "स्रंसते"—इति पाठश्च क ।

(११) "प्लवति" इह नास्ति, परस्तात् (२८) पाठभेदेन दृश्यते ग. C. D. F.

(१८) "कवते" न. C. D. F, क ।

(२२) इतोऽनन्तरमेव "स्वचति (४०)" न. C. D F ।

(२३) "मिस्यति" न C. D F, क ।

(२४) इतोऽनन्तरम् "चयति"—इत्यधिकम् न. C D. F, क ।

(२७) "चरति (४०)" स्थाने "सरति (४२)" न. C D. F ।

(३९) "गाति (१११)" स्थाने "पतति (११२)" न. C. D. F ।

(४०) "स्वचति" इति नात्र पुरस्तात् (२२), एतस्य स्थाने "चतति (१०)" न. D ।

(४२) गतमिदं पुरस्तात् (१०) न C. F ।

ति(४३)। यतंते(४४)। भ्रमंति(४५)। भ्रजंति(४६)। रजंति(४७)।
लजंति(४८)। चियंति(४९)। घमंति(५०)। मिनाति(५१)।
ऋणवंति(५२)। ऋणोति(५३)। खरंति(५४)। सिसंति(५५)।
विविष्टि(५६)। योषिष्टि(५७)। रिणाति(५८)। रीयते(५९)।
रेजंति(६०)। दृप्यति(६१)। दभ्नोति(६२)। युध्यति(६३)।
धन्वंति(६४)। भरुषति(६५)। भायंति(६६)। सीयते(६७)।

---

(४४) नास्त्येवैतत् ग. C. D. F।

(४६) इतोऽनन्तरमेव "भ्रमति (५०)" ग. C. D F।

(५०) गतमिदं पुरस्तात् (४६) ग. C. D F।

(५१) "मिनोति"—इत्यपि टीकाकारसम्मतम्। एतस्यैव स्थाने "चिनोति" —इति ग. C. D F. क। (५४) "खिसति" F, ख।

(५३), (५४) इह न क एव इमे ग. C. D F।

(५६) "वेविष्टि" ख च. C. D. F। "वेविष्टि" क, ख।

(५७) "योषिष्टि" क, ख।

(५८) "क्षणाति" D. F, ख। इतोऽनन्तरमिह "क्षयति" ग D. F "क्षयति" C. क इहैव "रयति (७८)"—इत्यपि ग. C. D. F।

(६०) "नेदति" ग C. D. F।

(६१) "दभ्यति" ग F, ख। इतोऽनन्तरं "नभ्यति"—इत्यधिकम्।

(६२) "दभ्नोति" ग C. D F, ख।

(६३) "युध्यते ग C. D F, ख।

(६५) "भरुष्यति" ख च टीकादिसम्मतमपि। "भर्वति" ग C. D. F, ख।

(६६) "भलर्षति" ग D. F। "भनवति" C, ख।

(६७) "सीयते' मातिरिक्तपुस्तकेषु।

तक्ति[६८]। दीयति[६९]। ईषति[७०]। फणति[७१]। हन्ति[७२]। अर्दति[७३]। मर्दति[७४]। स्रंसते[७५]। नसते[७६]। हर्यति[७७]। क्ष्मयति[७८]। ईर्त्ते[७९]। ईङ्खते[८०]। व्ययति[८१]। श्वात्रति[८२]। गन्ति[८३]। आगनीगन्ति[८४]। जङ्गन्ति[८५]। जिन्वति[८६]। जसति[८७]। गमति[८८]। भ्रति[८९]। भाति[९०]। भ्रयति[९१]। वहते[९२]। रथर्यति[९३]। जेहते[९४]। यशः-

(६८) "दीयते" ग. C. D. F, ह।   (७१) "क्वथति" C. D. F, ह।
(७२) "हसति" ग. C. D. F।   (७३) "सिसति" ग. C. D. F।
(७४) "मदति" ग. C. D. F।   (७५) "धावति" ग. C. D. F।
(७६) "हम्यति" ग. C. D. F। "हर्यति"—इति ह।
(७७) "ध्यति" ग. C. D. F।
(७८) नास्तिदं पुस्तकात् (६८) ग. C. D. F।
(८०) एतदपि नास्त्येव ग. C. D. F। "ईङ्खति"—इति ह।
(८३) "गनीगन्ति" ग. C. D. F। "आगनीगन्ति"—इत्यपि पुस्तकादर्शे (११२) ग. C. D. F।   (८५) "जङ्गन्ति"—इति ह।
(८६) "जसति" ग C. D. F। "जिन्वति"—इति ह।
(८७) "जमति" ग. C. D. F।
(८८) इतोऽनन्तरम् "मिमति (११)" ग. C. D. F।
(९१) "भुरति" ग. C. D. F। "भ्रयति"—इति ह। इतोऽनन्तरं "शश्वति" ग C. D. F।
(९३) "रथर्यति" ग C. D F, ह। इतोऽनन्तरम् "ईहते" ग. C. D. F।
(९४) "जेहति" ग C, ह। इतोऽनन्तरम्—"वर्दति"। "एति (१२०)"। "चूर्णति"। "चलति (१०१)"। "दलति (१०२)"।

कांति(९५)। चुम्यंति(९६)। म्साति(९७)। वांति(९८)। याति(९९)। द्रुषति(१००)। द्राति(१०१)। दूळति(१०२)। एजंति(१०३)। जमंति(१०४)। जवंति(१०५)। वञ्चंति(१०६)। अनिंति(१०७)। पवंते(१०८)। हन्ति(१०९)। सेधंति(११०)। अगंन्(१११)। अजंगन्(११२)। जिगांति(११३)। पतंति(११४)। द्रुन्वंति(११५)। द्रमंति(११६)। द्रवंति(११७)। वेति(११८)। हन्तात्(११९)। एति(१२०)। जगायात्(१२१)। अयथुः(१२२)। इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः * ॥ १४ ॥

---

(९५) "व कति" ग D, F। "कचति" C, ख।
(९६) "चिम्यति" ख घ, ङ।
(१००) "जायति" ग C D F, ङ।
(१०१) "पतयति" ग C. D. F, ङ।
(१०२), (१०३), (१०४) (१०५) (१०६), (१०७),—इमानीह न सन्ति ग, C. D. F।
(१०८) "प्रवति" D, ङ।
(१११) इतोऽनन्तरम्—"चायमीतनि (८४)"। "याति (९९)" ग C, D F।
(११३) गतमिदं पुरस्तात् पाठभेदेन (९९) ग C D F।
(११५) "वजति" ग C D F।
(११७) "द्रुवति" C D. F। इतोऽनन्तरम्—"द्रुमति (१०२)" ग C D F।
(११९) "इयन्तात्"—इति सर्वत्रैव, पर टीकायामप्राधान्येन स्वीकृतम्।
(१२०) गतमिदं पुरस्तात् (९७) ग C. D F।
(१२२) "अयुयु" ख ङ च। "अयुधु" ग. C. D F, ङ।
* "इति गतिकर्माणः" ग।

अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्धस्वामिना प्रतिपादितम्। अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम्। एष्वप्रदर्शितनिगमानां निगमा अन्वेषणीयाः। अनुक्तविकरणानां भ्वादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च॥

(१) वर्त्तते *। 'वृतु वर्त्तने (भ्वा०)' आत्मनेपदी॥

(२) अयते †। (३) लोटते। (४) लोठते॥

(५) स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भ्वा०)'। आत्मनेपदी। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)"—इति निगमः॥

(६) कसति। 'कस गतौ (अदा० प०)'।

(७) सर्पति‡। 'सृप्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। "नमो अस्तु सर्पेभ्यः (?)"—"अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचम् (ऋ० सं० ७, ३, २०, ४)"—इति निगमौ॥

(८) स्यमति।

(९) स्रवति। 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)'। "अर्वस्रवेदघशंसो ऽवतरम् (ऋ० सं० १, १, १७, १)"—इति निगमः॥

(१०) स्रंसते 'स्रंसु अवस्रंसने (भ्वा०)' आत्मनेपदी। "जातिमं जातमति स प्र स्रंसते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमः। 'समतिरश्चीनमर्थः'—इति वरदत्तः॥

---

* निघ० ६, ८; १०, ११।

† निघ० ४, २६, ७, ११; ८, ३; ६, १४; ६, ४४; ११, १८; १२, १, १९, २०।

‡ निघ० ६, १७।

(११) अवति *। 'अव रक्षणगत्यादौ (भू० प०)' "प्रावन् वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३,२,२,५)"—"तं घेदग्निर्वृधावति (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)"—इति निगमौ॥

(१२) श्चोतति †। 'श्चुतिर् क्षरणे (भू० प०)'। "श्चोतन्ति ते वसो स्तोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)"—इति निगमः॥

(१३) ध्वंसति ‡।

(१४) वेनति §। [illegible]धातुः। "मा प्र द्रेव हरिवो मा वि वेनः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)"—"नासत्या मा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—इति निगमौ॥

(१५) मार्ष्टि ‖। 'मृज शुद्धौ' अदादिः। "मृगो न भीमः (ऋ० सं० २, २, २४, २)"—"उरावन्तसरिंधे मर्जयन्त (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"—इति निगमौ॥

(१६) भुरण्यति ¶। 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ड्वादिः। "भुरण्यन्तं जनाँ अनु (ऋ० सं० १,४,८,१)"—"शुचिर्वा सोमो भुरणावजीगः (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति च निगमौ॥

---

* पु० ८। पृ० ११८ प० ६।

† निघ० २, ११।

‡ निघ० ३, ९।

§ पु० ६। पृ० १०७ प० ६।

‖ निघ० १, १०, १२, ३१।

¶ निघ० १२, २९।

(१७) शवति* । 'शव गतौ' । 'शु गतौ'—इति स्कन्दस्वामी । "मा भेम शवसस्पते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति निगमः ॥

(१८) कालयति † । 'काल क्षेपे' चुरादिरदन्तः । व्यत्ययेन स्थानिवद्भावाद्वृद्धिः । "तं काले कालमागते यते (? ‡)"—इति निगमः । 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २, २५)'—इति यास्कः ॥

(१९) पेलयति § । 'पेल्ट फेल्ट शेल्ट गतौ (भ्वा० प०)' । "वयांसि पक्षा गन्धेन पिपीलिकाः प्रमाद (? ‖)"—इति निगमः । 'पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः (निरु० ७, १३)'—इति यास्कः ॥

(२०) कण्टति ¶ । 'कटि गतौ (भ्वा० प०)' । "यातुधानेभ्य कण्टकीकारीम् (य० वा० सं० ३०,८)"—इति निगमः । 'कण्टकः कन्तपो वा क्रन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति निरुक्तम् (८, १२)' । 'कण्टति पश्यति परान्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

---

* पा० १, ५। निरु० ९, २; १, ८; ३, १२।

† निरु० २, २५।

‡ अथ० सं० १९, ५३—५४. सूक्तद्वयं द्रष्टव्यम्। वा० अ० ७, ८, ५. अत्र च।

§ निरु० ७, १३।

‖ ऋ० सं० ७, ६, २१, १-विचार्यं। अथ० सं० ७, ५६, ७ द्रष्टव्य।

¶ निरु० ८, १२।

(२१) पिस्यति । 'पिसृ पेसृ गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन श्यन् ॥

(२२) विस्यति *। (२३) मिस्यति। "विस प्रेरणे', 'मसी परिमाणे' दिवादिः । मिस्यतीतीकारश्छान्दसः । "इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इति निगमः । अत्र 'बिस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते—इति स्कन्दस्वामी । ऋग्भाष्ये—विस्यति मिस्यति इमौ नैरुक्तधातू ॥

(२४) प्रवते †। (२५) प्लवते। (२६) च्यवते। 'च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् क्लुङ् रुङ् गतौ (भू० आ०)'। "अभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३,८,११,३)"—"तिस्रः पृथिवी-रुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १, ३, ५, २)"—इति निगमौ ॥

(२७) कवते ‡। 'कुङ् गतिशोषणयोः (भू० आ०)'। "नीचीनवारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, १०, ३)"—इति निगमः। 'कवतेर्गतिकर्मणः कवन्धमुदकम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२८) गवते।

(२९) नवते। 'णु स्तुतौ' अदादिः (प०)। 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन। 'प्र धेनव उदप्रुतो' नवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ८, १)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० २, २४।

† निरु० ७, १०।

‡ निरु० ५, २६।

(३०) चोदति। 'चुदिर् सञ्चोदने' रुधादिः, स्वरितेत्। व्यत्ययेन शप्। "चोदन्त आपो रिणते वनानि (ऋ० सं० ४,१, २३, ६)"—इति निगमः॥

(३१) नचति *। 'नच गतौ (भू० प०)'। "शुक्रच्युतो रेणुर्नचत याम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ४)"—इति निगमः॥

(३२) सचति †। 'षच समवाये' स्वरितेत् (भू०)। 'सिप् बहुलं लेटि (३, १, ३४)', 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)'। नैरुक्तधातुर्वा। "सश्चादिव प्र वंसुरः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)"—इति निगमः। 'सश्चतेः सचते वा गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३३) ब्यचति ‡। ब्यचेर्गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३४) सचति। सच समवाये (भू० उ०)'। "पश्चिद्वपवाः सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)"—"अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १,५, १६,२)"—इति निगमौ। सचत्युच्यतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

---

* प० १८। निरु० ३, २०; १०, २१।

† प० चवेन १७, ९, २८। निरु० ३, २१; ५. ८; ७, २१; ८, १८; ८, ११; ११, ४८।

‡ प० ४, ३। निरु० ८, ११।

(३५) ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'पाघ्राध्मा (७, ३, ७८)'—इत्यादिसूत्रेण ऋच्छादेशः । "वाचा स्तेनं शरवं ऋच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)"—इति निगमः ॥

(३६) तुरीयति । नैरुक्तधातुः ॥

(३७) चतति * । 'चते याचने' स्वरितेत् । "दूदाहूरमचीचतम् (?)"—इति निगमः । 'चततिर्गत्यर्थे च'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(३८) अतति । 'अत सातत्यगमने' । "प्रयन्तु ते समतसि (ऋ० सं० १, २, २८, ४)"—इति निगमः ॥

(३९) गाति † । 'गाङ् गतौ (अदा० आ०)' । व्यत्ययेन परस्मैपदी । "निर्गात्—पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ० सं० ५, २, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(४०) इयक्षति ‡ । 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति हि सार्वधातुकत्वात् णि-लोपः । यजेः सनि वा रूपम् , अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन । "कुविन्नियक्षसि प्रयज्यो (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)"—इति निगमः । 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः ॥

---

* निरु० ६, ३० ।

† निरु० २, १८ ६, २२ १०, २६ १०, १०, १६ ।

‡ निरु० २, १७ ।

(४१) सचति *। सचतेरेव छान्दसः शप्प्रत्ययः। "असंयन्तो भूरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"—"ऋजीषिणं वृषणं सचतः श्रिये (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति निगमौ॥

(४२) स्सरति †। 'त्सर छद्मगतौ (भू० प०)'। "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)"—"यथंत्सरत्सृमत्यं चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)"—इति निगमौ॥

(४३) रंहति ‡। 'रहि गतौ (भू० प०)'। "सहस्रसाः मेधसाता इव त्मना रंहिः (ऋ० सं० ८, ८, २६, ३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभो रथो हि षः (ऋ० सं० १, ४, १०, ३)"—इति निगमौ। 'रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु० ९, ११)'—इति भाष्यम्॥

(४४) यतते §। 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भू०)। "हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—"मित्रं न यातयज्जनम् (ऋ० सं० ६, ७, ११, २)"—इति निगमौ॥

(४५) भ्रमति। 'भ्रमु चलने (भू० प०)'। "भ्रमिरस्यग्निभ्राजा स्त्यानाम् (?)"—इति निगमः॥

(४६) भ्रजति‖। 'भ्रज भ्रजि गतौ (भू० प०)'। "भ्राजिरेतस्य

* प० ४, २। निरु० ५, २।
† निरु० ५, १। ‡ निरु० ९, ११।
§ प० १८। निरु० १०, २२।
‖ निरु० १२, २०।

ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)"—"अहिर्बुध्न्यो नियतं इव भजीमान् (ऋ० सं० १, ५, २७, १)"—इति निगमौ ॥

(४७) रजति *। (४८) लजति †। (४९) चियति‡॥

(५०) धमति §। 'अग्निः सौत्रः'—इति स्कन्दस्वामी। यद्वा; 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (भू० प०)'। पाघ्राध्मास्था (७, ३, ७८)'—इत्यादिना धमादेशः। "ग्रावाणो: पुरुहूतं धमन्तो: (ऋ० सं० ४, २, २, ५)"—"नि.षीमद्भ्यो धमथो निःपषस्थात् (ऋ० सं० ४, १, २०, ४)"—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति ‖। 'मीञ् हिंसायाम्'। 'मीनातेर्निगमे (७, ३, ८१)'—इति ह्रस्वः। "मिनोति"—इति पाठान्तरम्। तत्र 'डु मिञ् प्रक्षेपणे' स्वादिः। "समर्चं रय मविखमिन्वम् (ऋ० सं० २, ८, ६, ३)"इति निगमः। 'मीनातेरेतद्रूपम्, सर्वेषामपि लोके नावगन्तुमशक्यम्'—इति हरदत्तः ॥

(५२) ऋण्वति। 'ऋवि रवि गतौ (भू० प०)'। 'इदितो नुम् धातोः (७, १, ५८)', 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। "व्यानुषग् वार्या देव ऋण्वति

* प० १, १४

† निरु० ६, ८।

‡ निरु० २, ६, ५, १, ८ १०, १०, ११, १०, १४।

§ प० १८, ३, १४। निरु० ६, २।

‖ प० १८। निरु० ७ २८।

(ऋ० सं० १, ४, २३, ३)"—इति निगमः। 'ऋण्वतिर्गतिकर्मा, अस्तर्थीतिप्यर्थः। विविधं गमयति'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५३) ऋणोति। 'ऋण गतौ' तनादिः स्वरितेत्। "सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ८३)"—इति लघूपधगुणाभावः "अभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति (ऋ० सं० १, ३, ७, ४)"—"ऋणो रणो ऋनवयाशाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमौ। उभयोरपि 'ऋणोतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५४) स्वरति *। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। "हरी इन्द्रप्रतद्वसू अभिस्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)"—इति निगमः॥ अत्र 'गतिकर्मा'—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी। "अनिमिषं विदथाभि स्वरन्ति (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इत्यादौ 'गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः'—इत्युक्तम्॥

(५५) सिसर्त्ति †। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च (७, ४, ७७)', 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम्। "प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न (ऋ० सं० ५, ५, ४, ५)"—इति निगमः॥

(५६) विपिष्टि ‡। 'विष्लृ व्याप्तौ' जुहोत्यादिः (उ०)। लेटि सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)'। "अस्मे संवेविषोरयिम्

* प० १, १३। निरु० ३, १९।
† निरु० १, १८, १०, २१।
‡ निरु० १०, ४६।

(ऋ० सं० ६, ५, २६, १)"—इति निगमः । 'समन्तात् प्रापय'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(५७) योपिष्टि । 'युप हिंसायाम् (भू० प०)' । लेटि सिपि व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणाति * । 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च । "ऋघायमाणो निरिणाति मन्यून् (ऋ० सं० १, ४, २९, २)"—"लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । 'रीङ् स्रवणे' दिवादिः । "एदु मिन्वं न रीयते (ऋ० सं० १,२,२८,२)"—इति निगमः । 'रीयते रेजतीति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(६०) रेजति † । नैरुक्तधातुः । "हव्यो भय वृषवान् मन्म रेजति (ऋ० सं० २, १, १७, १)"—'चलति गच्छतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(६१) दध्यति ‡ । 'दध धारणे' स्वादिः । व्यत्ययेन श्यन् । "पथादेवा यो भुवनस्य धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)"—इति च निगमः ॥

(६२) दभ्नोति § । 'दम्भु दम्भे' स्वादिः ॥

---

* निरु० ६, ५ ।

† निरु० १०, ४२ ।

‡ निरु० १, ७, ९ ।

§ प० १९ । निरु० ५, १२ ।

(६३) युध्यति। 'युध सम्प्रहारे' दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदो ॥

(६४) धन्वति। 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)'। "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"—"न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८,४,१५,१)"—इति च निगमौ ॥

(६५) मरुयति *। नैरुक्तधातुः। "वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य (ऋ० सं० १, ३, ८,४)"—"स्वधारः श्यावी मर्यामरुपन् (ऋ० सं० १, ५, १५,१)"—"प्रतीचोरमेरवपीरजानन् (ऋ० सं० १, ५, १८, १०)"—इत्यादिषु स्वान्तस्थाभिप्रायम्—'मरुयतिर्गतिकर्मा'—इति दृष्टम्। "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यादौ द्विवयोः प्रदेशयोः 'मरुष्यतिर्गतिकर्मा'—इत्यपि। उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् मरुपतीति पाठोयुक्तः ॥

(६६) चायति। "मामायन्ति ज्ञातेन कर्तेन च (ऋ० सं० ८, १, ५, ३)"—"तमिच्चौशेरायन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)"—इति च निगमौ ॥

(६७) सीयते। 'षिञ् बन्धने' स्वादिः क्र्यादिश्च। व्यत्ययेन श्यन्। "डीयते"—इति पाठान्तरम्। तदा 'डीङ् विहायसा गतौ' दिवादिः। निगमदर्शनाद्विर्णयः ॥

---

* प० १, ३। पु० १, ८. निरु० १२. ७।

(६८) तकति। 'तक हसने (भू० प०)'। "यः शूर्साता परितक्म्ये धने' (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—"अन्योन्यान्मत्सर्गं प्रतक्ते (?)" इति निगमौ॥

(६९) दीयति ('दीङ् क्षये' दिवादिः। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ३, ५, ५,५)"—इति निगमः॥

(७०) ईयति *। "ईय गतिहिंसादानेषु' आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "उग्रानोगा ईयते ह्यर्णावतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)"—इति निगमः। बहुषु 'ईयतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(७१) फणति †। 'फण गतौ'। "ययामङ्गांस्य न्वापनीफणत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगमः॥

(७२) हनति ‡। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः। 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपोलुग् न भवति। "स' यहनन्त मन्युभिर्जनासः (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)"—इति निगमः॥

(७३) अर्दति §। 'अर्द गतौ याचने च'॥

(७४) मर्दति ‖। 'मृद मर्दने'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥

---

* "ईयते" निरु० ४, २, ६, ८, १०, ११।

† निरु० ३, १८।

‡ निरु० ३, १७, ६, २, ७, २२; ८, १०।

§ "अर्दयति" प० १९।

‖ प० १९। "मृदु" निरु० ९, २।

(७५) सर्सृते *। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) अभ्यासस्य रुगागमः। "प्र सर्स्राते दीर्घमायुः प्रयक्षे (ऋ० सं० २, १, १, १)" —"जातेन जात मति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"— इति निगमौ ॥

(७६) नसते †। 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी। "अश्वोध्वी ते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)"—इति निगमः ॥

(७७) हर्यति ‡। 'हर्यं गतिकान्त्योः' ॥

(७८) इयर्ति §। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्ति-पिपर्त्योश्च (७, ४, ७७)'। "क्रष्टीरियर्त्योजसा (ऋ० सं० १, १, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(७९) ईर्ते। 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी। "मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—इति निगमः ॥

(८०) ईङ्खते। 'ईखि गतौ' (भू०) आत्मनेपदी। "य ईङ्खयन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)"—इति निगमः। अत्र 'ईङ्खतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

* अत्रैव पृ० [illegible]।
† "नसत" प० ४, १। "नसन्" ७, १७ निरु०।
‡ निरु० ७, १०; ७, १७; ११, १४।
§ निरु० ९, ३।

(८१) ध्ययति । (८२) ध्मायति । एतौ नैरुक्तधातू ॥

(८३) गन्ति * । 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)' । व्यत्ययेन शपो लुक् । "अङ्गिरोभि रा गहि यज्ञियेभिः (ऋ० सं० ७,६,१४,५)"—इति निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति† । 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)' । दाधर्ति-दर्धर्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । यङ्लुगन्तस्य लटि निपातनाद्रूपसिद्धिः । "वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(८५) जङ्गन्ति ‡ । गमेर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७,४,८५)'—इति नुकि च रूपम् । "प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् (ऋ० सं० १, ४,२४,४)"—इत्यत्र 'जङ्गन्तेर्गतिकर्मणएतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ।

(८६) जिन्वन्ति§ । 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भ्वा० प०)'॥

---

* "गमधौ" निरु० २, ७ । "जग्मुषः" निरु० १२, ४१ ।
"आगच्छात्" निरु० ४, ५० । "आगम्" निरु० ५, २ ।
"आगत" निरु० १२, ४० । "आ गमाम" निरु० ११, ११ ।
"आजग्मुः" निरु० १२, ४२ । "आगनीगन्ति" निरु० ८, १८ ।
"समग्मत" निरु० १२, २३ । "अग्ग्मान" निरु० ४, १२ ।

† द्रष्टव्यम् पुरस्तादिदेव (८३) ।

‡ पु० द्रष्टव्यमिदेव (८३) ।

§ प० ३, २ । निरु० ६, २२ । "प्रजिन्वोषि" निरु० ११, १० ।

(८७) जसति। 'जसु मोचणे' दिवादिः (प०)। व्यत्ययेन शप्॥

(८८) गमति *। 'गमॢ गतौ (भू० प०)'। लेट्। 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)'। बाहुलकात् 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)'—इति सिप् न भवति। यद्वा; 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'—इति छत्वाभावः। "त्वा गमन्तु तद्दह शृण्वन्तु (ऋ० सं० ४, ८, ५, १)"—इति निगमः॥

(८९) प्रति। (९०) भ्राति। (९१) भयति। त्रयोऽपि नैरुक्ताः॥

(९२) वहते†। 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत्। "वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(९३) रथर्यति‡। नैरुक्तधातुः। 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावश्च पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)'—इति स्कन्दस्वामी। "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)"—इति निगमः। माधवभाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(९४) जेहते। 'जेह जेह वाह प्रयत्ने' आत्मनेपदी। "ये

* पु० द्रष्टव्यमिहैव (८३)।
† "वह्नि" निघ० ८, १८। "वा वहतु" निघ० ९, ४२; ४१।
"वहतु" निघ० १२, ८; ११। "वह्नि" निघ० १, ४, ६; ८, १।
‡ प० ४, १। निघ० ६, २८।

तोतुपुर्देवता जेहमाना (ऋ० सं० ७,६,१८,४)"—इति निगमः ।
'ओ हाड् गतावित्यस्य रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९५) ध्वःकति । (९६) सुम्पतिः* । (९७) स्पाति । (९८) धाति † । (९९) याति ‡ ॥

(१००) इयति § । 'इय गतौ' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन शः । "तत्वास्मभ्यमिषयः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥ 'इषुरियतेर्गतिकर्मणः' (८,१८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति ‖ । 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादिः (प०) । येतु यवीमतयो' दस्म दहुः (ऋ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

(१०२) दूळति । नैरुक्तधातुः ॥

(१०३) एजति ¶ । 'एजृ कम्पने (भू० प०)' । "यूयेन द्युम्निरेजति (ऋ० सं० १, १, १९, २)"—"यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ३)"—इति निगमौ ॥

(१०४) जमति ** । 'जमु अदने (भू० प०)' । "न जामये

---

* प० ४, २ । निरु० ५, १६ ।
† निरु० २, २४, १, ३, ११, २१ ।
‡ प० ३, १९ । निरु० ९, १, ३, १९ ।
§ निरु० ८, १८, "इषित" ८, ८ ।
‖ निरु० २, २ ।
¶ निरु० ३, १६ ।
** निरु० ३ ६ । "जमत्" पु० ६, १० ।

तान्वोरिक्थ संरेक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)"—इति निगमः ।
'जामिर्जमतेर्गतिकर्म्मणः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति *। 'जु गतौ'—इति चीरस्वामी । "न पातव इन्द्र जुजुर्त्तुं नः (?   )"—"विपाट् शुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति । 'वञ्चु गतौ (भू० प०)' । "नमो वञ्चते परिवञ्चते (य० वा० सं० १६, २१)"—इति निगमः ॥

(१०७) अनिति †। 'श्वस प्राणने, अन च (अदा० प०)' । "यत्र मातर्यात्वनिति (?   )"—इति निगमः । 'अनितिर्गतिकर्मा—इति माधवः ॥

(१०८) पवते ‡। 'पूङ् पवने' । "नेन्द्राहृते पवते धाम किञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—"स्रक्वं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम् (?   )"—इति निगमौ ॥

(१०९) हन्ति §। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः (प०) । "नि येन मुष्टिहत्यया (ऋ० सं० १, १, १५, २)"—"यास्य वज्र मधिसानौ जघान (ऋ० स० १, २, १७, २)"—इति निगमौ ॥

---

* "जवेते" निरु० ९, ३९ ।

† निरु० ११, ४० ।

‡ "पवस्व" ९, २० ।

§ "अघ्नन्तम्' निरु० २, १० ; ७, २२ ; "हन्तोः" ६, २ ; "आहनन्", "उपजिघ्नते" ८, २० ।

(११०) सेघति । 'षिधु गत्याम् (भू० प०)' । "सेधतं द्वेषो भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १, ३, ५, ५)"—इति निगम ॥

(१११) अगन् *। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३ ४,९७)'—'संयोगान्तस्य लोपः (८, २, २३)', 'मोनो धातोः (८, २, ६४)'—इति मकारस्य नकारः । "यदामार्गन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० ३,३, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११२) अजगन् †। गमेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२,४ ७१)'—इति शपः श्लुः । पूर्ववन्नत्वम् (८, २, ६४) । "यस्मात्तद्रजोगमत्पः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)"—इति निगम ॥

(११३) जिगाति ‡। 'गा स्तुतौ (अदा० प०)' । छन्दसि जुहोत्यादिः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च (७, ४, ७७) 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम् । "धेना जिगाति दाशुषे' (ऋ० सं० १, १, २, ३)"—इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्' —इति स्वामिभाष्यम् ॥

(११४) पतति §। 'पतॢ गतौ (भू० प०)' । "गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११५) इन्वति ‖। 'इवि गतौ (भू० प०)' । "देवीद्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (य० वा० स० २८, ३०)"—इति निगमः ॥

---

*, † इहैव पुरस्तात् (८२) ।
‡ इहैव पुरस्तात् (३८) ।
§ "आपतत" निरु० ११, १७ । ‖ प० १८ ।

(११६) द्रमति । 'द्रम हम्म मीमृ गतौ (भू० प०)' । "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८,३,२३,४)'—इति निगमः । 'चन्द्रमायायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निरु० ११, ५) । 'द्रमतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति * । 'द्रु द्रु गतौ (भू० प०)' । "यत्रा नरः सं च यि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११८) वेति † । 'वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु' अदादिः । "अपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"पदं न वेत्योदती (ऋ० सं० १, ४, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(११९) हयात् । हयतेर्लोटि तातङि रूपम् । "हयन्तात्"—इति केचित् पठन्ति । तत्र 'हय गतौ (भू० प०)'—इत्यस्य तातङि तकार उपजनः ॥

(१२०) एति ‡ । 'इ गतौ' अदादिः (प०) । "विचाकश-चन्द्रमा नक्षत्रमेति (ऋ० सं० १, २, १४, ५)"—इति निगमः ।

(१२१) जगायात् § । 'गा स्तुतौ' जुहोत्यादिः (प०) । लिङि 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्धधातुकत्वेन 'ई हल्यघोः (६, ४, ११३)'—इतीत्वं न भवति । "स्तोगितः पुनरस्तं जगायात् (ऋ० सं० ७, ७, २०, १)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० ४, १५ ; १८ ।

† पु० २, ६ ।

‡ पु० १४ ।

§ इहैव पुरस्तात् (१८) ।

(१२२) चयथुः। द्वितीऽयुच् (३, ३, ८८)—इति बाहुलका-द्यतेरथुच् भवति ॥

इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु[१]। मक्षु[२]। द्रवत्[३]। चोयम्[४]। जीराः[५]। जूर्णीः[६]। शूर्ताः[७]। शूघनासः[८]। शीभम्[९]। तृषु[१०]। तूयम्[११]। तूर्णिः[१२]। अजिरम्[१३]। भुरण्युः[१४]। शु[१५]। आशु[१६]। प्राशुः[१७]। तूतुजिः[१८]। तूतुजानः[१९]। तुज्यमानासः[२०]। अज्राः[२१]। साचिवित्[२२]। द्युगत्[२३]। ताजत्[२४]। तरणिः[२५]। वातरंहा[२६]। इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि* ॥ १५ ॥

---

(५) "जिरा" ख।

(८) "शघनसो" ख। "शूघना" ग C. D F.। "शूघनास" च।

(१०) "त्रिषु" C। (११) "तोयम्" ग C D F।

(१२) "तूर्णि" ख ग। (१३) "अजिरम्" ख।

(१५) "शु" ग। (१६) "आशु" ख ग. च C D F।

(१७) "प्राशुचित्" ग C. F। "प्रायवित्" D।

(१८) "ऋतुजित्" ग C. D. F।

(१९) "तूतुज्जानास" ग C. D F.।

(२१) "अज्रया" ख।

(२२) "साचीवित्" क च। "साचीवत्" ग।

(२३) "युगत्" ग ud।

* "इति क्षिप्रस्य" ग।

'क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३, ८)'—इत्यत्र भाष्ये 'गुणस्य चेतामीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि। तथा च वक्ष्यति 'भुरण्युः' 'शकुनिः'—इति स्कन्दस्वामी। गुणश्च चिरकाल-विशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया। तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकाल-विशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्तृत्वात्स्वक्रियाद्वारकम्। तत्र 'मक्षु' 'क्षणुहि' इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तद्वाम्। निकृष्ट-गुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि। केचित्तु यद्यपि गुण-शब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया ह्यत्र कर्तृविशेषणभूतक्रिया-लक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निकृष्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या ; तथापि सत्त्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाश्च-द्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि'—इत्याहुः। इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि 'जीराः' 'ध्राजि-रम्' इत्यादीनि॥

(१) तु *। निपातोयम्। "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)"—इति निगमः॥

(२) मक्षु। 'टु मस्जो शुद्धौ (तु० प०)'। 'मस्जोपोयुम्' इति भोजसूत्रेण युक्-प्रत्ययः। संयोगादिलोपः। चलनार्थोऽपि अयमर्थः मस्जी। क्रियाशः ; पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति। "मक्षु क्षणु हि गोजितो नः (? *)"—इति निगमः॥

---

* प० ३, १२ निरु० १, ४ ; ११, ३०। "तु कम्" ३, १२।

"मङ्क्षु"—"मङ्क्षु चित्" प० ४, १ ; निरु० ३, १० ; १०, १।

(३) द्रवत् *। 'द्रु गतौ (भू० प०)'। 'संवत्-तम्पद् वेहत् (उ० २, ८९)'—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते। द्रवयनेन। * * *। "द्रवत्याणी शुभंयती (ऋ० सं० १,१,५,१)"—इति निगमौ॥

(४) ओपम्। निपातोऽयम्। "ओपमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)"—"ओपः पातं न शोचिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)"—इति निगमौ। 'अन्तोदात्तो निपातः स्यादाख्याने चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः॥

(५) जीराः। जगतिर्गतिकर्मा। 'जोरी च (उ० २, २५)'—इति ईक् प्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः। जस्। "जीरा अजिरशोचिषः (ऋ० सं० ७, २, ११,५)"—"जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, ३, ३, १०, ११)"—इति निगमौ॥

(६) जूर्णिः †। व्याख्यातं क्रोधनामसु (२२५ पृ०)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) भूर्ताः। 'तातव्रातसूत'—इत्यादि भोजसूत्रे चादिशब्देन भृणात्यस्मात् त्र-प्रत्ययान्तो निपात्यते। भृणाति फललाभम्। "त्वया भूर्ता वर्हमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४,

* "आ नो मधु सर्गायकम् (ऋ० सं० १, ३, १८, ५)"—इत्यपि निगमो भवितुमर्हति।

† पृ० १४ (११७)।

‡ पृ० १२।

१७ १)"—इति निगमः। 'शूर्ताः क्षिप्रास्त्वरमाणाः'—इति भट्टभास्करमिश्राः॥

(८) शूघनासः। सु शब्दे उपपदे हन्तेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)"—इति युचि बाहुलकात् कुत्वं मिलोपश्च निपात्यते दीर्घश्च। शोघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम्। तस्मात् जसोऽसुक्। "सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासः (य० वा० सं० १७, ९५)"—इति निगमः। 'शूघनासः क्षिप्रगमनाः'—इत्युवटः॥

(९) शीभम्। 'शीभ कत्थने (भू० चा०)'। घञ्। शीभ्यते-ऽनेन महान्। "प्रयात शीभमाशुभिः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)"—"था वयुणाः पूणध्वं यात शीभम् (ऋ० सं० ३,२,१४,२)—इति निगमौ॥

(१०) तूतु *। 'जि त्वरा सम्भ्रमे (भू० चा०)'। 'महजोपो-युक्'—इति बाहुलकात् युक्-प्रत्ययो धातोस्तूभावश्च। तरत्यनेन फललाभमथ, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम्। "तूर्वयित्थतत्रेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—"तूतुमतुप्रसितिं दूणानः (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमौ॥

(११) तूयम् †। व्याख्यातमुदकनामसु (१२८ पृ०)। वर्धतेऽनेन तदन्तः श्लाघ्याः। "आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि (ऋ० सं० ५, ७, २०, ३)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ६, १२।
† पु० १, १२।

(१२) तूर्णिः * । 'ञि त्वरा सम्भ्रमे' । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति नि प्रत्ययः । त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "अपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं० ८, ४, ११, १)"—सुतमा गन्त तूर्णयः (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम् † । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिरा (उ० १, ५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते । क्षिपति फलोत्पत्तिमाशुम् । "त्वा मीळते अजिर दूत्याय (ऋ० सं० ५, २,१४,२)"—इति निगमः ॥

(१४) भुरण्युः ‡ । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु प्रत्ययः । "येना पावक चक्षसा (ऋ० सं० १, ४, ८, १)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे' —इति प्रतिपादितम् । तत्र 'भुरण्यु शब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रियाकर्तरि लक्षणेव हन्ति । 'श्रोणीभुर्पत्यादिव' भुरण्युः (ऋ० सं० १, ५, १२, १)"—इति निगमः । 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) श्रुः § । निपात. । "श्वानं वस्तो बोधयितारं

* निरु० ७, २० ।
† पु० १, १२ ।
‡ निरु० १२, २२ ।
§ निरु० ६, १ ।

मब्रवीत् (ऋ० सं० २, ३,६,३)"—इति निगमः। 'भु आशुगामी' —इति निरुक्तम् (६, १)॥

(१६) आशुः ॥। 'अशु व्याप्तौ'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)। व्याप्नोत्यनेन सर्वेलक्ष्येन व्याप्तव्यम्। 'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। आशु इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। तेन आशु इति निपातः, आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति। तथा च स्कन्दस्वामी "समाशुमागवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति। 'आशु इति शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६, १) निर्विवचयोपन्यास इति चेत्? न; निपातत्वादिति चोक्तत्वात्। "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमः॥

(१७) प्राशुः †। 'सत्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रकर्षार्थोऽतिरिक्तः। 'हस्तौ हस्तैः प्राशुर्हननेन (निरु० १, ७)'—इति भाष्ये 'प्राशुः क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी। "सुप्राव्यः प्राशुषाळेष वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः॥

(१८) तूतुजिः। 'तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)'। 'किं किनौ प्रकरणे'—इत्यर्थे 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति

* पु० १, १४।
† निरु० १, ७।

फिन् प्रत्ययः । लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम् । "तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)'—इति दीर्घः । तूर्णवदर्थः । आयुं'चाना सुश्विना तूतु'जिं रथम् (ऋ० सं० ७,८,७,१)"—इति निगम ॥

(१८) तूतुजान *। तौजतेर्लिटि कानजादेशः । "इन्द्रा याहि तूतुंजानः (ऋ० सं० १,१,५,६)"—इति निगमः । 'चिप्रार्थे स्वर आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तूतुजानो मह्रे मतः'—इति माधव ॥

(२०) तुज्यमानास: तोजतेरेव कर्मणि लाट शानच् । तुज्यमानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)"—इति निगमः ॥

(२१) अजाः । अजतेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक् । 'बाहुलकादार्द्धधातुके विकल्प इष्यः'—इति वैकल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । "द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रा॑न् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)"—इति निगम. । 'अज्रान् सत्वरान् शीघ्रान्'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ "पत्तंस्त्वा गोभिर्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६,६,२६,४)"—इति निगमः । अत्र माधवस्तु—'युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः'—इति चैतद्भाष्ये उक्तवान् । 'तूतुजान तरणि. युगत्'—इति चिप्रनामसु

N. B — The forms nos 33 and 34 of this fasciculus have kindly been revised by my brother Prof Shivavrata Samaratna, Manager, The Satya Press, while I was absent from Calcutta.

* निरु० ६, २० ।

मब्रवीत् (ऋ० सं० २, ३,६,३)"—इति निगमः । 'शु आशुगामी' —इति निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः * । 'अशू व्याप्तौ' । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)। व्याप्नोत्यनेन नरवैलक्षण्येन व्याप्नत्यम् । 'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी' —इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। आशु इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। तेन आशु इति निपातः, आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा च स्कन्दस्वामी "समाशुमाशवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति । 'आशु इति शु इति च क्षिप्रनाममी भवत.'—इति भाष्ये (निरु० ६, १) निर्विवक्षयोपन्यास इति चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् । "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१७) प्राशुः † । 'सत्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रकर्षार्थोऽतिरिक्तः । 'हस्तौ हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)'—इति भाष्ये 'प्राशु. क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी । "सुप्राव्यः प्राशुषाळेष वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः ॥

(१८) तूतुजिः । 'तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)' । 'किं किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति

---

* पु० १, १४ ।
† निरु० १, ७ ।

किन् प्रत्यय । लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम् । "तुजादीनां दीर्घो-ऽभ्यासस्य (६, १, ७)'—इति दीर्घः । तूर्णवदर्थः । आयुं'चाता मखिना तूतु'जिं रथम् (ऋ० सं० ७,८,७,१)"—इति निगम ॥

(१८) तूतुजान *। तोजतेर्लिटि कानजादेशः । "इन्द्रा याहि तूतुजानः (ऋ० सं० १,१,५,६)"—इति निगम. । 'क्षिप्रार्थे स्वर आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तूतुजानो सर्वे मत'—इति माधव ॥

(२०) तुज्यमानासः तोजतेरेव कर्मणि लटि शानच् । तुज्यमानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)"—इति निगमः ॥

(२१) भज्मा । भजतेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक् । बाहुलकादार्धधातुके विकल्प इष्य ।'—इति वैकल्पिकत्वात् वोभावाभावः । अजिरवदर्थ । "द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्मा॑न् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)"—इति निगम. । 'अज्मान् सत्वरान् शीघ्रान्'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ "अत॑स्त्वा गोभिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६,६,२६,४)"—इति निगमः । अत्र माधवस्तु—'द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः'—इति वेतश्चाथें उक्तवान् । 'तूतुजान तरणिः द्युगत्'—इति क्षिप्रनामसु

N. B — The forms nos 33 and 34 of this fasciculus have kindly been revised by my brother Prof Shivavrata Samaratna, Manager, The Satya Press while I was absent from Calcutta.

* निघ० ६, २० ।

युगपच्छन्द सेनाप्यपाठि ॥ "वाजत्——मार्चति (?)"–"वाजत् प्रमीयते (?)"—इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । क्षिप्रवदर्थः । "विद्वो ग्रामो' तरणित्वेन वाघतः (ऋ० मं० १, ७, १०, १)"—"तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० मं० १, ४, ७, ४)"—इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । 'वा गतिगन्धनयोः (धा० प०)' । 'हसि-मृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८६)'—इति तन् । 'रंहु गत्याम् (भ्वा० पा०)' ; 'रमेच [पिते] (उ० ४, २०८)'—इत्यसुन् नुगागमश्च । वातवत् रंहो यस्य सः । "वातरंहसो दिव्यासो अत्याः (ऋ० मं० २, ४, २५, २)"—इति निगमः ॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

तडित्(१) । आसात्(२) । अम्बरम्(३) । तुर्वशे(४) । अस्तमीके(५) । आके(६) । उपाके(७) । अर्वाके(८) । अन्तमानाम्(९) । अवमे(१०) । उपमे(११) । इत्येकादशान्तिकनामानि • ॥ १६ ॥

---

(१) [illegible]
(२) [illegible] C. T [illegible]
(३) [illegible]
(४) [illegible]
• [illegible]

(१) तळित् * । 'तड आघाते' चुरादिः । 'ताडेर्णिलुक् च (उ० १, ९५)'—इतीति प्रत्ययः । "दूरे चित् सन्तळिदिवाति रोचसे (ऋ० सं० १, ६, ११, २)"—"या नो दद्वे तळितो य अरातयः (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(२) आसात् । 'आस उपवेशने (अदा० आ०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)' । अन्तिके आसते । "आ न इन्द्रो दूरादा न आसात् (ऋ० सं० ३, ६, ३, १)"—"स नो दूराच्चासाच्च (ऋ० सं० १, २, २२, ३)"—इति निगमौ । "आसादित्यन्तिकनाम"—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । 'आसादासे'—इति माधवः ॥

(३) अम्बरम् † 'छदरादयश्च'—इत्यरन् प्रत्ययो मुगागमश्च निपात्यते । आप्यते ह्यासन्नम् । "यद्वासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ५,८,२७,४)"—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-व्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्षनाम'—इति ॥

(४) तुर्वशे‡ । व्याख्यात मनुष्यनामसु (१८८ पृ०) । तूर्णं व्याप्यते अन्तिकम् । "यद्वासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—इति निगमः ॥

(५) अस्तमीके । अस्त-शब्दे उपपदे माते. 'अलीकादयश्च (उ० सं० ४, २५)'—इति ईकन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते ।

---

* निरु० ५, १० "तळित" ३ ११ ।

† पृ० १, ९ । पृ० २६ पं० १६ ।

‡ पृ० २, ३ । पृ० १८८ पं० ७ ।

अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकस्थं हि नाश्यते। "सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ (ऋ० सं० २,१,१७,४)"—इति निगमः॥

(६) आके *। (७) उपाके †। (८) अर्वाके। आङ्-उपार्वच्छब्देषूपपदेषु क्रामतेः 'बलाकादयश्च (उ० ४, १४)'—इति आकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। अर्वाक् गन्ता। आक्रम्यते उपक्रम्यते गन्तृभिः। क्रमते च व्याप्तम्। "आके निपासो अहभि-र्दविद्युतः (ऋ० सं० २,७,२१,६)"—"सिन्धोरूर्मा उपाक (ऋ० सं० १, २, २१, १)"—"यद्वासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५, ८, ३२५)"—इति च निगमः॥

(९) अन्तमानाम्। अन्तिकशब्दात्तमपि 'तमोदय'—इति तादिलोपः। अन्तिकतमकन्तिमम्। "यथाते अन्तमानाम् (ऋ० सं० १, १,७, १)"—"मित्रा वस्रो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २, २२, ५)"—इति निगमौ। आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तन्तु तृतीयाबहुवचनम्; "अतो वयमन्तमेभिर्युजानाः (ऋ० सं० २, २, २४, ५)"—इति माधवः॥

(१०) अवमे। 'पर रक्षणादिषु (भू० प०)'। 'अर्येव वा इति म प्रत्ययः। रक्ष्यते व्याप्तम्। "अग्ने बहूनामवमाय सख्ये (ऋ० सं० २,७,२४,२)"—"मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः (ऋ० सं० १, ७, २०, ५)"—इति निगमौ॥

(११) उपमे। उपपूर्वात् मिनातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,

* प० ३. २६।

† निरु० ८, ११।

१०१)'—इति ङः । उपच्छिद्यते च्यन्तिकम् । "उपमे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६, ६, १, ४)"—"अस्मादद्दुत्यसुपमं स्वर्षाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)"—इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणाः[१]। विवाक्[२]। विखादः[३]। नदनुः[४]। भरे'[५]। आक्रन्दे[६] । आहवे[७] । आजौ[८]। पृतनाज्यम्[९] । अभीके'[१०]। समीके'[११]। ममसत्यम्[१२]। नेमधिता[१३]। सङ्काः[१४] । समितिः[१५] । समनम्[१६] । मीळ्हे[१७]। पृतनाः[१८] । स्पृधः[१९]। मृधः[२०]। पृत्सु[२१]। समत्सु'[२२]। समर्ये[२३] । समरणे[२४] । समोहे[२५] । समिथे[२६] । सङ्खे[२७] । सङ्गे[२८] । संयुगे[२९] । सङ्गथे[३०]। सङ्गमे[३१] ।

---

(१३) "नेमधिति" ग C D. F, क ।

(१७) "मीळ्हे" क ।

(२१) "पृत्सुष" ग C. D F । "पुत्सु'" क ।

(२२) अस्येतत् "सयुगे (२८)"—इत्यस्यानन्तरम् ग. C D F ।

(२४) "समरणे" क ।

(२५) "सम्मोहे" क–E. अनयोरन्यत्र ।

(२६) अस्येतत् "सद्म"—इत्यनन्तरम "समीथे"—इति ग. C. D. F, क ।

(२७) कातिरिक्त-सर्वत्रैव "सङ्के"—इति ।

(३०) ग C D F. अस्येतत् "सयत्"—इत्यस्य पुरस्तात् ।

(३१) नास्येतत् ग. C. D F ।

वृत्रतूर्ये(२२)। पृक्षे(२३)। आजौ(२४)। शूरसातौ(२५)। वाजसातौ(२६)। समनीके(२७)। खले(२८)। खजे(२९)। पौंस्ये(३०)। महाधने(३१)। वाजे(३२)। अद्मे(३३)। सद्म(३४)। संयत्(३५)। संवतः(३६)। इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि * ॥ १७ ॥

(१) रणः †। 'अण रण क्वण शब्दार्थाः (भू० प०)'। 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप्। 'रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते। यद्वा; रमतेः 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः (उ० ३, १३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते। रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात्। "मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)"—इति निगमः॥

(२) विवाक्। विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम्। "हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)"—इति निगमः॥

---

(३१) इतोऽनन्तरम् "प्रधने"—इत्यधिकम् ग. C. D. F. ङ।

(३३) "अप्मन्" ग. C. F, ङ।

(३४) "सप्मन्" ग. C. F। "स्पप्मन्" D।

(३५) "सयत." ग. C. F।

(३६) "संवतम्" ग. ङ।

* "इति सङ्ग्रामस्य" ग।

† निरु० ४, ८, ९, २७; १०, ३०।

(३) विखादः। 'खद स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'। विशिष्टं स्थैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा। "तं विखादे सस्निं मद्य श्रुतं नरम्। (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)"—इति निगमः॥

(४) नदनुः। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। 'अनुङ् नदेश्च (उ० ३, ४९)'—इति चानुङ्-प्रत्ययः। "यदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)"—इति निगमः॥

(५) भरे *। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'। 'नन्दि-ग्रहिपचादिभ्यः (३,१,१३४)' तत्र गणपाठः—'पच-वच-वप-वद-चप-तज-भराः'—इति। बिभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो वा। यद्वा; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। बिभ्रत्यनेन जय लक्ष्मीं योधाः। उभयथापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा; 'भृ भर्त्सने क्र्यादिः स्वादिश्च। भर्त्स्यन्ते हि तत्र शत्रवः। हरते र्वा भः। ह्रियन्ते हि तत्र योधाना मायूंषि धनानि च। 'हृग्रहो र्भश्छन्दसि (३, १, ८४ वा०)'। "अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ (ऋ० सं० ३, २, ४, ७)"—"अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ॥

(६) आक्रन्दे। 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च (भू० आ०)'। क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बन्धुविनाश-हेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) आहवे†। 'ह्वेञ् स्पर्धायाम् (भू० उ०)'। 'आङि युद्धे

---

* निरु० ३, २४।

† निरु० २, १०। 'आहाव' ३ २६।

(३, ३, ७३)'—इत्यप्। "बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)'—इति सम्प्रसारणञ्च। आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्धया योधाः। "न कयन संहत आहवेषु' (ऋ० सं० ४, ७, २०, १)"—इति निगमः॥

(८) आजौ *। 'अज गतिक्षेपणयोः (भ्व० प०)'। 'अज्यतिभ्याञ्च (उ० ४,१२७)' इति इण्-प्रत्ययः। बाहुलकाद् वी भावाभावः। अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा। एव मर्यौ गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः। क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात्। * * *। "तेन याजं सनिषद्‌स्मिन्नाजौ (ऋ० सं० ८, ३, ७, ४)"—इति निगमः॥

(९) पृतनाज्यम् †। पृतना-शब्दोपपदादजतेर्य अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यत्-प्रत्ययः। पृतनानां सेनानामजनं यत्र। "गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, २)—इति निगमः॥

(१०) अभीके ‡। अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४,२५)'—इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। यद्वा; न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः। अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते। "पाहि वंस्वितो दुरितादभीके' (ऋ० सं० १, ८, २६, ४)"—इति निगमः॥

(११) समीके। सं पूर्वोऽत्र एतिः। अभीकवत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* निरु० ९, २३।　　　　† निरु० ९, २४।

‡ प० २ २९। निरु० ३, २०।

(१२) ममसत्यम्। मम सत्यं जयः इति योद्धॄणां वाक्यविषयत्वाद् ममसत्यमित्याचक्षते। पृषोदरादिः। "त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र (ऋ॰ सं॰ ७, ८, २२, ४)"—इति निगमः॥

(१३) नेमधिताः* 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७, ४, ४५)'—इति नेमपूर्वाद्धाते: क्त प्रत्यये इत्वमिडागमो वा निपात्यते। नेमशब्दो दामपर्यायः। जसस्येकवचनस्याकारादेशः (७, १, ३९)। "इन्द्रवरो नेमधिता हवन्ते (ऋ॰ सं॰ ५, ३, ११, १)"—"विदन्त्सीं नेमधिता चिकित्वान् (ऋ॰ सं॰ १,५,१७,४)"—"नेमधिता न पौंस्या (ऋ॰ सं॰ ८, ४, २८, १२)"—इति निगमाः॥

(१४) सङ्काः †। सचतेर्गतिकर्मणः * * * बाहुलकाद्कप्रत्ययष्टित्लोपश्च। यद्वा; संपूर्वात् किरतेः अन्तर्भावितण्यर्थाद्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। सङ्कोर्यन्तेऽत्र योधाः, सम्यक् क्षयन्ते छिद्यन्ते आयुधैर्वा। "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः (ऋ॰ सं॰ ५, १, १८, ५)"—इति निगमः॥

(१५) समितिः। सम्पूर्वादेतेः क्तिन्। 'राजानः समिताविव (ऋ॰ सं॰ ८, ५, ८, १)"—इति निगमः॥

(१६) समनम् ‡। 'सम ष्टम अवैक्लव्ये (धा॰ प॰)'। समन्ति विक्लवा भवन्त्यस्मिन् शूराः। * * *। "ज्या इय समने पारयन्ती

* "नेम" प॰ ३, ४९। निरु॰ ३ २०।

† निरु॰ ९, १४।

‡ निरु॰ ९, १७, १८, ४०, ७ १७।

(ऋ० सं० ५, १, १६, ३)"—इति, "वि या सृजति समनं (ऋ० सं० १, ४, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(१७) मीळ्हे*। "मीळ्हम्"—इति धननामसु व्याख्यातमस्य (२३१ पृ०)। मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम्। यथा; मीळ्हमस्मिन्नस्तीति '[illegible] (३,४,१२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। "मधे"—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम। प्रकीर्णान्यस्मिन्निति [illegible]। "सं-मीळ्हे यदा [illegible] (ऋ० सं० १,५,५,१)"—इति निगमः। समीळ्हे। [illegible]। [illegible]—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। "[illegible]-जातिस्मीळ्हे (ऋ० सं० १, ७, १०, १)"—इति च ॥

(१८) पृतनाः †। 'पृङ् व्यायामे (तु० पा०)'। 'दृपृसां कित्'—इति तनन् प्रत्ययः। व्यामिश्रोऽस्य योद्धारः। "इत्थाय निघ्नन् पृतनासु शत्रून् (?)"—इति निगमः ॥

(१९) स्पृधः। 'स्पर्ध सङ्घर्षे (भ्वा० आ०)'। 'क्विब्वचिप्रच्छि-(३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'भ्राजू प्रत्ययविधौ [illegible] (३, २ १७८ भा०)'—इत्युक्तेः क्विप्। पृषोदरादित्वात् रेफस्य ऋकारो-ऽलोपश्च। अस्ति स्पृधः। सर्वस्मिन् परस्परं योद्धारः। "ययोरु संयुधि स्पृधः (ऋ० सं० १, १, १५, ३)"—इति निगमः। 'स्पृध इति सङ्ग्रामनाम, 'तत्करोति (३, १, २५ वा० २)'—इति णिजन्तात् क्विप्; सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

---

* पृ० ९, १०। पृ० २३१ पं० १३। † निरु० ८, २०।

(२०) स्वधः *। 'अमंहन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ० सं० ३,१, २५, ४)'—'दिवो न सानुस्तनयन् (ऋ० सं० ३,१४,१)'—इत्यादौ 'ऋषिर्विप्राः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्। तत्र पूर्ववत् क्विप् प्रत्। "[illegible] [illegible] सुंलपता वर्धकः (ऋ० सं० २, ६, २१, ४)" —"दिवि [illegible] सखी' [illegible] (ऋ० सं० ८, ८, १०, [illegible])"—इति निगमौ ॥

(२१) ऋभुः। ऋभुशब्दस्य मेधाविनामसु पठितोऽपि 'गा-च्छिदा-[illegible]-कामूनां [illegible]-[illegible]-ऋदो वाच्या. (६, १, ६३ वा०)' —इति एतादेशे विहितत्वात् पुनःपाठ। "यर्भवे पुरु सख्यम् (ऋ० सं० १, २, २७, २)"—इति निगमः ॥

(२२) [illegible] †। [illegible] दिव् [illegible] योद्धव्यास-यूंषि। [illegible] एवं [illegible] क्विपि [illegible] मलोपः। संग्रयन्ति [illegible]। "उमस्तु' त्वा [illegible] (ऋ० सं० ५, ८, ३६, ३)" —"[illegible] [illegible] उमदो जयेम (ऋ० सं० ५, १, १८, २)"— इति निगमौ ॥

(२२) [illegible] ‡। मर्यशब्दोऽपि मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१८८पृ०) सर्वैः [illegible] सह वर्तते ; सहशब्दस्य स-भावः। "माक्षे [illegible] समर्ये (ऋ० सं० ७,७,१८,४)"—"तर्द स्वधाय प्र-मासंमर्ये (ऋ० सं० १, ५, ७, १)"—इति निगमौ ॥

* निघ० ७, ९।
† निघ० ८, १०, २०।
‡ निघ० ३, १३ ॥ १।

(२४) समरणे* । सम्पूर्वात् 'ऋ सृ गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् ल्युट् । "मां हुताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३, ७, १७, ५)"—इति निगमः ॥

(२५) समोहे । 'उहिर् तुहिर् अर्दने (भू० प०)' । सम्-पूर्वादुहेर्घञ् । सम्यगूह्यन्ते पर्यस्तेऽस्मिन् मिथो योद्धारः । 'अभिङ्गव ओहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)'—इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति स्कन्दस्वामी । स च सम्पूर्वाद्वहेर्घञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुह्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि । "समोहे वा य आशत (ऋ० सं० १, १, १६, १)"—इति निगम । 'अन्तोदात्तं सङ्ग्रामनाम, मध्योदात्तं धनुर्नाम'—इति माधवः । "इयर्ति रेणुं मघवा समोहम् (ऋ० सं० ३, ५, २१, ४)"—इति धनुर्नाम ॥

(२६) समिथे† । सम्पूर्वादेतेः 'समीणः (उ० २,१०)'—इति थक् । "यदक्षदेवः समिथे बभूथ (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—"स इन्नहानि समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—इति निगमौ ॥

(२७) सङ्ख्ये । सम्पूर्वात् चक्षिङः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२, ४, ५४ वा०)'—इति ख्याञादेशः ; पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः । सम्पूर्वश्चक्षिर्वर्जनार्थः । सञ्चक्ष्यते कातरैः । यद्वा ; सम्पूर्वात् ख्यातेः 'डिच्'—

* निरु० ११. ८ ।

† निरु० ५, ८ ; ६, १० ।

इति ख-प्रत्ययः, टि लोपेन धातुलोपः । समश्नुवानेऽभिमन्योन्यं योद्धारः ।† निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्गे । सम्पूर्वाद् गमेर्डः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)"—इति डः, पूर्ववद् वा । "सङ्गे समत्सु वृत्रहा (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"—इति निगमः ॥

(२९) संयुगे । 'युजिर् योगे (रु० उ०)', घञ् । उक्थादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम् ; 'विशेषेऽपी निपातनमिष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीय ॥

(३०) सङ्गथे । सम्पूर्वात् 'गूथ यूथ प्रोथ प्रस्रादयः'*—इति थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "मा ये वामस्य सङ्गथे (ऋ० सं० २, ८, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(३१) सङ्गमे† । सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यप् । "ओतं यत्ते' पनुमदाम सङ्गमे (ऋ० सं० १,७,१४,२)"—इति निगमः ॥

(३२) वृत्रतूर्ये‡ । वृत्रशब्दो मेघनाम, असुरः शत्रुवचनः । मेघनामसु व्याख्यातः (७३ पृ०) । 'तुर्वि गतित्वरहिंसयोः (दि० पा०)', अघ्न्यादित्वाद् (उ० ४, १०८) । वृत्रस्तूर्यतेऽनेनास्मिन्

---

* कौमुदीपाठस्त्वेवम्—"तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ० २, १२)"—इति ।

† निरु० १०, २८ ।

‡ पु० १, १० । पृ० ७३ प० १८ ।

वा। "इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये (?)"—यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये (?)"—इति निगमौ * ॥

(३३) पृचे। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३,६२)'—इति बाहुलकात् स-प्रत्ययो भवति। सम्पृच्यतेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः। निरुक्तेऽन्वेषणीयः † ॥

(३४) आजौ ‡। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्'। यथावदर्थः। "त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)"—इति निगमः। 'आणौ इति संग्रामनाम—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरसातौ §। 'शू गतौ (सौत्रः)'—इत्यस्मात् 'शुसिचि-मीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति क्रक्-प्रत्ययः। 'षणु दाने (त० उ०)'। 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च (३, ३, ९७)'—इति सनोतेः 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वे कृते क्तिनि निपात्यते। क्तिनि वा 'द्यतिस्यति (७, ४, ४०)'—इतीत्वाभावश्च। शूराणां सातिः सेवनादानं लभ्यं वा येन। "यः शूरसाता परितक्म्ये (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—इति निगमः ॥

---

* इमौ तु बहुलतयाभिप्रायत्वाभिमतं ऋग्वेदे, परं तत्रैवान्ये बहवो निगमा ऋग्वेद-संहितायाम्। तद्यथा—"वृत्रतूर्ये" ४, २६, २। ६, १९, १; १८, ६; १७, ५; ६१, ५। ८, २७, १९, १०; ७४, ९; १२। १०, ६६, ८; १०४, ९। "वृत्रतूर्येषु" १, १०६, २। ६, २६, ५। ८, ३०, १।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ३. द्रष्टव्यः।

‡ नि० ६, १२।

§ "शूर" निरु० ४, १३।

(३६) वाजगन्ती*। वाजोऽन्न दीयते येन। "हुवे वं नो भवतं वाजदाती (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)"—इति निगमः॥

(३७) अनीके। 'अन प्राणने (अदा० प०)'। 'अनिघृषिभ्यां किच्च (उ० ४,१७)'—इति ईकन् प्रत्ययः। अनित्यनीकम्। यद्वा; नञ्-पूर्वादयतेः 'पिपीलिकादयश्च (उ० ४, २९)'—इति निपात्यते। न नीयते न पात्यते यतीकान् सेनाप्रियेदः। यद्वा नान्यनीकानि यस्मिन्। "जीव मघूत्वसमनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)"—इति निगमः॥

(३८) खले†। 'खज मन्थे (भू० प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। व्यत्ययेन अकारस्य लकार। मथ्यते योद्धारस्तत्र। 'खल सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा घः। व्यत्ययेन सकारलोपः। खदन्ति तत्र कातराः। "खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि (ऋ० सं० ८, १, १६, २)"—इति निगमः॥

(३९) खजे। 'खज मन्थे (भू० प०)'। पूर्ववत् साध्योऽर्थश्च। "कर्मन् कर्मन्छतमूतिः खजङ्करः (ऋ० सं० १, ७, १५, १)"—इति निगमः॥

(४०) पौंस्ये। बलनामसु व्याख्यातम् (२२७ पृ०)। अभिषर्दतेऽनेन ॥ ॥ ॥। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४१) महाधने। 'मह पूजायाम् (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २,८८)'—इति निपातनम्। धनिः

---

* निरु० १२, ४५।

† निरु० ३, १०।

प्रीणनार्थः भू० प०)। इदित्वान्नुम्। पचाद्यच्। नकारलोपः, इकारस्याकारस्य पृषोदरादित्वात्। धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति सङ्ग्रामो यद्द्वारा। महच्चासौ धनञ्च महाधनम्। महद्धनमर्थोऽनेनेति वा। "इन्द्रं वयं महाधने (ऋ० सं० १, १, १२, ५)"—"नास्य वर्ता न तरुता महाधने (ऋ० सं० १, ३, २१, ३)"—इति निगमौ॥

(४२) वाजे*। वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२२२पृ०)। "इन्द्र वाजेषु नो अव (ऋ० सं० १,१,१३,४)"—"तं त्वा वाजेषु वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)"—इति निगमौ॥

(४३) अज्मन्†। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। मनिन्। "अग्निर्नदीदेच्छित इद्धो अज्मन् (ऋ० सं० १, ७, १६, २)"—इति निगमः। 'यत्रगच्छेद्युद्धे वा'—इति माधवः॥

(४४) सद्म‡। सदेर्मनिन्। अवसायन्त्यत्र प्राणिनः निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) संयत् सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्विप्। यमेरनुनासिकलोपः तुगागमः। संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन्। "इळावः संयतः करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)"। 'संयत् सङ्ग्रामः—इति हरदत्तः। "आसंयतमिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)"—इत्यत्र 'संयतं युद्धम्'—इति माधवः॥

---

* पृ० ७, ८। पृ० २२२ पं० ७।
† प० २, ४। निरु० ४, १९।
‡ पृ० १, १९। पृ० १२०-पं० १३।

(४६) संवतः सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्विप्, अनुनासिकलोपे तुगागमः । संवननीयो हि शूरैः सङ्ग्रामः । "परस्या अधि संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २६, ५)"—"स संवतो नवजातस्तु तुर्यात् (ऋ० सं० ४, १, ७, ३)"—इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति(१) । नक्षति(२) । आक्षाण.(३) । आनट्(४) । आष्ट(५) । आपानः(६) । अशत्(७) । नशत्(८) । आनशे(९) । अश्नुतः(१०) । इति दश व्याप्तिकर्म्माणः * ॥ १८ ॥

(१) इन्वति† । अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च पनेकार्थत्वादि गतिकर्मादावुक्तमनुसन्धेयम् । 'इवि व्याप्तौ (भू० प०)' । "सधीमां योगमिन्वति (ऋ० सं० १, १, २५, २)"—इति निगमः ॥

(२) नक्षति ‡ । 'नक्ष णक्ष गतौ (भू० प०)' । "नक्षद्दाभंतसुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४, ६, १२, २)"—"इन्द्रस्य विषद्वेतो व्याप्तिनक्षत § (ऋ० सं० १,४,१०,४)"—इति निगमौ । 'इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्छान्दस.'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम ॥

(२) "ननक्षे" ग C D F, क ।
(५) "आष्ठ" ग "आष्ट" C F, क । "आष्टे" D, क ।
(१०) "अश्नुते"—इति क ।
* "इति व्याप्तिकर्माणि" ग ।
† पु० २, १४ । पृ० २६३ प० १८ ।
‡ पु० २, १४ । पृ० १५२ प० ८ ।
§ अवग्रहकारस्तु अगमत'—इत्येकपदमाह ।

(३) आचाणः[*]। अश्नोतेर्लिटि शानच्। 'सिब्बहुलं लिटि (३, १, ३४)'—इति बाहुलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कः सि (८, २, ४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८,३,५८)', षत्वम् "आचाणी शू॑र वज्रिवः (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट्[†]। 'णश अदर्शने (दि० प०)'। लुङि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वरणश (२, ४, ८०)'—इति लुक्। संयोगान्तलोपे (८, २, २३), व्रश्चादिषत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम्। 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इति आडागमः। "किमिच्छन्ती स॒रमा प्रेद॒मानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—"घ॒र्मस्वे॑देभि॒र्द्रवि॑ण॒ व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)"—इति निगमौ ॥ यद्वा ; अश्नोतेर्लिटि णश्त्वे व्यत्ययेन णशोलुक्, व्रश्चादिना षत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते (८, २, ३९)', 'वावसाने (६, ४, ५६)'। "उपां॒शुना॑ ममन्नृत॒लमानट् (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)"—इति निगमः ॥

(५) आष्ट। अश्नोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "आष्ट मविदायगाधम् (?   )"—इति निगमः ॥

(६) आपानः[‡]। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा॰प॰)'। शानच्। पन्नते बंधकर्मण 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी। "आ॒पा॒नासो॑ वि॒वस्व॑तः (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० २, १०) ॥

---

[*] निरु० २, १०।

[‡] निरु० २, १०।

[†] निरु० २, १८, ४, ११, ६, ८, ११, १६, २१, १२, १८।

(७) अशत्। अश्नोतेर्व्यत्ययेन लङि च्लेः पूर्ववत् लुक्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यड्भावः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) नशत्। नशयतेर्लेटि 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ९७)'। "स धीतये ते नशत् (?)", –"न किः शर्वांसि ते नशत् (ऋ०सं०६,५,२,३)"– इति निगमौ॥

(९) आनशे। अश्नोतेर्लिटि रूपम्। "न कि स्वश्वं आनशे (ऋ० सं० १, ६, ६, १)"—इति निगमः॥

(१०) अश्नुते। "अर्तसतनूर्नतदामो व्यश्नुते (ऋ० सं० ७, ३, ८,१)"—"व्यश्नुहि तर्पया कामसेषाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"—इति निगमौ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः॥ १८॥

दभ्नोति(१)। श्नथयति(२)। ध्वरति(३)। धूर्वति(४)। तृणा-
क्ति(५)। हृयति(६)। क्रागवति(७)। क्रन्दति(८)। प्रवसिति(९)।
नभते(१०)। अर्द्दयति(११)। स्तृणाति(१२)। क्षीणयति(१३)।

(१) दतोऽनन्तरम् "श्रथति"—इत्यधिकम् ग, ङ।

(२) "श्नथति" C. D F। "श्रथयति"—इति ङ।

(७) "क्राथति" ग। "क्राथति" ud।

(८) "प्रवसति" ग. ud, ङ। (१०) "नभति" ग lid।

(११) "अर्द्दति" ग ud. इतोऽनन्तरम् "अर्द्दति" इत्यधिकम्। "अर्द्दयति" ङ।

(१२) स्तृणाति ग. ud। (१३) "क्षणुति" ग lid, ङ।

यातयंति[१४]। स्फुरति[१५]। स्फुलति[१६]। नि वंपन्तु[१७]।
अवं तिरति[१८]। वियातः[१९]। आ तिरत्[२०]। तळित्[२१]।
आखण्डल[२२]। दूणाति[२३]। रम्णाति[२४]। शृणाति[२५]।
शम्नाति[२६]। तृणेळिह[२७]। ताळिह[२८]। नि तोशते[२९]।
नि वंहंयति[३०]। मिनाति[३१]। मिनोति[३२]। धमति[३३]।
इति वयस्त्रिंशत् वधकर्म्माणः * ॥ १९ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेरतिरिक्ता भव "विव्याक:"–"उरुव्यचा:"–"विव्रे"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दभ्नोति† । 'दभु दम्भे' स्वादिः (प०)। "न त्वा वीता आ दंभ्नुवन्ति भूर्णयः (ऋ० सं० १, ४, २०,२)"—इति निगमः ॥

(२) श्नथति‡ । श्नथ क्नथ क्रथ हिंसायाम् (भू० प०)'। श्नथंद इव सुत संनोति वाजम् (४, ८, २७, १)"—"नव पुरो' नवतिं च श्नथिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)"—इति निगमौ ॥

---

(१४) "यायति" ग ud। "यावति" C, क।
(२४), (२५) इमे न स्त एव ग. C. D. F, ।
(२६) इतोऽनन्तरमिदेव "मिनाति (३१)"—इति ग. C. D. F, ।
(२९) "नितोशयति" ग C. D. F, क। "नितोषते" ख, क।
(३०) "वहंयति" F, क।
(३२) "कृंयति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F, क।
* "इति वधकर्माण." ग।
† निरु० ५, १२।
‡ निरु० ३, २१; ११, ४०।

(३) ध्वरति । (४) धूर्वति * । 'तुर्व थुर्व दुर्व धुर्व हिंसार्थाः (भू० प०)' । 'उपधायाश्च (८, २, ७८)'—इति दीर्घः । "धूर्वसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व (य० वा० सं० १, ८)"—इति निगमः ॥

(५) वृणक्ति । वृजी वर्जने' रुधादिः । "नि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक् (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(६) वृश्चति† । 'व्रश्च छेदने' तुदादिः । 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'वृश्चा मर्त्यं मत्ययं' गृणीहि (ऋ०सं० ३, २, ४, २)"—"वि वृश्च वज्रेण वृत्रमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)"—इति निगमौ ॥

(७) क्षणोति‡ । 'क्षिवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)' । 'व्यत्ययेन 'धिन्विकृण्व्योरच (३, १, ८०)'—इत्येतच्च भवति ॥

(८) कृन्तति§ । 'कृती छेदने (प०)' तुदादिः । 'शेमुचादीनाम् (७, १, ५९)' । "वि दस्यूँर्योनावकृतो वृथाषाट् (ऋ० सं० १, ५, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) नभते‖ । 'णभ तुभ हिंसायाम्' (भू०) आत्मनेपदी । "नभन्ता मन्यके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)"—इति निगमः ॥

(११) मर्दयति । 'मर्द हिंसायाम् (भू० प०)' आहृषीयः । "वृषं विपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)"—इति निगमः ॥ .

(१२) स्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' क्रयादिः रुधादिय । "कद्रु वृधो अस्तृतम् (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ३)"—इति निगमः ॥

* निरु० १, ८ । † ऋ० १, १० । ‡ निरु० ६, ११ ।
§ निरु० २, ११ । ‖ निरु० १०, ५ ।

(१३) स्नेहयति । 'ष्णिह स्नेहने' चुरादिः । "यः स्नीहितीषु पूर्व्यः (ऋ० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः । स्नेहयतिर्वधकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति * । 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः । "अयातयन्त क्षितयो नवग्वाः (ऋ० सं० १, ३, २, १)"—इति निगमः ॥

(१५) स्फुरति † । (१६) स्फुलति । 'स्फुर स्फुरणे', 'स्फुल सञ्चलने' तुदादिः, कुटादिः । "यदा सुर्म्यमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३)"—"आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती' अमित्रान् (ऋ० सं० ५, १, १८, ४)"—इति निगमः । स्फुरतीति वधकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) नि वपन्तु । 'टु वप बीजसन्ताने (भू० उ०)'—इत्यस्मात् लोट् । "अभ्यस्ते अश्मन्निर्वपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २, ७, १८, १)"—इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति ‡ । तरतेर्लट् 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)'—इतीत्वम् "अवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)"—"यदिन्द्र शारदीरवातिरः (ऋ० सं० २, १, २०,४)"—इति निगमौ ॥

---

* निरु० १०, २१ ।

† निरु० ५, १०, ८, ३० ।

‡ निरु० ५, २१ ; ३, ७, १०, १५ ; ३० , ११, ६ ; ११, ३० ; १६ ; १२, १८ ।

(१८) वियातः *। 'तत्र 'वियात इत्येतद् वियातयन इति वियातयेति वा (निरु० ३, १०)—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—'वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत्। तस्य सम्बोधनम् वियातयेति। वियातयितरिति वा पाठान्तरम्'–इति। धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन 'व्यत्ययोवहुलम् (३, १, ८५)'—इति अस्मादपि 'अनुप-सर्गाल्लिम्पविन्द (३, १, १३८)'—इति सूत्रेण श-प्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आ तिरत् †। आङ् पूर्वात्तरते लङ् पूर्ववत् शत्वम्। "इन्द्रः पूर्भिरातिरत् दासमर्कै: (?)"—इति निगमः ॥

(२१) तळित् ‡। अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२७५ पृ०) ॥

(२२) आखण्डल.§। 'खड खडि कडि भेदे (प०)' चुरादिः। अस्मादाङ्पूर्वात् 'मङ्गेरलच् (उ० ५,७२)'—इति बाहुलकादलच्। "आखण्डल प्र हूयसे (ऋ० सं० ६, १, २४,२)"—इति निगम. ॥

(२३) दूणाति। 'दू हिंसायाम्' क्र्यादि.। "त्वष्टो मनु प्रसितिं दूणान. (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगम. ॥

(२४) रम्णाति ‖। 'रमु क्रियायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी; व्यत्ययेन श्ना, परस्मैपदम् ॥

---

* निरु० ३, १०।

† मु० २६, १, पृ० २०१ पं० १।

‡ अत्रैव पुरस्तात् (१८)।

§ निरु० ३, १०।

‖ निरु० ३, १८, २३, १०, ८, ११।

(२५) शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' क्र्यादिः घ्वादिश्च । "शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८, ४,१५,१)"—इति निगमः ॥

(२६) शम्नाति * । 'शम उपशमे' दिवादिः । व्यत्ययेन श्ना । "शिशिरं जीवनायकम् (निरु० १, १०)"—इति निगमः । 'शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा'—इति निरुक्तम् (१, १०) । 'शम्नातिं हिंसार्थस्य'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) त्वेळिह । 'त्विष हिंसायाम्' रुधादिः । लटि तिपि * * * एकाराभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) ताळिह । 'तड आघाते' चुरादिः । लण्-मध्यमः । पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । "वि शत्रून्ताळिह वि मृधोनुदस्व (ऋ० सं० ८, ८, २८, २)"—इति निगमः ॥

(२९) निम्रोशते । तोशते नैकक्तो धातुः । "मन्दी मदाय तोशते (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)"—"इन्दुरिन्द्राय तोशते नितो-शते (ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)"—"शुनासीरा हविषा तोश-माना: (?)"—इति निगमाः ॥

(३०) निबर्हयति । 'बर्हि हिंसायाम्' चुरादिः, निपूर्वः "व र्हयं ते नि सहस्राणि बर्हयः (ऋ० सं० १, ४, १६, १)"—इति निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमतिर्† । गतिकर्म व्याख्यातः (२५५ पृ०) । "न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा

* "शम्नाम" पृ० ३, १४, ४, ३ । निरु० ६, ८ ।

† पृ० १८ । पृ० २५५ द० द्र ।

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिषेवणेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्यवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि–

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं 'गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविविक्तगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि–

मदमानमोहभुजगोपलय
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसनाथ गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति । ब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये 10
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यनगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति । लब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
    प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
    बहुतीव्रदुःखनिलय निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
    रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
    विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् तस्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्यनेनमात्मकामा. परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायतन्त्रयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि–

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥ 10

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृह्या नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्त्रयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च त्वत्यहमत्रभवन्तमनुनयामि–

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायतत्त्वयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायतन्त्रयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमिति विमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृह्या नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्त्वयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥ 10

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि--

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये 10
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति । लब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायतत्त्वविज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलय
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येनमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मनिरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम्।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
बहुतीव्रदुःखनिलय निलयम्॥ २०॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः॥ २१॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः।
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान्॥ २२॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन्
ाहासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येनमात्मकामाः परित्यजन्तीति।
लब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम्॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम्॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्म. ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव' स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय' समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दु.खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्व सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवानदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धहृदयस्त साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह
मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभव स्या
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षै ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्त्वयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय
　　प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
　　बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
　　रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये 10
　　त्रिषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येनमात्मकामा परित्यजन्तीति । लब्धास्वादा. प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायरक्षयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षै ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् ।सत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृह्या नानीहमानस्य न चैवाप्रवदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखानुबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायतत्त्वयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि–

मदमानमोहभुजगोपलय
　　प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
　　बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥　　5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
　　रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये　　10
　　विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् ाहासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध "गार्हस्थ्यमित्येनमात्मकामा परित्यजन्तीति । लब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥　　15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम्।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम्॥ २०॥

सन्तुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः॥ २१॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान्॥ २२॥

इत्यनुगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति। लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम्॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम्॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मनिरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायदृष्टयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
　　प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
　　बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
　　रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
　　विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेनं तस्मिन् द्यासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् ह्यासरवे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखाभिवद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मनिरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षै ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश.पराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियत च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि–

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृह्य नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्त्यज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि–

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् ह्यासस्थे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृह्या नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् हासस्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । ब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्प्रयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये 10
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यनुगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेन तस्मिन् ासखे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति । ब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृह्या नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखानवद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षै ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम्।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम्॥ २०॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः॥ २१॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान्॥ २२॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति। लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम्॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम्॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥ 10

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् हासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह
मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायनत्रयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षै ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि–

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम्।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलय
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम्॥ २०॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः॥ २१॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान्॥ २२॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति। लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम्॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम्॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियत च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् प्रसत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृह्या नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

5

10

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसवाध गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यज तीति । लब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्त त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः॥ १३॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण॥ १४॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ॥ १५॥

नियत च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः॥ १६॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः॥ १७॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः॥ १८॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम्।
दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः॥ १९॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
    प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
    बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
    रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
    विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमिति एनमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश.पराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि--

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुख विलय
बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।
अधर्ममिश्र तु सुख न कामये
विषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति । लब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे धनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
निषेण सपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन् ह्यासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति । ब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायनन्यज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षै ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि वलेन दर्पम् ।
दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति अविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश.पराभवः स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिनं भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि--

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवत्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च। सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षै ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि वलेन दर्पम्।
दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-
मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो
गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-
द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं
नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव. स्या-
दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।
इति धर्मविरोधिन भजन्ते
न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा· ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे
वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।
नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-
र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत. कथ कदा वा
परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।
विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-
द्व्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे
मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।
दु.खेन रोष व्यसनेन दैन्य
तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाश. ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं
    प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं
    बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥ 5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।
प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो
    रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।
अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये 10
    विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा सबहुमानमेव तस्मिन् हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति । ब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेभ्यावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥ 15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥